

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ОТРОЩЕНКО В. В. Знак «Z» в образотворчій традиції населення доби пізньої бронзи

ЛИТВИНЕНКО Р. О. М'яса напутня їжа в поховальному обряді Дніпро-Прутської бабинської культури

DEMINA A. D. Funeral Meal in Scythian Burial Rite (Case Study of Northern Azov Region, 5th—4th Centuries BC)

Публікації археологічного матеріалу

ПАНЧЕНКО К. І. Скіфський курган IV ст. до н. е. біля с. Кобринове

Дискусії

СЕБТА Т. М., ТАРАСЕНКО М. О., СОРОКІНА С. А. Фотонегативи давньоєгипетської збірки Центрального Історичного Музею ім. Т. Г. Шевченка: Рецензія на монографію Романової О. О. і Станіциної Г. О. «Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)». Київ, 2021

Articles

5 OTROSHCHENKO V. V. "Z" Signs in the Pictorial Tradition of the Late Bronze Age Population

22 LYTUVYENKO R. O. Meat Parting Food in the Funeral Rite of the Dniipro-Prut Babyne Culture

30 ДЕМІНА А. Д. Поминальна трапеза в поховальному обряді скіфів (за матеріалами пам'яток Північного Приазов'я у V—IV ст. до н. е.)

Publication of Archaeological Material

46 PANCHENKO K. I. Scythian Mound of the 4th Century BC near Kobrynove Village

Discussions

55 SEBTA T. M., TARASENKO M. O., SOROKINA S. A. The Photonegatives of the Ancient Egypt Collection of the Taras Shevchenko Central Historical Museum: Review on the Monography by O. O. Romanova and H. O. Stanytsina. *Ancient Egypt in Kyiv: Mirrored on Glass (the Glass Photonegatives Collection of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. Kyiv, 2021

*До історії
стародавнього виробництва*

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляні чаші з оплавленим
красм вінець у черняхівській культурі: пробле-
ма походження

98

*To the History
of Ancient Crafts*

SHCHEPACHENKO V. I. Glass Cups with
Fire-Rounded Rims in the Cherniakhiv Culture:
a Problem of Origin

Історія науки

ЯКОВИШИНА Я. М. Адам Кіркор: відкриття
та перші дослідження трипільських пам'яток в
Україні на Придністер'ї

137

History of Science

YAKOVYSHYNA Ya. M. Adam Kirkor: the Dis-
covery and First Research of Trypillia Sites in the
Ukrainian Dnister Region

Хроніка

До 70-річчя Любомира Павловича Михайлини

145

News Review

To the 70th Anniversary of Liubomyr Pavlovych
Mykhailyna

© В. В. ОТРОЩЕНКО* 2023

ЗНАК «Z» В ОБРАЗОТВОРЧІЙ ТРАДИЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Посилений інтерес до знаку «Z», викликаний подіями російсько-української війни (2014—2023 рр.), потребує ретельного аналізу його символіки та семантики. Матеріали для нього походять із пам'яток II тис. до н. е., пов'язаних із культурами індоіранських скотарів на теренах Східної Європи та Західної Азії. Помічено, що перехрещені «зети» утворюють свастики. Комбінації таких знаків дають часом несподіваний ефект.

К л ю ч о в і с л о в а: синташинська культура, зрубно-андроновські блоки культур доби пізньої бронзи, знак «Z» та дзеркальний «Z», правобічна й лівобічна свастики, бінарна опозиція.

Нещодавно з'явилася публікація чергового знака на посуді зрубно-спільноти (Усачук 2021, с. 36, рис. 5). На перший погляд здається, що знак на згаданому горщику на «зет» не схожий (рис. 1). Його нанесено трьома відтисками шнура. Наявність такого штампа дозволяє віднести сплюндроване поховання до бережнівсько-маївської зрубно-спільноти. Автор публікації слушно зарахував зображення до кола знаків-літер, порівнявши з «И». Проте серед знаків зрубно-спільноти «И» досі виявлено не було. А. М. Усачук посилається на скошений вліво зигзаг із трьох коротких прямих, як на аналогією знака «И». Але ж останній розташований в одному класифікаційному ряду поміж скошеним і прямим знаками «N» (Захарова 2000, рис. 40, гр. II, ряд 9, геометричні символи 1, 2, 3). Припускаю, що знак, відтиснутий мотузкою на вибіленій ділянці шийки горщика з Тополиного, споріднений зі знаком «N». А. М. Усачук також згадує в публікації знак «N», але ухиляється від спроби інтерпретації обох знаків як «N», так і «И», вважаючи

чомусь таку ідею беззмисловою, з посиланням на мою статтю (Усачук 2021, с. 40). Але в ній лише висловлено солідарність із філологом А. О. Білецьким, що знаки (*graffiti*) на артефактах преісторії ще не були літерами, придатними для прочитання (Білецький, 2006, с. 6; Отрощенко, 2019, с. 56). Хоч і неможливо прочитати знаки преісторії, що не мала писемності, однак ніщо не заважає дослідникам тлумачити значення окремих знаків чи навіть рядків *graffiti*. Адже деякі їх елементи з часом стали літерами абеток світу. А за кожним із таких знаків стоїть образ — явний чи прихований. Спробую довести це на прикладі знака з Тополиного.

Курган 0611022 розташований в 4,8 км на південний схід від с. Тополине Нікольського р-ну Донецької обл. Уламки кераміки виявив краєзнавець із Маріуполя В. П. Карпенко на викиді з сучасної грабіжницької ями, що знищила поховання доби пізньої бронзи. Частково відреставрований глечик має низькі пропорції (діаметр вінець — 16,5 см, дна — 8,1 см, висота — 13,2 см). Його можна віднести до групи ребристих, низьких пропорцій, що належить до категорії столового посуду. На шийках і тулубах таких ємностей здебільшого й карбували знаки до випалу. Фоновий декор горщика утворюють жмути розчосів, виконаних дерев'яним шести-зубим штампом і шпателем. Ці пасма паралельних штрихів різноспрямовані: короткі вертикальні — під краєм вінця в зоні верхнього кільця пальцево-нігтьових відбитків; здебільшого горизонтальні — на шийці; навскісні — нижче ребра, декорованого нижнім кільцем таких самих відбитків нігтя; вертикальні — на нижній частині тулуба, ледь не досягаючи дна. Сукупно ці штрихи, що на стиках перетинаються, створюють такий собі ефект хаосу. Утім, автор публікації слушно помітив певну систему в цьому «хаосі» розчосів, розподіливши їх на чотири групи за вертикаллю, відповідно до по-

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту енеоліту-бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

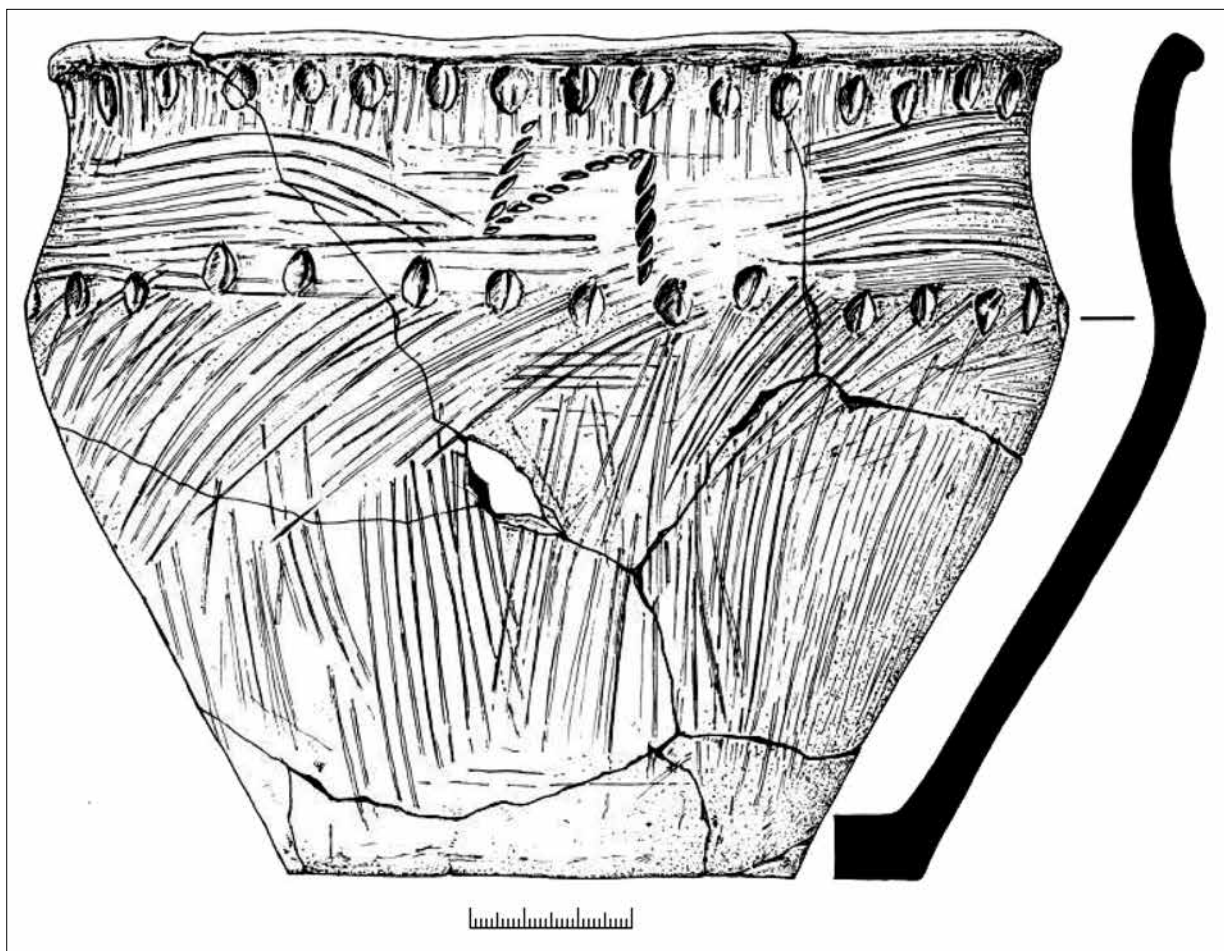

Рис. 1. Горщик з кургану 0611022 біля с. Тополине (за: Усачук 2021)

Fig. 1. A pot from mound no. 0611022 near Topolyne village (after: Усачук 2021)

слідовності нанесення штриховки на зовнішню поверхню горщика згори донизу. Кільця нігтьового орнаменту були виконані під вінцем та по ребру вже після штрихування поверхонь посудини (Усачук 2021, с. 37-39, рис. 5—7).

Знак, розміщений на ділянці шийки посудини, вільній від декоративної штриховки. Спочатку майстер відтиснув вертикальні коротші прямі, а потім поєднав їх діагонально (Усачук 2021, с. 38, рис. 7—8). Звертаю увагу на глибокий горизонтальний штрих, прокреслений під знаком. Нижче на малюнку горщика позначений паралельний тоненький штрих. Але на мікрознімку ділянки знака помітно, що обидві ці лінії поєднані заглибиною справа, а зліва — товста й тонка лінії сходяться під гострим кутом (Усачук 2021, с. 38, рис. 8). Тобто це малюнок чи то тонкої дошки збоку, а чи випростаної у воді змії. До нього торкається нижній лівий кут знака. Права ж вертикаль відбитка асиметрично опущена нижче згаданої заглибини, що порушує його симетрію. Отже, статика шнурового знака дещо порушена.

А тепер перейдемо до уточнення форми знака. У текстах, присвячених сюжету перевтілення та ефекту мультиплікації в *graffiti* з рядами знаків на посуді, авторів вдалося зафіксувати трансформацію їхніх позицій по горизонталі та вертикалі на окремих артефактах. Тобто окремі знаки демонструють елементи руху та зміни своєї сталої позиції, а часом навіть образу (Отрощенко 1990, с. 15, рис. 6; 1998, с. 56, рис. 1—4; 2021, с. 138-142, рис. 1—4). Важливо, що серед фігур, здатних до руху й трансформацій, виділяються саме знаки «Z» (відповідний латинській абетці та дзеркальний). Серед випадків зміни образу знаків «Z» на особливу увагу заслуговує ребристий горщик із кургану 3, поховання 3 біля с. Новопавлівка в Самарській обл. РФ. Унікальність його полягає в наявності багатофігурної ярусної композиції, виконаної зубчастим штампом на вінцях, шийці й тулубі посудини. На жаль, автори публікації не зробили її графічного розвороту, обмежившись фіксацією одного ракурсу на зведеній таблиці ілюстрацій (Агапов и др., 1983, с. 35, рис. 5: 40).

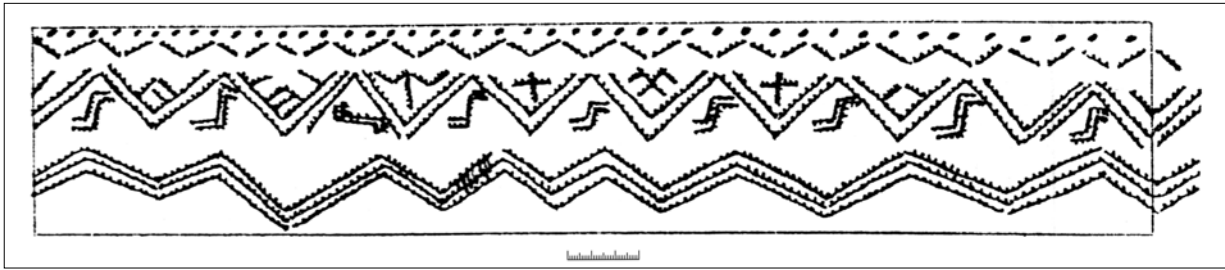

Рис. 2. Розворот знакової композиції на горщику з кургану 3, поховання 3 біля с. Новопавлівка (за: Захарова 2000)

Fig. 2. Reversal of the composition with signs on a pot from the mound no. 3, burial no. 3 near Novopavlivka village (after: Захарова 2000)

Під час роботи в кабінеті археології Самарського педінституту в автора з'явилася нагода графічно зафіксувати цілісну композицію (Отрощенко 1990, с. 14-15, рис. 6). Ще точніше цей розворот відтворила О. Ю. Захарова в монографії, присвяченій знакам зрубної спільноти (Захарова 2000, с. 152, рис. 52: 2).

Композиція з Новопавлівки була розділена за вертикаллю на чотири яруси, як і горщик із Тополиного в інтерпретації А. М. Усачука. Другий знизу ярус на посудині з Новопавлівки репрезентують дев'ять знаків дзеркального «Z», трактовані дослідниками як образи водоплавного птаха. Подібність аналогії підсилюється тим, що його «голівка-дзьоб» то розташована горизонтально, то «гуляє» вниз чи вгору. Зрештою, третій зліва «птах» пірнає під центральний знак адоранта з третього ярусу (рис. 2). Тобто розвернутий на понад 90° вправо обернений знак «Z», пірнаючи, набуває форми «И». У той же час абетковий «Z» (із лівим розворотом), пірнаючи, має трансформуватися в «N». Отже, припущення щодо рухливості знаків зрубної спільноти отримує додаткове підтвердження на горщику з Тополиного. Здатність водоплавних птахів пірнати, пересуватись площинами води й суходолу та злітати в небо робила цю істоту медіатором між ключовими сферами наочної світобудови. Звідси й прояви мобільності зетів та похідних від них знаків, нанесених на верхні округлих форм (посуд, кружала).

Доволі прозору семантику знака «Z», як прямого, так і оберненого, переконливо й наочно розкрив видатний дослідник пам'яток археології України О. О. Бобринський в нарисі «Про свастику», виданому серед матеріалів розкопок біля м. Сміла на Черкащині. Він продемонстрував трансформації зображень обох «Z» із додаванням пташиних дзьоба, ніжок чи крилець (рис. 3). На жаль, дослідник не дав прямих посилань на археологічний контекст підібраних ним образів (Бобринский 1901, с. 37-41, фиг. 8:

1—2). Надалі такі знаки, поряд із петрогліфами водоплавних птахів, зафіксовано в печерах № 54 та «Кози» Кам'яної Могили під Мелітополем. Їх трактовано як знаки «лебедя» й «качок» неолітичної доби (Михайлов 2003, с. 68, рис. 2; с. 69, рис. 1). У XX ст. численні силуетні зображення водоплавних птахів виявлено на кераміці з Шигірського городища Східного Уралу (Студзицкая 1988, с. 324, 401, рис. 122: 3) та на рибних блюдах доби бронзи з Горбуновського торфовища, декорованих «качками» у вигляді «Z» та оберненого «Z» (Косарев 1981, с. 136, рис. 49: 1—5, 7). Силуетно зі знаком «Z» асоціюються дерев'яні черпаки з руків'ям у вигляді качинової голівки зі згаданого вище торфовища. Такі дерев'яні «качки», ймовірно, колись плавали в барилах з водою, молоком чи хмільними напоями (Студзицкая 1987, с. 324, 401, рис. 122: 4—8).

Пам'ятки Східного Уралу, де виявлені згадані зображення та знаки водоплавних птахів, віднесені до андроновського культурного кола доби пізньої бронзи. Показово, що в базових культурах цього кола, алакульській та фєдорівській, обидві варіації знака «Z» (усталений і дзеркальний) стають досить популярними елементами регулярного орнаменту. Лише керамісти Алакуля його карбували за прямою сіткою, а Федорівки — за навскісною (Кузьмина 1987, с. 52-54, рис. 1—2). Можна припустити, що десь із протоандроновського середовища знак «Z» просочується до ареалу зрубної спільноти ще на фазі її формування. Та якщо в андроновському світі такі знаки виконували здебільшого декоративну функцію на пишно орнаментованих горщиках алакульської та фєдорівської культур, то в зрубному, схильному до аскетичнішого декору на посуді, акцент робили на знаковій функції зетів. Усвідомлене використання *graffiti* вилилося, зрештою, у створення оригінальної знакової системи зрубної спільноти (Захарова 2000, с. 72-94, рис. 38, 40).

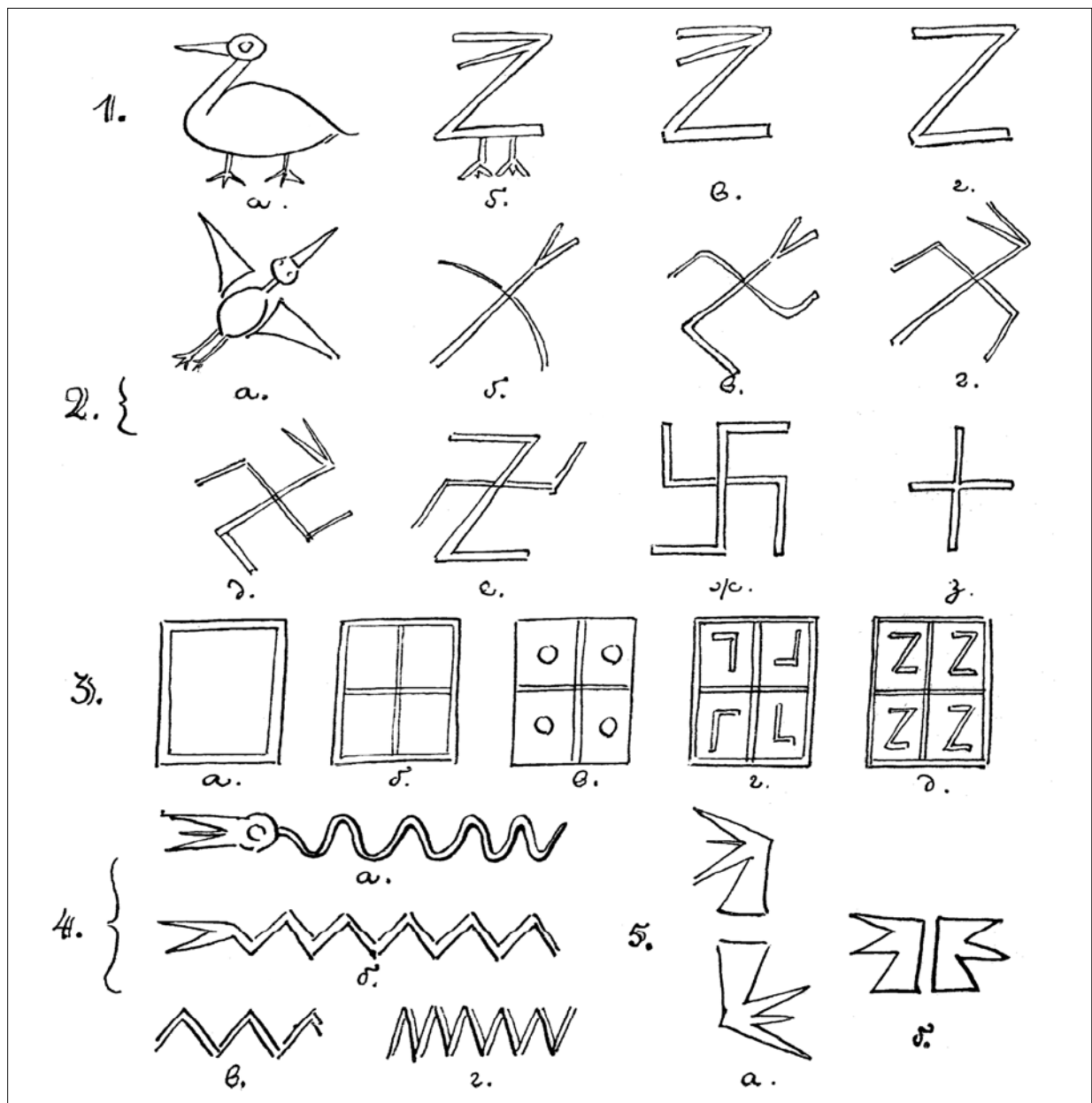

Рис. 3. Фігурні прообрази знаків із розкопок на теренах Європи (за: Бобринський 1901)

Fig. 3. Figurative prototypes of signs from excavations in Europe (after: Бобринський 1901)

Утім, саме алакульські керамісти створили в зоні щільних зрубно-андроновських контактів ємність, декоровану вервечками зетів, та розкрили спектр їх трансформацій. Маю на увазі ребристий горщик із насипу кургану 34 (алакульської культури) Черняки 1 на р. Міасс, південніше Челябінська (Стоколос 1972, с. 45, рис. 11: 10). Цей артефакт традиційно має ярусний декор та демонструє, що в різних вервечках зети змінюють напрямок руху, перетворюючись із дзеркальних на власне «Z».

Тому варто розглянути пильніше багату на розмаїття знаків композицію з Черняків 1. Сукупно базова вервечка знаків утворює спіраль,

нанесену на нижню частину тулуба ребристого горщика поміж гірляндами заштрихованих трикутників, що звисають із ребра та піднімаються від дна посудини. Початок спіралі складають шість знаків оберненого «Z» (1—6), які «пливуть», відповідно, зліва направо. Кожен із них складається з комбінації потрібних шевронів, але до знаків 5 та 6 знизу додані похилі наперед штрихи, такі собі «ніжки». Це перша трансформація знаків. Наступні 12 (7—18) фіксують другу. Ці знаки ніби спинаються на «ніжки» з трьох штрихів та отримують «голівку» з трьох штрихів зверху, набуваючи вигляду антропоморфної фігури з трохи підігнутими ногами

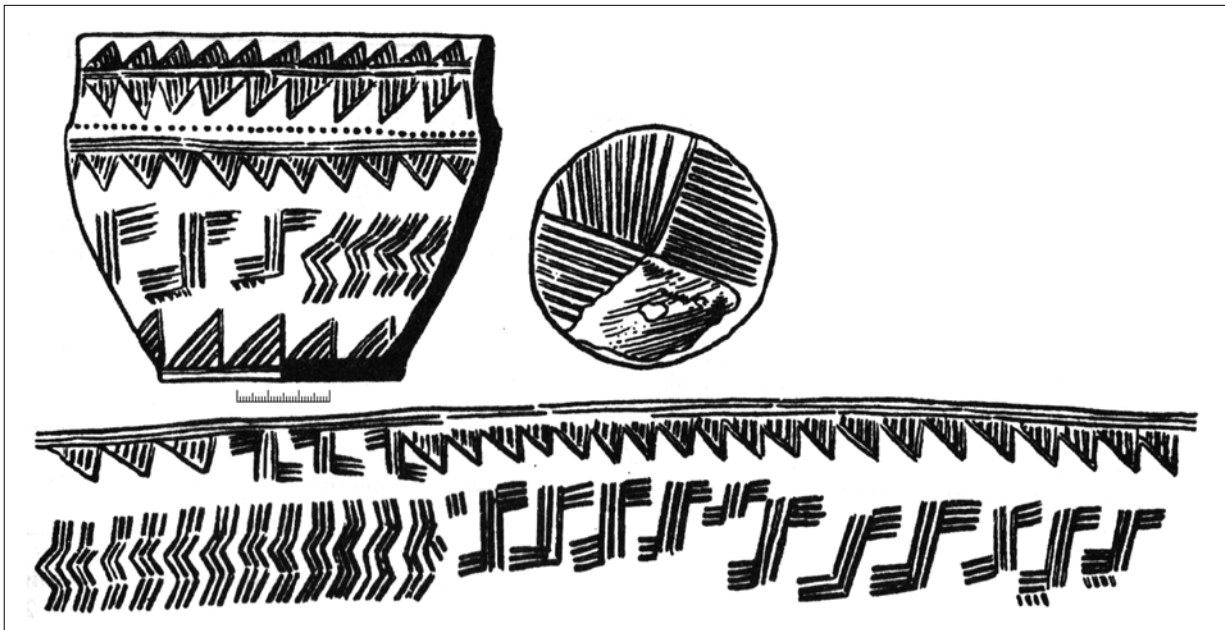

Рис. 4. Розворот знакової композиції на горщику з насипу кургану 34 в групі Черняки 1 на р. Міасс, південніше м. Челябінськ (за: Стоколос 1972)

Fig. 4. Reversal of the composition with signs on a pot from the mound no. 34 in the Cherniaky 1 group on the Miass River, south of Cheliabinsk city (after: Стоколос 1972)

в профіль. Логічно завершує процес «антропоморфізації» останній в цій ланці знак 18. До нього додано опущені від «грудей» наперед «руки», передані двома штрихами (третя трансформація). Знак 19 («голова») у вигляді трьох вертикальних штрихів на рівні «голів» попередніх 12 знаків позначає перехід до четвертої трансформації, повернення до архетипу. П'ять знаків у вигляді оберненого «Z» (20—24) пливуть вгору до бахром трикутників попід ребром посудини. При цьому знак 24 зі сплосченими пропорціями навісає над знаком 1, ніби розпочинаючи наступний виток спіралі. Останні три знаки вже у формі традиційного «Z» (25—27) розривають бахрому трикутників понад «головами» знаків 13—18 спіралі. Отже, заключні зети «пливуть» вже зворотнім ходом, справа наліво, потрапивши в інший вимір вертикалі горщика (рис. 4).

Ширше знайомство зі знаковими матеріалами доби пізньої бронзи переконує, що така трансформація оберненого «Z» не виняткова. На фрагменті шийки ребристого горщика поздняківської культури з Подборновського поселення в басейні р. Ока зображено вервечку обернених «Z». Перші два «пливуть» зліва направо. Наступні чотири вже «йдуть», кожен на трьох-чотирьох «ніжках». На сьомому, який знову «пливе», процесія обірвана зломом (Бадер, Попова 1987, с. 232, рис. 70: 14). Названа культура є лісовою філіацією зрубної спільно-

ти, що відбилось у формах та оздобленні посуду, асортименті металевих артефактів і використанні елементів знакової системи останньої.

Західніше поздняківського ареалу в похованні 1 кургану 2 біля с. Білі Береги неподалік від м. Брянськ виявлено горщик із рядком знаків, серед яких помітні «качечки», що злітають чи плавають (Артеменко 1972, с. 73; Отрощенко 2019, с. 66, мал. 11). І. І. Артеменко зарахував названий могильник до сосницької культури, східної в ареалі тшинецького культурного кола й синхронної зрубній спільноті (Артеменко 1987, с. 73).

Автор уже висловлював припущення, що розкручування спіралі з могильника Черняки 1 на поворотному пристрої могло спричинювати ефект мультиплікації (Отрощенко 2021, с. 139-141, рис. 3). Нині ж варто наголосити, що пташина семантика знака «Z» не змінюється від того прямий він чи дзеркальний. В обох варіантах та змінах вертикальної позиції на горизонтальну це знак водоплавного птаха. Проте в ареалі зрубної спільноти знак «Z» лише в одиничних випадках використовувався як елемент декору (Васильев 1977, с. 41, рис. 17: 11; Отрощенко 1999, с. 192, рис. 1: 4). Іноді його включали в *graffiti* з іншими знаками, а інколи використовували в сполученні зі стилізованими зображеннями водоплавних птахів, ніби

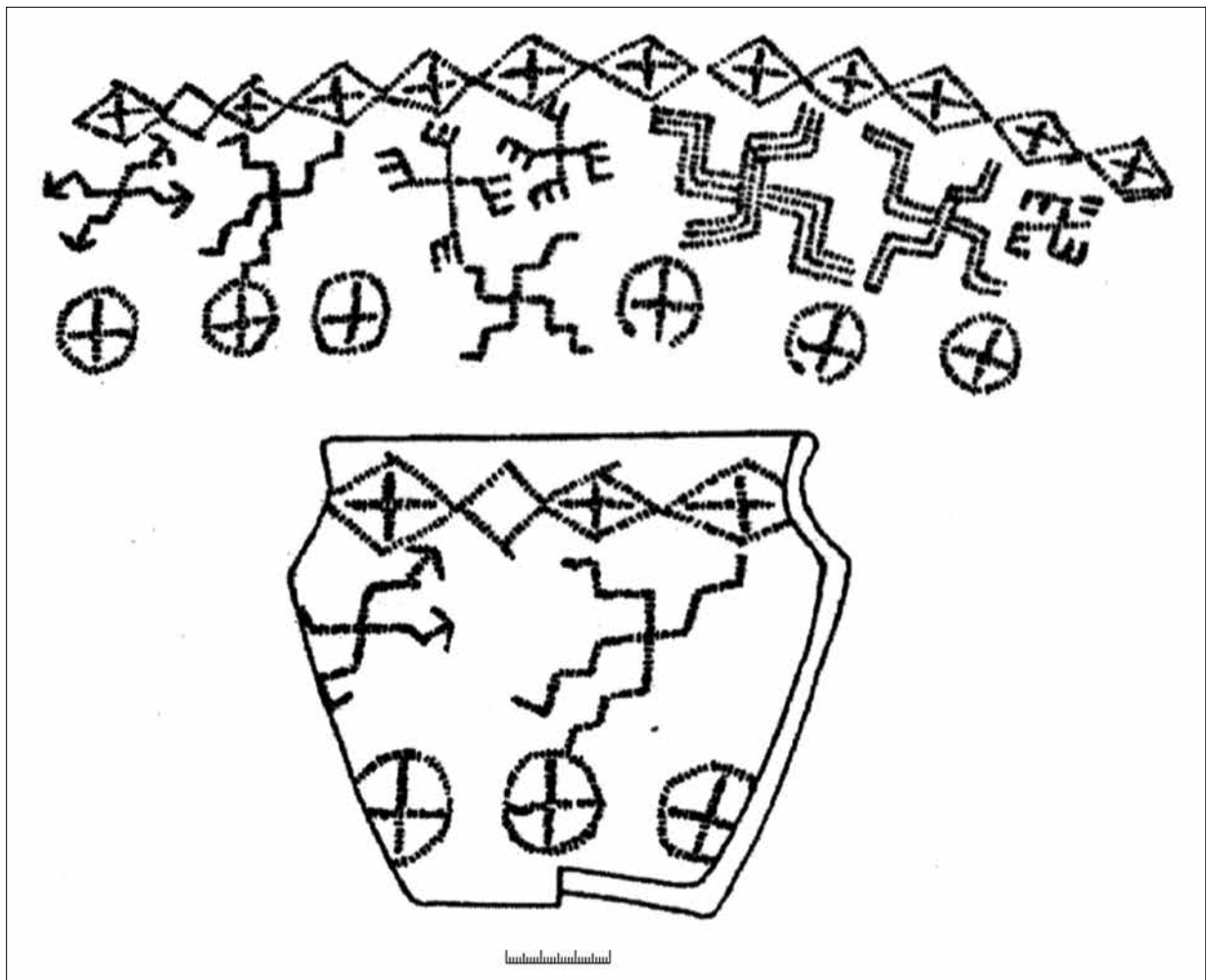

Рис. 5. Розворот знакової композиції на горщику з поховання 170А могильника Бестмак в Костанайській обл. (за: Пикельная 2015)

Fig. 5. Reversal of the composition with signs on a pot from the burial no. 170A of the Bestamak cemetery in the Kostanai Oblast (after: Пикельная 2015)

підтверджуючи цю семантику (Захарова 2000, рис. 37: 7; 61: 6).

У контексті подій російсько-української війни знаки «Z» часом порівнюють зі свастикою. Їх окреслюють навіть разючим словосполученням «зет-свастика», а то й просто словом «свастика». У цьому, мушу визнати, є певна логіка й поза пропагандистською кон'юнктурою. Тому що перехрещені знаки «Z», виведені за прямою чи навскісною сітками, утворюють лівосторонню свастику. У разі перехрещення дзеркальних «Z» свастика виходить правобічною. Саме слово «свастика» позичене із санскриту: «su asti», що означає «добре укриття» (Трубачов 1999, с. 278-280) чи «добре буття», «благоденство під сонцем» (Вовк 2005, с. 25-29).

Мотив свастики фіксується на теренах України з верхнього палеоліту в меандровому декорі статуєток жінок-пташок та браслетів мізинського стилю. Цей образ різьбили на верхньо-

му схилі жіночих сидниць за навскісною сіткою (Яковлєва 2013, с. 96-100, рис. 5: 27). Чіткіше свастика конкретизується на посуді Кукутень-Трипілья, але остаточно набуває знакового статусу за доби бойових колісниць, від межі III—II тис. до н. е. (Отрощенко, Корпусова 2003, с. 14-17, рис. 1—6). Цей період на переході від середньої до пізньої бронзи напряму пов'язаний зі жвавою дискусією щодо прабатьківщини аріїв і носіїв синташтинської культури на Південному Уралі як її репрезентантів (Кузьмина 1994, с. 216-263). Уже в перших двох похованнях Великого ґрунтового могильника на р. Синташта, що дав назву культурі, на тулубах та дні горщиків майоріли варіації свастик (Генінг та ін. 1992, с. 118, рис. 17: 1—3; 59: 7).

Своєрідною симфонією свастик на світанку колісничної доби виступає триярусна знакова композиція на ребристому горщику синташтинської культури з кенотафа 170А на могиль-

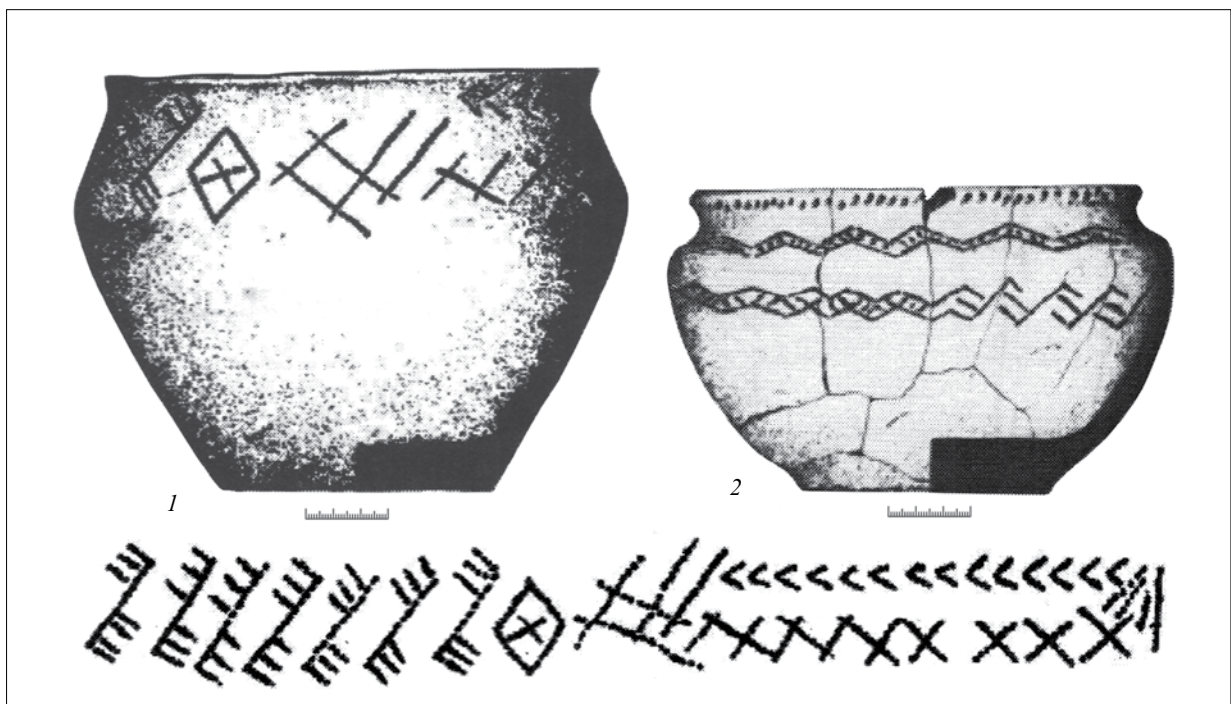

Рис. 6. Знакові композиції зі зміями та знаками Z: 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 3 кургану 1 могильника Золота Нива II у Ставропольському р-ні Самарської обл.; 2 — горщик із кургану 4 поховання 3 могильника Золота Нива I (за: Багаутдинов, Васильєва 2004)

Fig. 6. Iconic composition with snakes and Z signs: 1 — a reverse of the composition with signs on a pot from the burial no. 3 of the mound no. 1 of Zolota Nyva II cemetery in Stavropol Region, Samara Oblast; 2 — a pot from the mound no. 4 burial no. 3 of Zolota Nyva I cemetery (after: Багаутдинов, Васильєва 2004)

нику Бестамак біля м. Костанай у Казахстані (рис. 5). Усі знаки композиції виконані відтисками набору зубчастих штампів, прямих та вигнутих. Організатори виставки одного горщика з Бестамака в Костанайському музеї впевнені, що композиція, втілена на його поверхні, сюжетна, а не декоративна (Пикельная 2015). Про сюжет згадували й автори наукової публікації комплексу 170, пов'язаного з похованням воїна колісничного, перекритого парою жертвоних коней (Логвин, Шевнина 2011, с. 349-359, рис. 1). Але ніхто не робив спроби тлумачити його зміст. Тому й пропоную свою версію цього епічного сюжету як одну з імовірних.

Нижній ярус знаків утворюють довкола дна три пари коліс із перехрещенням спиць у кожному. Поміж двома такими колесами розташовалась правобічна свастика з перехрещених «зетів» із додатковими гачками. Така комбінація створює образ колісниці з колесами в плані та свастикою в умовному кузові.

Наступний ярус знаків створюють сім неповторних свастичних образів, що «чинять» химерний танок чи балансування над колесами. Найбільшу схожість із нижньою свастикою має масивна правобічна середнього ряду, розташована вправо та вище від неї. Вона теж складена

з перехрещених, але потрійних зетів із додатковими гачками (рис. 5). Відзначимо, що її вертикальний зет має «голівку» чи «чубчик» із трьох штрихів, подібний до «голів» антропоморфів на горщику з Черняків 1 (рис. 3). Дещо зменшена копія цієї свастики, складена з подвійних зетів, також має «чубчик» із двох штрихів відповідно. Обидві ці свастики ніби стрибають із колеса на колесо, контролюючи таким чином три з шести коліс. Далі вправо подвійна свастика начебто наражається на спротив маленької лівобічної свастики із двома шипами на кожній лопаті, себто «озброєної» до зубів.

Обертаючи горщик далі вправо, можна побачити кульмінацію конфлікту. Правобічна свастика відривається від колеса, виструнчується, обростає стрілами на кожній лопаті та готується до нападу чи оборони. Протистоїть їй лівобічна свастика, що кінчиком нижньої лопаті балансує на ободі колеса, правою кінцівкою торкається ромба на плічках посудини, а двома вільними ще намагається захиститись від нападника. Об'єктом сутички стає порожній (дванадцятий) ромб на плічках горщика. Інші одинадцять горизонтальних ромбів уже «запліднені» прямим хрестом. Таким чином, ми завершуємо коло огляду, повертаючись до нижньої свастики, роз-

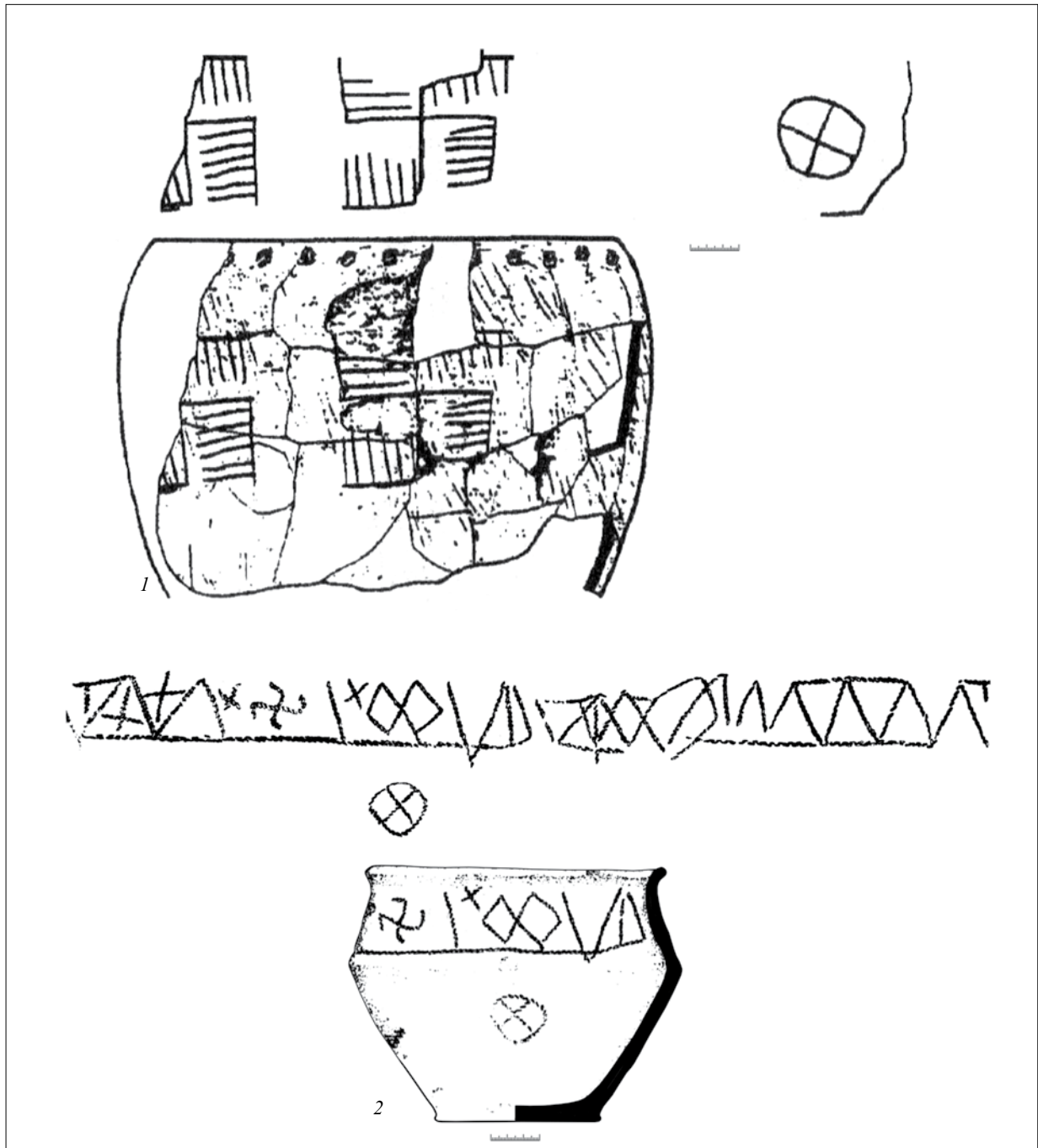

Рис. 7. Комбінації свастики та коліс: 1 — знаки на фрагментах посудини з поселення в ур. Ляхівка біля м. Балаклія на Харківщині (за: Клименко 2001); 2 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 13 кургану 2 на Лисій горі в м. Василівка (за: Гаврилюк, Черных 1990)

Fig. 7. Combinations of swastika and wheels: 1 — signs on fragments of the vessel from the settlement in Liakhivka tract near Balakliia city in Kharkiv Oblast (after: Клименко 2001); 2 — a reverse of the composition with signs on the pot from the burial no. 13 mound no. 2 on Lysa Hora in Vasylivka city (after: Гаврилюк, Черных 1990)

ташованої між колесами. Над нею зображені ще дві свастичні фігури у вигляді хреста, до кожного променя якого причеплений тризубий гребінець. Три з чотирьох гребінців на кожному з цих хрестів спрямовані в бік двобою. Це ніби потенційні учасники заключного акту упорядкування світобудови (Логвин, Шевнина 2011, с. 353, 356, рис. 4: 2).

Те, що гребінцеві зети могли стати складовими елементами гребінцевих свастик, подібних до зображених на горщику з Бестамака, засвідчує багатоеlementна знакова композиція на горщику зрубної спільноти з поховання 3 кургану 1 могильника Золота Нива II у Ставропольському р-ні Самарської обл. РФ. На ньому сім знаків «Z» із гребінчастими планками зображені вліво

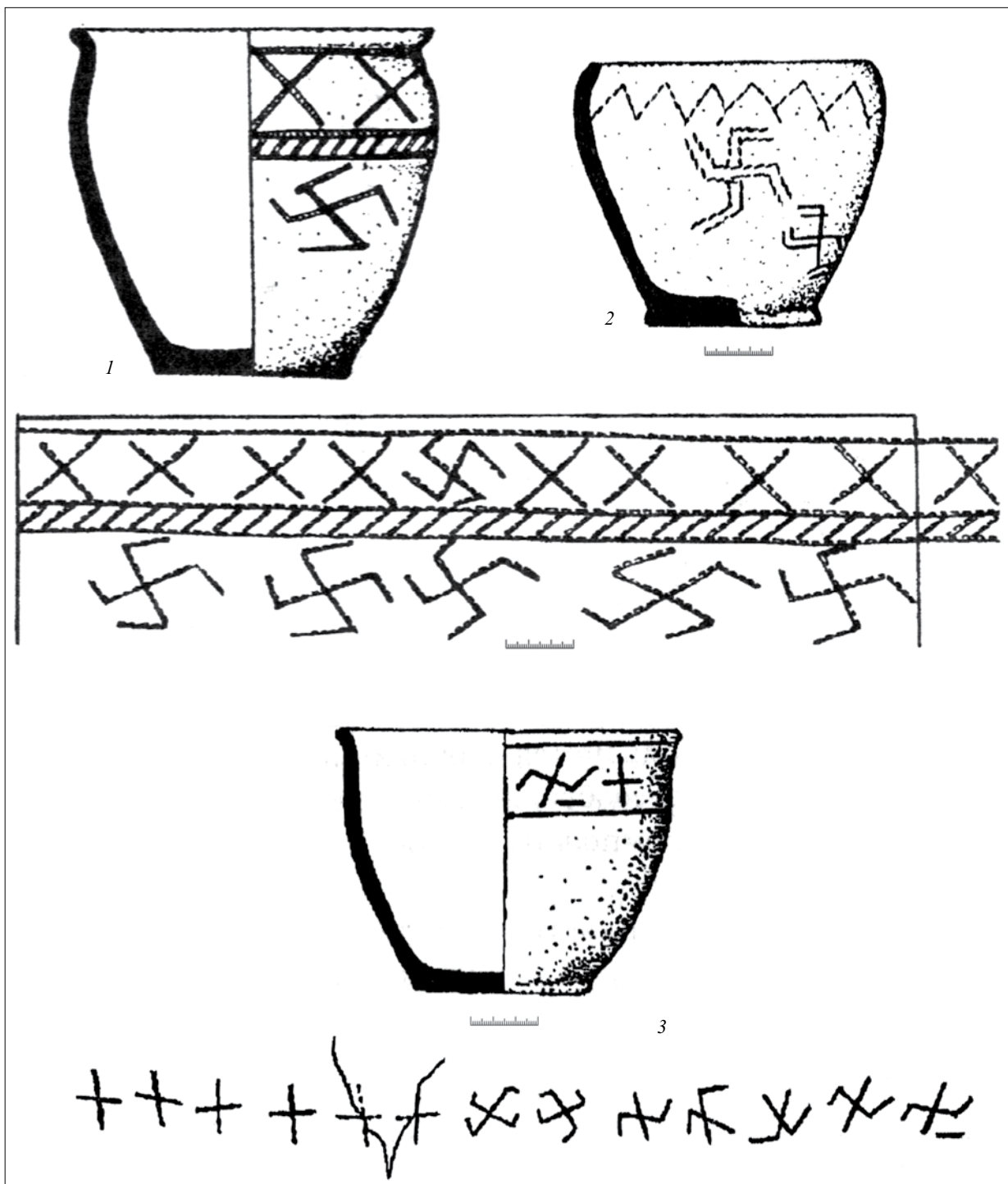

Рис. 8. Динамічні модифікації та протистояння свастики: 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 8 кургану 5 біля с. Білоярівка; 2 — поховання 28 на ґрунтовому цвинтарі зрубної спільноти Калач у Саратовському Заволжі; 3 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 9 кургану 5 біля с. Підгорне I (усі — за: Захарова 2000)

Fig. 8. Dynamic modifications and antagonism of swastikas: 1 — a reverse of the composition with signs on a pot from the burial no. 8 mound no. 5 near Biloiarivka village; 2 — a burial no. 28 at the soil cemetery of the Zrubna culture community in Kalach, Saratov Volga River region; 3 — a sign reversal composition on a pot from the burial no. 9 mound no. 5 near Pidhorne I village (all — after: Захарова 2000)

від заплідненого косим хрестом ромба. Направо від ромба розгорнуто складну, багату на знаки двоярусну композицію. Її можна сприйняти як сегментацію тіла дракона, що спричинила появу низки знаків, а саме — трьох косих хрестів.

На правому флангу композицію обмежено вертикальною прямою віссю (рис. 6, 1). Саме вліво від осі відбувається перехід через знак птаха, що злітає, до верхнього ярусу вервечки з 14 кутів, спрямованих уліво, в напрямку ромба, за-

Рис. 9. Розворот знакової композиції на горщику з колекції Кибальчича (за: Бобринський 1901)

Fig. 9. Reversal of the composition with signs on a pot from the Kybalchych collection (after: Бобринський 1901)

плідного косим хрестом (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 205, рис. 9: 3, 6).

Дослідниця свастик доби пізньої бронзи О. В. Кузьміна зауважила, що Z-качки попервах могли бути частиною меандру (Кузьміна 2015, с. 264-271, рис. 13: 6—12). Така думка ніби висуває альтернативу пташиній генезі зетів та свастик. Тому звернімося до семантики меандру як декоративної стрічки. Меандри на малюнках із «Книги мертвих» Єгипту та горщиках зрубної спільноти мали голову й хвіст розрубаного змія (Tarasenko 2014, р. 244, fig. 6, 248, scene 11; Захарова 2000, с. 143, рис. 43: 1). Якщо спостереження правильне, то поряд із «качиними» мають бути й «змійні» зети та свастики. Відповідно, змійний різновид знака «Z» набуває форми «S», а перехрещення останніх творить змійну свастику. Така свастика поміж ще не розчленованих ланцюжків зетів з'являється на горщику з поховання 8 Великого ґрунтового могильника Синташти (Генинг и др. 1992, с. 142, рис. 63: 1).

Природно, що не загубились змійні свастики й у зрубній спільноті. Не лише на посуді, але і як прикраси головного убору в похованні 4, кургану 1 могильника Золота Нива II в Самарській обл. Вовняна шапочка, що збереглася на черепі людини, була обнизана знизу сімома бронзовими бляшками у вигляді змійної свастики з хрестом на перетині завитків. Цікаво, що фахівець із вивчення давніх тканин А. К. Йолкіна, описуючи структуру плетіння цього го-

лового убору, теж вдалась до використання латинської абетки: «Налобна частина була зв'язана шляхом плетіння структури 2/2 (2 нитки Z скручені разом S)»¹. Такий ось вийшов збіг (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 187, рис. 13, 6—12; 15, 1—4). І щоб зміїна тема в контексті пташиних артефактів не видавалася дещо надуманою, пошлюсь на горщик із поховання 3 кургану 4 могильника Золота Нива I (рис. 6: 2), де з паші змія виринає вервечка зетів, прокреслених за навскісною сіткою (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 202, рис. 6: 5).

Зв'язок свастик із колісним транспортом фіксується на горщиках зрубної спільноти як розвиток синташтинської традиції. Так, різновид пари правобічних свастик із «крилами», декорованими бахромою, що нагадують перехрещені крила птахів, відтворено на уламку посуду з поселення в ур. Ляхівка біля м. Балаклея на Харківщині (рис. 7: 1). На відстані 18 см управо від свастик на тому ж рівні зображене колесо із хрестоподібними спицями, аналогічне бестамачьким (Клименко 2001, с. 77, рис. 1: 1). Колесо, наближене до лівобічної свастики, центральної в рядку знаків (рис. 7: 2), відтворено на ребристому горщику з кургану 2, поховання 13 на Лисій горі в м. Василівка Запорізької обл. (Гаврилюк, Черных 1990, с. 99, 101, рис. 8).

Таким чином, свастики та знаки «Z» набули популярності в населення зрубно-андро-

¹ Тут і далі переклад із російської В. Отрошенка.

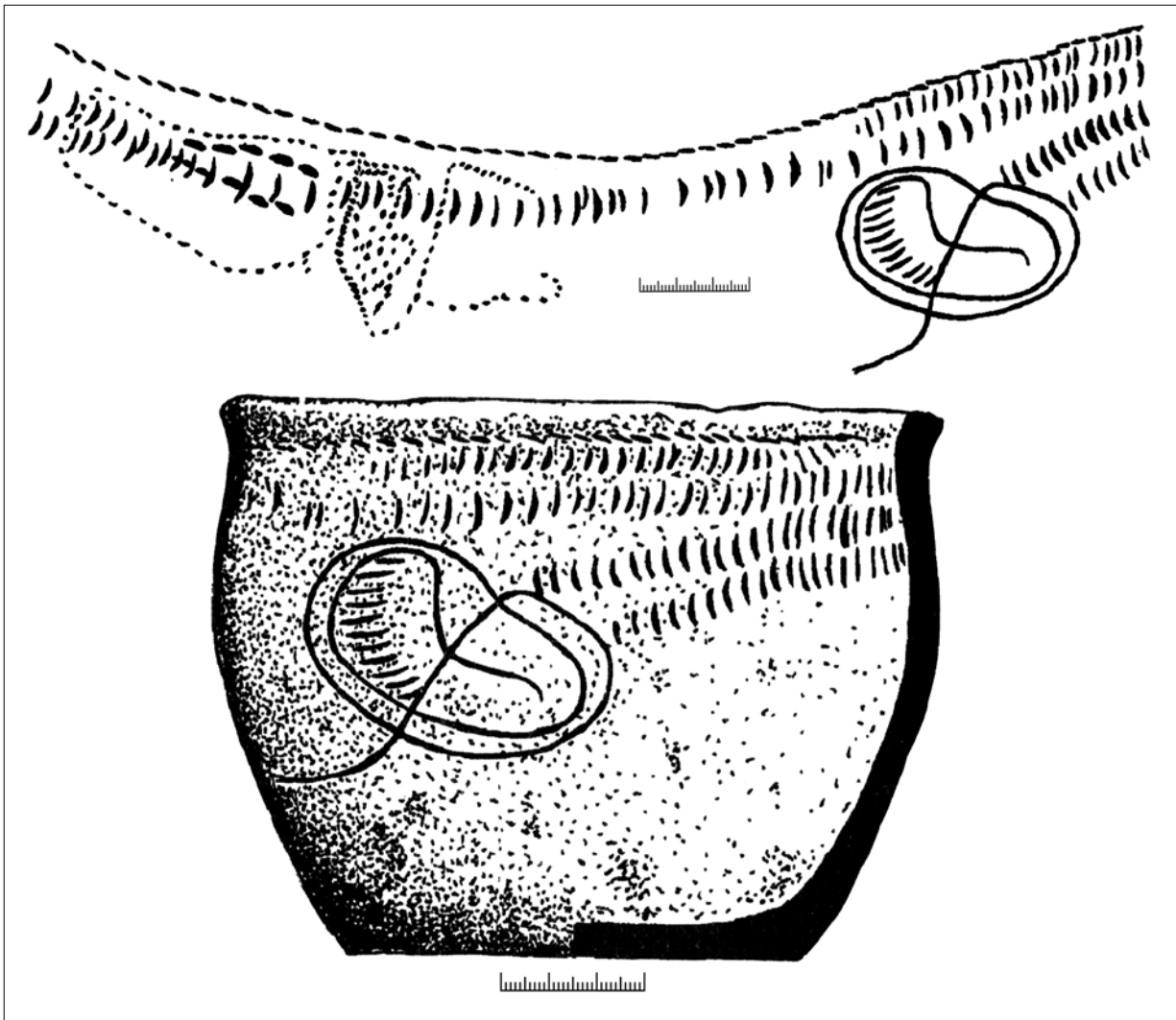

Рис. 10. Розворот знакової композиції горщика з поховання 3 кургану 3 Першинського могильника в Оренбурзькій обл. (за: Богданов 2001)

Fig. 10. Reversal of the composition with signs on the pot from the burial no. 3 mound no. 3 of the Pershynskiy cemetery in the Orenburg Oblast (after: Богданов 2001)

новських блоків культур доби пізньої бронзи. Загалом, семантичне навантаження свастики було тоді та й залишається понині значно повнішим, ніж знаків «Z». Але це ніяк не впливає на визнання факту їх семантичної пов'язаності в генетично споріднену пару. Зважаючи на знак «птаха, що пірнає» з Тополиного, з якого починалася ця розвідка, та згадуваний вище ефект мультиплікації, логічно припустити, що свастика є накладанням (комбінацією) статичного та «пірнаючого» зетів. На підтвердження «активної» поведінки цих знаків наведу «танок» п'яти навскісних правобічних свастик на нижньому перегині тулуба горщика з Білоярівки (курган 5, поховання 8) у Східному Надазов'ї. Композиція виконана відтисками зубчастого штампа. Відмінні одна від одної свастики ніби тияються в поперечний шеврон із косими на-

січками на перегині. Лише одній із них вдається зачепитися «дзьобом» за шеврон, і вище вона ніби «розриває» кільце косих хрестів фризу на плічках цього горщика (рис. 8, 1). Така імпровізація порушує вервечку косих хрестів понад шевроном свастикию, додаючи певну родзинку знаковій композиції загалом (Захарова 2000, рис. 30: 2).

Повертаючись до сюжету на горщику з Бес-тамака, зосередимо увагу на динамічному епізоді протистояння свастик із поховання 28 на ґрунтовому цвинтарі зрубної спільноти Калач у Саратовському Заволжі. Тулуб банкуватого слоїка прикрашає велика свастика, що складається із дзеркального знака «Z», нанесеного подвоєним відтиском шнура. Його перетинає подвійний шнуровий відтиск пірнаючого «Z». «Дзьоб» останнього спрямований на невеличку

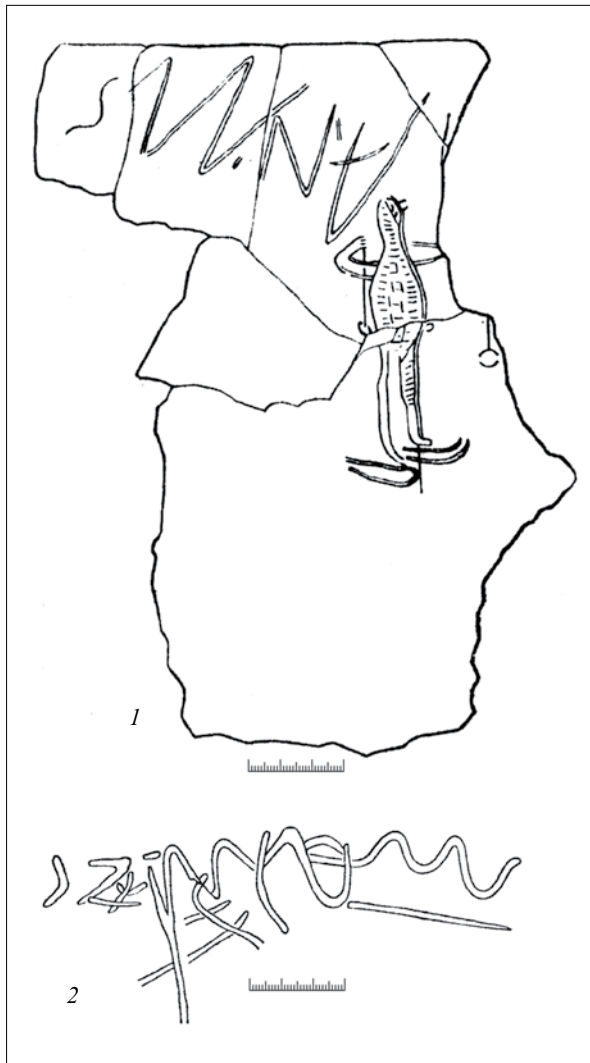

Рис. 11. 1 — малюнок лижника з Шиловського поселення в м. Воронеж (за: Пряхин 1971); 2 — фрагмент посудини з *graffiti* з кургану біля с. Попасне

Fig. 11. 1 — a drawing of a skier from the Shylovskoie settlement in Voronezh city (after: Пряхин 1971); 2 — a fragment of a vessel with *graffiti* from the mound near Popasne village

прокреслену лівобічну свастику з дещо порушеним розташуванням «крил», які утворюють ромб (рис. 8: 2). Тут знову маємо віртуальний конфлікт нібито семантично тотожних знаків, право- та лівобічної свастики (Захарова 2000, с. 126, рис. 27: 5).

У Підгорному (курган 5, поховання 9) на півдні Воронежської обл. право- та лівобічна свастики протистоять на шийці горщика в позиції фехтувальників, порушуючи при цьому симетричне розташування крил та формуючи ромби на зустрічних курсах. Направо від лівобічної свастики п'ять «порубаних» свастик (2) і лівобічних «пірнаючих» зетів (3), а за спиною правобічної свастики — рядок із шести прямих хрестів (Захарова 2000, с. 148, рис. 48: 1). Якщо

визначити центром знакового фризу на шийці цього горщика супротивні свастики, то за правобічною буде шерг прямих хрестів, а за лівобічною — п'ять надзвичайно ушкоджених знаків і серед них три лівобічні зети. Отже, можна припустити, хто вийшов переможцем протистояння: це правобічна свастика (рис. 8: 3).

Найпізніший факт протистояння свастик фіксується на тулубі маленького кубка доби фінальної бронзи з колекції Кибальчича, виявленого на Київщині (рис. 9). Композиція складається, зліва направо, з правобічної свастики, широкого (білого) прямого хреста, лівобічної свастики та стилізованого дерева, скомпонованого з чотирьох білих хрестів. Обидві свастики прокреслені та ніби складені із двох зетів — прямого й пірнаючого. Правобічна свастика традиційно для таких «конфліктних» ситуацій посідає дещо вищу й наступальну позицію, а лівобічна — оборонну, озброївшись додатковими шипами/гачками, що відходять від кожної лопаті. Об'єктом притягання стає білий хрест, який опинився між свастиками (Бобринський 1901, с. 38, фиг. 7). Нагадаю, що хрести обов'язково присутні у знакових композиціях із конфліктуючими свастиками.

О. Ю. Захарова гіпотетично пов'язує правобічні та лівобічні свастики з чоловічим та жіночим первнями відповідно (Захарова 2000, с. 79-80). Чи не варто обережно приписати відповідну «статеву» належність і дзеркальному та абетковому знакам «Z»? Дослідники знаків і символів в історії розглядають протиставлення право- та лівобічних свастик ширше, в межах бінарної опозиції. Згідно з нею, лівобічна свастика символізує народження (схід) сонця, весну, світло, щастя, добро та білу магію, а правобічна — захід світила, осінь, морок, смерть, зло та чорну магію (Вовк 2005, с. 23). Лише циклічність подій на земній кулі, запрограмована природою, залишає надію на позитив у тлумаченні діалектичного конфлікту символів.

З іншого боку, ще Ж. Дешелетт трактував свастику як одну з модифікацій солярного знака, а саме — сонце в русі, в динаміці, де Г-подібні промені цього знака асоціюються з ногами людини (Déchelette 1910, р. 413-464, fig. 190). Тоді ж О. О. Бобринський реконструював пташиний прообраз свастики (рис. 3: 2 а—г) як знака птаха, що злітає (Бобринський 1901, с. 39, фиг. 8: 2 а—г). Птахоголові свастики, зокрема, присутні на кружалах від веретена з Трої (Déchelette

Рис. 12. 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 4 кургану 2 біля с. Советское (за: Матвеев, Сафонов 1997); 2 — посудина з поховання 1 Кіровського кургану (за: Захарова 2000)

Fig. 12. 1 — a reversal of the composition with signs on a pot from the burial no. 4 mound no. 2 near Sovietskoie village (after: Матвеев, Сафонов 1997); 2 — a vessel from the burial no. 1 of the Kirovskii Mound (after: Захарова 2000)

1910, р. 459, fig. 194, 2—3). «Пташина» природа свастики чудово втілена у спіраль-но-знаковій композиції на горщику з кургану 3, поховання 3 (зрубної спільноти) Першинського могильника в Оренбурзькій обл. РФ (рис. 10). На переги-ні тулуба горщика майстерним розчерком різця нанесено фігуру-вензель із ознаками птаха й натяком на антропоморфність. Каркасом обра-зу стає правобічний «Z» із заокругленими кута-ми, нахилений вправо й угору. Далі, не відрива-ючи руки, кераміст починає виводити вензель упоперек базового знака, позначаючи спіраль, яка в чотирьох місцях перетинає останній. На другому витку спіралі інструмент відхиляється від зовнішнього контуру овалу, моделюючи си-луєт «плечей» із двома піднятими крилами пта-ха. Додатково тонкою штриховкою позначено оперення його лівого крила на злеті. Від вен-зеля похилою дугою вгору простує «лелечий» клин, позначений відтисками нігтя. Вістря кли-ну оперізує далі, у такій самій техніці, ший-ку посудини й виходить під її вінце (Богданов 2001, с. 66-67, рис. 1: 2—3).

Безпосередній зв'язок знака «Z» саме із пта-хо-людиною найяскравіше демонструє рядок знаків, що починається із «Z» з дещо заокру-гленими кутами та зображенням орнітоморф-ного лижника під ним на стінці слоїка з Ши-

ловського поселення в м. Вороніж (Пряхин, 1971, с. 63). Дослідник зарахував горщик із лижником до абашевської культури, хоча бан-кувата форма цієї посудинки та рядок знаків над головою лижника дозволяють пов'язати цей артефакт із раннім періодом покровсько-мосолівської зрубної культури. Варто зверну-ти увагу на здійснені вгору руки цього персо-нажа, відтвореного в позі адорації (рис. 11: 1). Цікавим є контакт знака «Z» зі знаком «адо-рант» у *graffiti* на посудині з кургану біля с. Попасне Новомосковського р-ну Дніпропе-тровської обл. (розкопки Д. І. Яворницького). Тут «адорант» примостився на нижній планці знака «Z». Направо від них накреслено довгу рогатину з відігнутим назовні правим ро-гом (рис. 11: 2). Його можна трактувати як моди-фікацію знаків «герлига» чи «дерево» (Формо-зов 1953, с. 196; Отрощенко, Формозов 1988, с. 164, рис. 8: 1). Семантична близькість назва-них знаків доведена нещодавнім відкриттям у похованні дніпро-донської бабинської куль-тури Пологівської «герлиги» зі стилізованим зміїним Деревом життя на її металевому окут-ті (Отрощенко, Тощев, Папанова (ред.) 2020, с. 29-40, табл. 17-27; с. 142, рис. 1).

Невипадково *graffiti* «птахо-людина» увійшло до знакової системи зрубної спільноти в інтер-

претації «ускладнена антропоморфна піктограма» (Захарова 2000, с. 137, табл. 1; с. 143, рис. 43: 3, 5). Ускладнення полягає в імітації на руках антропоморфного знака оперення й трьох розчепі- рених пальців (Матвеев, Сафонов 1997, с. 113, рис. 4: 2, 3). На площі з могильника Советское I кургану 2 поховання 4 у Воронежській обл. пікто- грама «птахо-людина» розташована по центру знакового фризу, де справа від нього зображене плетиво зміїних тіл і дещо деформований знак «колесо з перехрещеними спицями». Ця група фризу виконана наколами. Фігура «птахо-люди- ни» та зміїна правобічна свастика зліва від неї — прокреслені. Наступні дві лівобічні свастики, складені з оперених зетів, зроблені відтисками зубчастого штампа (рис. 12: 1).

Інша піктограма «птахо-людина» похо- дить із банкуваної посудини з поховання 1 Кі- ровського кургану в Самарській обл. (рис. 12: 2). Вона оточена вертикальними зигзагами, дзеркальним зет та спрямованими вліво ку- тами знизу (Захарова 2000, с. 143, рис. 43: 5). О. Ю. Захарова слушно відносить композиції зі зміями, свастиками та «ускладненими антропо- морфними піктограмами» до міфологічних сю- жетів. Це дослідження їх примножує, а право- бічна свастика іноді дійсно посідає на фризах місце антропоморфного знака.

Зрештою, помічені трансформації образів та й сприйняття таких ускладнених знаків і супут- ніх зображень загалом виливається у фіксацію елементів шаманства в практиці скотарів доби пізньої бронзи. А в пізнішій християнській традиції такі образи-архетипи втілюються в постаті крилатих ангелів-охоронців, медіато- рів між світами — підземним, земним та не- бесним. Власне, витоки як шаманства (Makkaу 1999, р. 56-71, fig. 1), так і комбінацій супровід- них знаків фіксуються від верхнього палеоліту (Földes-Papp 1966, р. 26-31, abb. 28—31).

Повертаючись до сьогодення, мушу зазна- чити, що накопичення кількості знаків поча- ло викристалізовуватись у певні системи ще впродовж протяжної преісторії людства. В осе- редках ранніх цивілізацій вони досить швид- ко трансформувалися в різновиди писемнос- ті. Поза цими осередками знаки залишалися на рівні «письмен» через відсутність нагаль- них суспільних запитів. Практично кожен знак

є узагальненою реплікою людини, тварини чи артефакту. Знак у принципі не може бути без- предметним і нічого не означати, як вважає дехто із сучасників стосовно знака «Z». Озна- чуватись могли також частини тіла живої іс- тоти: голова, око, стопа тощо. Диференціація знаків на «позитивні» й «негативні», як і поділ політиків на «правих» і «лівих», постали, ймо- вірно, з розвитком дуалістичних, діалектичних підходів до осмислення та систематизації гра- ней розмаїтого й суперечливого буття.

У процесі розкопок поселення синташтин- ської культури Аркаїм із двома кільцями обо- ронних валів народився в 1990-ті роки вислів «Країна міст» («Страна городов»). Далі — більше: ентузіасти модифікували історичний міф «третього Риму» у «Москва — третій Ар- каїм». Зрештою, у пошуках національної ідеї для Росії Аркаїм відвідав чинний президент РФ 16 травня 2005 р. (Зданович, Батанина 2007, фото 5). Магія свастики навіть спонукає окре- мих дослідників вписувати її в кола, що позна- чають місцезнаходження укріплених поселень синташтинської культури на мапі межиріччя Уралу й Тоболу. Вони тут копіюють певним чином синташтинців та зрубників, що кресли- ли свастики й хрести на денцях своїх горщи- ків (Генинг и др. 1992, с. 118, рис. 47: 1; Шнай- дштейн 1981, с. 107, 118, табл. 17; Кузьмина 1987, с. 57, рис. 4: 17).

На останок не втримаюсь від загального, хоч і вельми дискусійного міркування. З огляду на поділ таких семантично тотожних і потуж- них знаків, як зети й свастики, на правобічні та лівобічні роблю висновок: право й правда на підсвідомому рівні визнається за «правими», а кривда й брехня, відповідно, за «лівими». Тому не дивно, що воячина країни-агресора обрала собі емблемою саме лівобічний «Z». Ця «об- мовка», за З. Фройдом, немов вистрілила з гли- бин їхньої підсвідомості й поцілила в яблуч- ко. Ну а прямий рівнопроменевий білий хрест на броні наших бойових машин є знаком Бога, який жодному поділу не підлягає, попри всі по- туги сатани та його земних клевретів.

Висловлюю подяку за конструктивне спіл- кування в процесі написання статті, підготов- ки та упорядкування ілюстративного матеріалу Т. А. Вовк, В. В. Павловій та В. Б. Панковському.

- Агапов, С. А., Васильев, И. Б., Кузьмина, О. В., Семенова, А. П., 1983. Срубная культура лесостепного Поволжья. В: Басин, С. Г. (глав. ред.). *Культуры бронзового века Восточной Европы*. Куйбышев: Государственный проектный институт, с. 6-58.
- Артемченко, И. И. 1972. Исследование курганов эпохи бронзы в Брянской области. *Археологические открытия 1971 года*. Москва: Наука, с. 72-74.
- Артемченко, И. И. 1987. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-119.
- Багаутдинов, Р. С., Васильева, И. Н. 2004. Курганные группы Золотая Нива I и II. *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. Самара, 2, с. 181-211.
- Бадер, О. Н., Попова Т. Б. 1987. Поздняковская культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 131-135, 227-233.
- Белецкий, А. А. 2006. Краткий отзыв о статье А. А. Формозова и В. В. Отрощенко «Письмена племен срубной культуры». *Мова та історія*, 86, с. 6-7.
- Бобринский, А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смьлы*. Санкт-Петербург, т. 3.
- Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: Моргунова, Н. Л. (отв. ред.). *XV Уральское археологическое совещание*. Тез. докл. Оренбург, с. 64-67.
- Васильев, И. Б. 1977. Лузановский курганный могильник (материалы раскопок). В: Матвеева, Г. И. (отв. ред.). *Средневожская археологическая экспедиция*. Куйбышев: Государственный Университет, с. 5-43.
- Вовк, О. В. 2005. *Знаки и символы в истории цивилизации*. Москва: Вече.
- Гаврилюк, Н. А., Черных, Л. А. 1990. Курганы у г. Васильевка Запорожской области 1990. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, I, с. 91-101.
- Генинг, В. Ф., Зданович, Г. Б., Генинг, В. В. 1992. *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство.
- Захарова, Е. Ю. 2000. Сосуды со знаками эпохи поздней бронзы. Воронеж: Центрально-Чернозёмное книжное издательство, с. 163.
- Зданович, Г. Б., Батанина, И. М. 2007. *Аркаим — Страна городов. Пространство и образы*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство.
- Клименко, В. Ф. 2001. О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры. В: Моргунова, Н. Л. (отв. ред.). *XV Уральское археологическое совещание*. Тез. докл. Оренбург, с. 77-79.
- Косарев, М. Ф. 1981. *Бронзовый век Западной Сибири*. Москва: Наука.
- Кузьмина, Е. Е. 1987. О западных связях андроновских племён. В: Артемченко, И. И. (отв. ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 48-69.
- Кузьмина, Е. Е. 1994. *Откуда пришли индоарии?* Москва: МГП «Калина» ВИНТИ РАН.
- Кузьмина, О. В. 2015. III Подстепкинский могильник. *Вопросы археологии Поволжья*. Самара, 5, с. 226-335.
- Логвин, А. В., Шевнина, И. В. 2011. Об одном синташтинском погребальном комплексе могильника Бестамак. В: Байтанаев, Б. (глав. ред.). *Археология Казахстана в эпоху Независимости: итоги и перспективы*. Алматы, т. I, с. 349-359.
- Матвеев, Ю. П., Сафонов, И. Е. 1997. Курганы 2 у с. Советское. *Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета*. Археология восточно-европейской лесостепи. Воронеж, 10, с. 109-120.
- Михайлов, Б. 2003. *Кам'яна Могила — світова пам'ятка древньої культури в Україні*. Київ: Такі справи.
- Отрощенко, В. В., 1990. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины. В: Зубарь, В. М. (отв. ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-17.
- Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знакової системі племен зрубної спільноти. *Археологічний альманах*. Донецьк, 7, с. 93-98.
- Отрощенко, В. В. 1999. До питання про фінал культур зрубної спільноти. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-літтю Б. Н. Гракова)*. Запорожье, III, с. 191-194.
- Отрощенко, В. 2019. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія*. Описне, 1 (1), с. 53-77.
- Отрощенко, В. 2021. Ефект мультиплікації в декорванні посуду доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія*. Описне, 1—2 (5—6), с. 137-144.
- Отрощенко В. В., Корпусова В. М. 2003. Свастика у знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Матеріал. Археологічні студії*, 11, с. 13-18.
- Отрощенко, В. В., Тоцев, Г. М., Папанова, В. А. (ред.). 2020. *Пологіський посох: досвід міждисциплінарного вивчення. Колективна монографія*. 2-ге видання, виправлене. Київ: Друкарський двір Олега Федорова.
- Отрощенко, В. В., Формозов, А. А. 1988. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. *Studia Praehistorica*, 9, с. 147-178.
- Пикельная, Е. 2015. Унікальний керамічний посуд, изготовленный 4 000 лет назад, показали костанайцам на выставке одного экспоната. *Наша газета. Костанайский региональный портал*. 19 июня 2015 г. [online]. Режим доступа: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?storyid=18588> [Дата звернення 19 червня 2015].
- Пряхин, А. Д. 1971. Новые сведения об абашевской культуре. *Археологические открытия 1970 года*. Москва: Наука, с. 62-64.
- Стоколос В. С. 1972. *Культуры бронзового века Южного Зауралья*. Москва: Наука.
- Студизкая, С. В. 1987. Искусство Восточного Урала и Западной Сибири в эпоху бронзы. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 314-326, 399-402.
- Трубачов, О. В. 1999. *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва: Наука, 1999.
- Усачук, А. Н. 2021. Сосуд эпохи поздней бронзы со знаком из Северо-Восточного Приазовья. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 9(2), p. 32-41.
- Формозов, А. А. 1953. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. *Вестник древней истории*, 1, с. 193-200.
- Шнайдштейн, Е. В. 1981. Раскопки курганной группы Купцын Толга. В: Эрдниев, У. Э. (отв. ред.). *Археологические памятники Калмыкии эпохи бронзы и средневековья*. Элиста, с. 78-119.
- Яковлева, Л. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній світ.
- Déchelette, J. 1910. *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*. Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, II.
- Földes-Papp, K. 1966. *Vom felsbild zum alphabet*. Dresden: Veb verlag der kunst.
- Makay, J. 1999. *Two Studies on Early Shamanism*. Tractata Minuscula, 14, Budapest.
- Tarasenko M. 2014. The Illustrations of the Book of the Dead Chapter 17 during the 18th Dynasty. В: Тарасенко, М. О. (ред.). *Доісламський Близький схід: історія, релігія, культура*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, с. 241-256.

Надійшла 16.02.2023

“Z” SIGNS IN THE PICTORIAL TRADITION OF THE LATE BRONZE AGE POPULATION

The increased interest in the sign “Z”, caused by the events of the active phase of the Russian-Ukrainian war (2014—2023), requires a more thorough analysis of its symbolism and semantics. At first glance, they are quite transparent. The count O. Bobrynskyi, an outstanding researcher of archaeology of Ukraine and head of the Imperial Archaeological Commission, convincingly proved the bird symbolism of the sign “Z” and its genetic connection with the swastika, based on materials from excavations in Europe. In the context of the count’s logical reasoning regarding the meaningful load of these signs, a reference to the thesis of the German researcher Von der Schtengen regarding the swastika as a symbol of the Indo-Germanic race sounded prophetically. Some 30 years had remained before the practical implementation of this thesis by Nazi Germany. For the rushist Russian Federation to choose the symbol of provocation of the World War III, the genetic component of the swastika, namely the sign “Z”, was enough.

In addition, the topic of the article is the functioning of the named signs during the first half — the middle of the II millennium BC, when the Indo-Aryan tribes entered the world history with the above-mentioned symbols. At a distance of three or four thousand years, these events are seen by us as the “heroic age” of war chariots, although they do not become any less bloody. The study convinces that “zetes” and “swastikas” are mobile signs, capable of transformations and reincarnations in the context of the lines of other signs of that era, being components of the sign system of the tribes of the log community. The previously noted division of swastikas into right- and left-sided ones is interpreted, in particular, by gender, as “male” and “female”, respectively. So, within the mentioned sign system, a conflict between signs of different orientations is noticed, which can be considered within the limits of binary opposition, dialectical unity and the struggle of opposites, where the struggle is relative, and the unity is universal. This division can also be assumed for right- and left-sided zetes, as genetic components of swastikas.

Key words: Sintashta culture, Srubnaya-Andronovo blocks of cultures of the Late Bronze Age, signs “Z” and mirror “Z”, right-sided and left-sided swastikas, binary opposition.

References

- Agapov, S. A., Vasilev, Y. B., Kuzmina, O. V., Semenova, A. P., 1983. Srubnaia kultura lesostepnogo Povolzhia. In: Basin, S. H. (ed.). *Kul'tury bronzovogo veka Vostochnoi Evropy*. Kuibyshev: Gosudarstvennyi proektnyi institut, p. 6-58.
- Artemenko, I. I. 1972. Issledovanie kurganov epokhi bronzы v Brianskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 goda*. Moskva: Nauka, p. 72-74.
- Artemenko, I. I. 1987. Kul'tury pozdnego bronzovogo veka iuzhnoi polosy lesov Evropeiskoi chasti SSSR. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologia SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosы SSSR*. Moskva: Nauka, p. 106-119.
- Bagautdinov, R. S., Vasileva, I. N. 2004. Kurgannye gruppy Zolotaia Niva I i II. *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*. Samara, 2, p. 181-211.
- Bader, O. N., Popova T. B. 1987. Pozdniakovskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosы SSSR*. Moskva: Nauka, p. 131-135, 227-233.
- Beletskii, A. A. 2006. Kratkii otzyv o state A. A. Formozova i V. V. Otroshchenko “Pisma plemen srubnoi kul'tury”. *Mova ta istoriia*, 86, p. 6-7.
- Bobrinskii, A. 1901. *Kurgany i sluchainyia arkheologicheskiia nakhodki bliz mestechka Smyly*. Sankt-Peterburg, t. 3.
- Bogdanov, S. V. 2001. Pershinskiy kurgannyi mogilnik. In: Morgunova, N. L. (ed.). *XV Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Tez. dokl. Orenburg, p. 64-67.
- Vasilev, I. B. 1977. Luzanovskii kurgannyi mogilnik (materialy raskopok). In: Matveeva, G. I. (ed.). *Srednevolzhskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia*. Kuibyshev: Gosudarstvennyi universitet, p. 5-43.
- Vovk, O. V. 2005. *Znaki i simvoly v istorii tsivilizatsii*. Moskva: Veche.
- Gavriliuk, N. A., Chernykh, L. A. 1990. Kurgan u g. Vasilevka Zaporozhskoi oblasti 1990. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*. Zaporozhe, I, p. 91-101.
- Gening, V. F., Zdanovich, H. B., Gening, V. V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk: Iuzhno-Uralskoe knizhnoe izdatel'stvo.
- Zakharova, E. Iu. 2000. *Sosudy so znakami epokhi pozdnei bronzы*. Voronezh: Tsentalno-Chernozemnoe knizhnoe izdatestvo, p. 163.
- Zdanovich, G. B., Batanina, I. M. 2007. *Arkaim — Strana gorodov. Prostranstvo i obrazy*. Cheliabinsk: Iuzhno-Uralskoe knizhnoe izdatel'stvo.
- Klimenko, V. F. 2001. O krestobraznykh znakakh na sosudakh srubnoi kul'tury. In: Morgunova, N. L. (ed.). *XV Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Tez. dokl. Orenburg, p. 77-79.
- Kosarev, M. F. 1981. *Bronzovyi vek Zapadnoi Sibiri*. Moskva: Nauka.
- Kuzmina, E. E. 1987. O zapadnykh svyaziakh andronovskikh plemen. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Mezhplemennye svyazi epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 48-69.
- Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii?* Moskva: MGP “Kalina” VINITI RAN.
- Kuzmina, O. V. 2015. III Podstepinskii mogilnik. *Voprosy arkheologii Povolzhia*. Samara, 5, p. 226-335.

- Logvin, A. V., Shevnina, I. V. 2011. Ob odnom sintashtinskom pogrebalnom komplekse mogilnika Bestamak. In: Baitanaev, B. (ed.). *Arkheologiiia Kazakhstana v epokhu Nezavisimosti: itogi i perspektivy*. Almaty, t. I, p. 349-359.
- Matveev, Iu. P., Safonov, I. E. 1997. Kurgan 2 u s. Sovetskoe. *Piatdesiat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta. Arkheologiiia vostochno-evropeiskoi lesostepi*. Voronezh, 10, p. 109-120.
- Mykhailov, B. 2003. *Kamiana Mohyla svitova pamiatka drevnoi kultury v Ukraini*. Kyiv: "Taki spravy".
- Otroshchenko, V. V., 1990. Ideologicheskie vozzreniia plemen epokhi bronzы territorii Ukrainy. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-17.
- Otroshchenko, V. V. 1998. Siuzhet perevitleniia u znakovii systemi plemen zrubnoi spilnoty. *Arkheologicheskii almanakh*. Donetsk, 7, p. 93-98.
- Otroshchenko, V. V. 1999. Do pytannia pro final kultur zrubnoi spilnosti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova)*. Zaporozhe, III, p. 191-194.
- Otroshchenko, V. 2019. Znaky na keramitsi doby piznoi bronzы. *Arkheolohichna keramolohiia*. Opishne, 1 (1), p. 53-77.
- Otroshchenko, V. 2021. Efekt multiplykatsii v dekoruvanni posudu doby piznoi bronzы. *Arkheolohichna keramolohiia*. Opishne:, 1-2 (5-6), p. 137-144.
- Otroshchenko V. V., Korpusova V. M. 2003. Svastyka u znakovykh systemakh doby midi-bronzы v Ukraini. *Magisterium. Arkheolohichni studii*, 11, p. 13-18.
- Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M., Papanova, V. A. 2020. *Polohivskiy posokh: dosvid mizhdystyplinarnoho vyvchennia. Kolektyvna monohrafiia*. 2-he vydannia, vypravlene. Kyiv: Drukarskyi dvir Oleha Fedorova.
- Otroshchenko, V. V., Formozov, A. A. 1988. K probleme pismennosti u plemen Severnogo Prichernomoria v epokhu rannego metalla. *Studia Praehistorica*. Sofia, 9, p. 147-178.
- Pykelnaia, E. 2015. Unikalnyi keramicheskii sosud, izgotovlenniy 4000 let nazad, pokazali kostanaitsam na vystavke odnogo ekspoznata. *Nasha gazeta. Kostanaiskii regionalnyi portal*. 19 iyunia 2015 g. [online]. Accessed: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?storyid=1858> [Date: 19 June 2015].
- Priakhin, A. D. 1971. Novye svedeniia ob abashevskoi kulture. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva: Nauka, p. 62-64.
- Stokolos V. S. 1972. *Kultury bronzovogo veka Iuzhnogo Zauralia*. Moskva: Nauka.
- Studzytskaia, S. V. 1987. Iskustvo Zapadnoi Sibiri v epokhu bronzы. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiiia SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, p. 314-326.
- Usachuk, A. N. 2021. Sosud epokhi pozdnei bronzы so znakom iz Severo-Vostochnogo Priazovia. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 9(2), p. 32-41.
- Formozov, A. A. 1953. Sosudy sрубnoi kultury s zagadochnymi znakami. *Vestnik drevnei istorii*. Moskva, 1, p. 193-200.
- Shnaidshtein, E. V. 1981. Raskopki kurgannoi gruppy Kuptysyn Tolga. In: Erdniev, U. E. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Kalmykii epokhi bronzы i srednevekovia*. Elista, p. 78-119.
- Yakovleva, L. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Déchelette, J. 1910. *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*. Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, II.
- Földes-Papp, K. 1966. *Vom felsbild zum alphabet*. Dresden: Veb verlag der kunst.
- Makkay, J. 1999. *Two Studies on Early Shamanism*. Tractata Minuscula, 14, Budapest.
- Tarasenko M. 2014. The Illustrations of the Book of the Dead Chapter 17 during the 18th Dynasty. In: Tarasenko, M. O. (ed.). *Doislamskyi Blyzkyi skhid: istoriia, relihiia, kultura*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU, p. 241-256.

© Р. О. ЛИТВИНЕНКО* 2023

М'ЯСНА НАПУТНЯ ЇЖА В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ДНІПРО-ПРУТСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті схарактеризовано та проаналізовано м'ясну їжу з поховань дніпро-прутської бабинської культури, виявлено специфіку цієї категорії в різних її локальних варіантах, а також продемонстровано відмінності використання тварин у поховальному обряді трьох бабинських культур.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, бронзовий вік, культурне коло Бабине, дніпро-прутська бабинська культура, поховальний обряд, м'ясна напутня їжа.

Вступ

Одним із елементів поховальної обрядовості багатьох культур бронзового віку була т. зв. напутня їжа, якою забезпечували небіжчика. Здебільшого цю їжу або питво поміщали в могилу в керамічному чи зрідка дерев'яному посуді, що дозволяє припускати її рідкий/напіврідкий або сипучий характер. Проте в окремих випадках, крім або замість такої страви у ємностях, небіжчика супроводжували м'ясною їжею, рештки якої зазвичай фіксуються за кістками тварин. Така практика побутувала і в середовищі скотарів перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи півдня Східної Європи, що залишили по собі археологічні пам'ятки Бабинського культурного кола. Розглядуваний аспект поховальної обрядовості висвітлений у працях науковців доволі нерівнозначно: для дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) є лише декілька дотичних до теми публікацій (Ковалева 1981; Писларий 1991; Литвиненко 2022; Гришук 2018; Касьян 2021; та ін.), тоді як для волго-донської бабинської культури (ВДБК) існують ґрунтовні дослідження цієї категорії поховального інвентаря (Мимоход 2019; 2021). А відповідні матеріали дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК) абсолютно не знайшли висвітлення й оцінки в літературі, попри те що вони дуже по-

казові, оскільки є не лише важливим елементом поховальної практики, що саме собою заслуговує на увагу, а й виступають важливим культурно-діагностичним маркером для атрибуції поховань цієї бабинської культури. Усунути цей дисбаланс покликана пропонована стаття.

Джерельна база

Ареал ДПБК охоплює регіон степу й лісо-степу від дніпровського лівобережжя та Криму на сході до правобережжя Пруту на заході, у межах якого досліджено 2580 курганных поховань. У складі ДПБК виділяється три локальні варіанти (Литвиненко 2011): *дніпро-дністровський* степовий (1332 поховання), *дніпро-бузький* лісостеповий (310 поховання) і *дністровсько-прутський* (937 пох.). Серед зазначеного масиву поховань 151 комплекс (5,8%) супроводжувався кістковими рештками тварин. На жаль, лише мала частка цих матеріалів опрацьована археozoологами, решта має визначення авторів розкопок або й зовсім не має.

Вихідні дані

Для зручності пропонуємо характеристику матеріалу за відповідними локальними варіантами.

Дніпро-дністровський варіант ДПБК. Кісткові рештки м'ясної напуної їжі, якою супроводжували небіжчиків, виявлено в 59 похованнях (4,4% від загальної кількості). За складом кісток, що вказують на відповідні частини вирізаної туші, ці рештки ідентифіковано у 32 випадках (рис. 1). Показово, що в окремих могилах (11 випадків, або 22% від кількості поховань із м'ясом) м'ясна їжа сполучалась із якоюсь рідкою стравою або питвом, залишеними в керамічній або дерев'яній посудині. Двічі зафіксовано покладання м'яса на дерев'яні блюда-таці видовженої еліпсоїдної форми розмірами 56×18 см, 55×17 см (рис. 1: 8): Краснокам'яне-I 1/1, Шандрівка-III 2/1 Дніпропетровської обл. (Ковалева 1983; Ковалева та др. 1987).

* ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — доктор історичних наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса, професор кафедри всесвітньої історії та археології, ORCID: 0000-0003-2034-4305, ltvnrmn@gmail.com

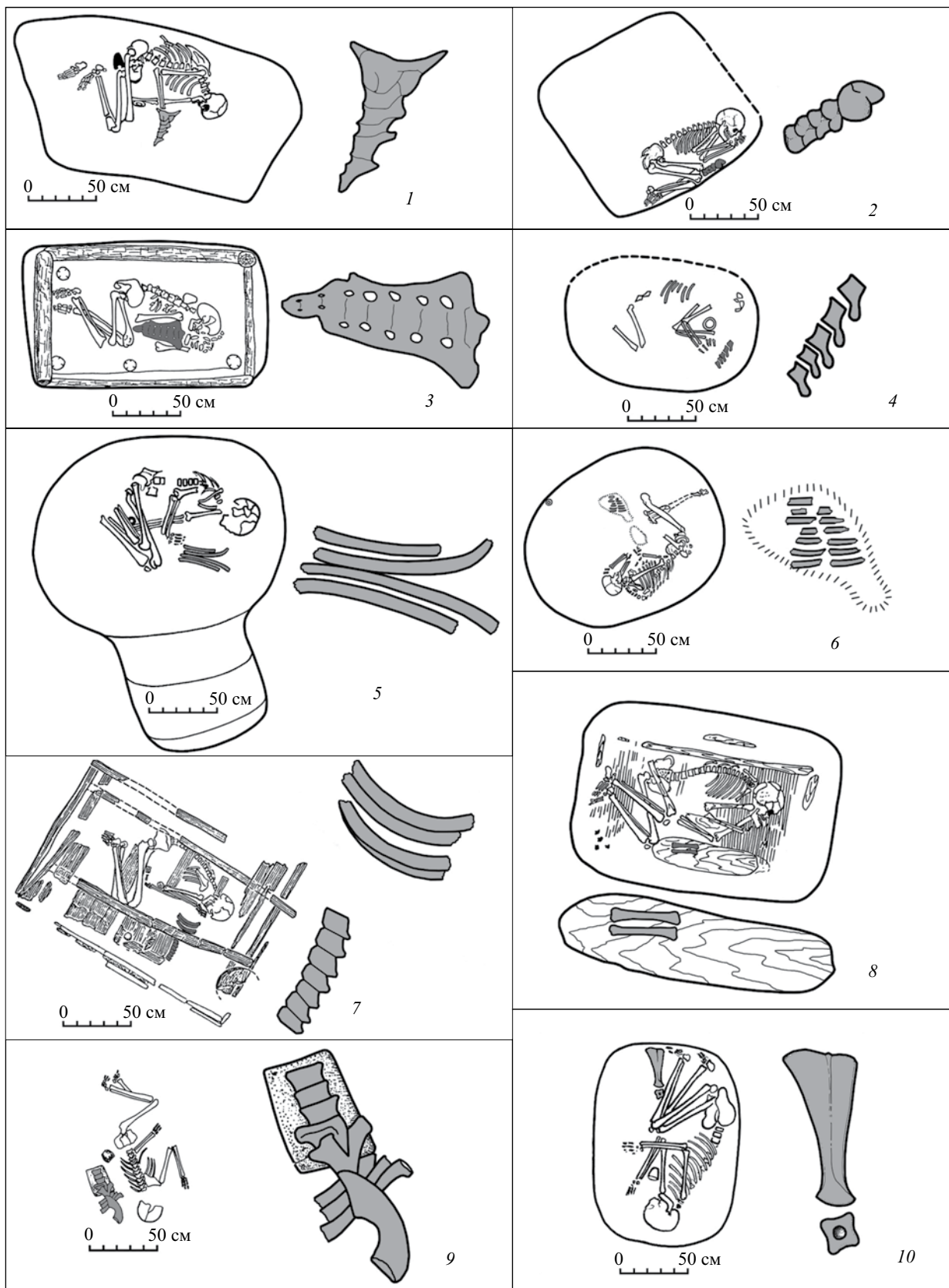

Рис. 1. Поховання дніпро-прутської бабинської культури з м'ясною напутньою їжею: 1 — Малосолене 1/2; 2 — Василівка 3/7; 3 — Сугокліївська могила, поховання 3; 4 — Іванівка 3/15; 5 — Єфремівка 7/3; 6 — Скворцовка 1/7; 7 — Актіве 7/15; 8 — Краснокам'яне I 1/1; 9 — Чорноземне 5/9; 10 — Василівка 3/3

Fig. 1. Burials of the Dnipro-Prut Babyne culture with meat food: 1 — Malosolene 1/2; 2 — Vasylivka 3/7; 3 — Suhokliivka grave, burial no. 3; 4 — Ivanivka 3/15; 5 — Yefremivka 7/3; 6 — Skvortsovka 1/7; 7 — Aktove 7/15; 8 — Krasnokamiane I 1/1; 9 — Chornozemne 5/9; 10 — Vasylivka 3/3

Загальна для локальних варіантів ДПБК та інших бабинських культур статистика стосовно кісткових решток тварин зведена в табл. 1. Для дніпро-дністровського варіанту ДПБК вона дозволяє виділити чотири основні різновиди м'ясної їжі, представлені тими чи іншими частинами туші свійських копитних (фіксуються за відповідними кістками): грудинка (ребра), спинка (хребці, іноді з ребрами), коstreць (куприк/крижі), а також м'ясо кінцівок. Цими чотирма м'ясними наборами супроводжується більшість відповідних могил (84,8% від забезпечених м'ясною їжею). Кісткові рештки інших частин туш представлені значно рідше, і тому не можуть вважатися характерними: щелепа (два рази), лопатка, крило тазу, частина тушки (по разу). Видовий склад використаних для м'ясної напутньої їжі тварин частіше представлений дрібною рогатою худобою (ДРХ) — 10 разів, рідше великою рогатою худобою (ВРХ) — 6 разів.

У розміщенні м'ясної їжі відносно небіжчика виявлено певні тенденції (табл. 2). Зокрема, м'ясо в більшості випадків (39, або 81%) укладали перед померлим, зрідка — позаду (9, або 19%). В основній позиції, передній, причому у верхньому її секторі, виявилися переважно «найцінніші» вирізки м'яса: грудинка, спинка, коstreць, ніжки. У другорядній задній позиції з перелічених частин туші поодинокі виявлено лише ноги й коstreць. Позаду ж зна-

ходились обидві щелепи — рештки менш престижного м'яса, а також частина тушки дрібної тварини.

Зафіксовано 4 випадки, коли кістки тварин виявлено в заповненні ями або вхідної шахти підбою (2 — ноги, 1 — лопатка, 1 — не визначено). Напевно, ці відокремлені від небіжчика рештки не варто пов'язувати з м'ясною напутньою їжею. Більш логічним було б розглядати їх у контексті інших ритуальних дій та уявлень, тожних тим, що в ДДБК забезпечувалися імітаціями (шкурами, опудалами) супровідних або жертвних тварин (Литвиненко 2022). Відзначимо також наявність у частині поховань розглядуваного, так і інших локальних варіантів ДПБК, астрагалів (таранних кісток), які, очевидно, мали окреме семіотичне навантаження, що його зазвичай пов'язують з іграми або ворожбою (Ковалева 1990; Цимида-нов 2001; Гришук 2013; Орловська 2016; та ін.).

Дніпро-бузький локальний варіант. Кісткові рештки тварин були пов'язані з 27 похованнями (9,1%). Серед них до м'ясної їжі належать 22 об'єкти (7,7%), три з яких сполучалися з їжею/питвом у керамічній або дерев'яній посудині. Дані з визначення видового складу кісток засвідчують, що вони належали переважно свійській ДРХ (вісім випадків) і рідше — ВРХ (4). За формою це були вже відомі м'ясні вирізки (табл. 1): грудинка, спинка, коstreць, ніжки. Зазначимо, що деякі могили містили одночасно

Таблиця 1. М'ясна їжа та ритуальні рештки тварин у похованнях регіональних груп культурного кола Бабине
Table 1. Meat food and ritual remains of animals in burials of regional groups of the Babyne cultural circle

Частина тушки	ДПБК						ДБК		ВДБК	
	Дністровсько-пругський		Дніпро-бузький		Дніпро-дністровський					
	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%
Грудинка	7	23,3	7	26	8	22,8	—	—	4	3,4
Спинка	6	20	4	14,8	8	22,8	6	4,5		
Кострець	6	20	6	22,2	5	14,3	—	—	—	—
Ноги	5	16,7	3	11,1	7	20	6	4,5	110	93
Щелепа	2	6,7	3	11,1	2	5,7	1	0,7	1	0,9
Лопатка	2	6,7	1	3,7	3	8,6	4	3	1	0,9
Таз	1	3,3	1	3,7	1	2,9	—	—	—	—
Тушка	—	—	—	—	1	2,9	3	2,3	—	—
Ріг	1	3,3	—	—	—	—	—	—	1	0,9
Шкура	—	—	2	7,4	—	—	114	85	1	0,9
Разом	30	100	27	100	35	100	134	100	118	100

комплект із 2—3 різних частин туші. У розміщенні м'яса в могилі переважає позиція «попереду» небіжчика, ніж «позаду»; локалізація цінних шматків м'яса (грудинка, спинка, костріць, ніжки) перед головою-грудьми, а менш цінних (щелепа) — за головою та біля ніг; загалом у похованнях цієї локальної групи значно рідше укладали м'ясну їжу позаду небіжчика — 8% випадків (табл. 3).

Крім того, виділяється, нехай і не надто виразно, позиція навколо стоп небіжчика, де кілька разів зафіксовано знахідки щелеп, а також скелетних решток, які навряд чи належали до категорії напутньої їжі, а скоріше за все, мали інше семіотичне навантаження. Ідеться про череп (тобто голову) та череп із ногами (шкуру) барана, які, найімовірніше, виконували роль супровідної тварини (Литвиненко 2022). Можливо, до цієї ж групи варто відносити знахідку стегна собаки, що також була покладена в ногах небіжчика. Звернемо увагу й на поодинокі випадки, коли кістки тварин зафіксовано за межами поховальної камери: зверху на краю могили, а також у навмис-

но викопаній для цього ямі, причому разом із керамічною посудиною.

Дністровсько-прутський локальний варіант. М'ясна напутня їжа супроводжувала небіжчиків у 65 похованнях (8,7%), що більше ніж удвічі перевищує відповідну практику дніпро-дністровського варіанту та майже збігається з таким же показником дніпро-бузького варіанту. Нерідко м'ясна їжа сполучалася зі стравою у керамічній посудині (23 випадки або 37% від кількості поховань із м'ясом). Тричі кістки від м'яса зафіксовано в керамічному горщику, а один раз — на дерев'яному блюді з бронзовими цвяшками/скобами (Агульников, Савва 2004, с. 84, рис. 39, 6—9).

Для розглядуваного локального варіанту ДПБК були характерними ті самі форми й різновиди м'ясної їжі, причому в близьких пропорціях, що й для інших локальних груп (табл. 1). Розміщення м'яса відносно небіжчика також є подібним до сусідніх варіантів ДПБК (табл. 4). Водночас дністровсько-прутські пам'ятки виявляють певні особливості, зокрема абсолютне переважання позицій

Таблиця 2. Розміщення м'ясної їжі в похованнях дніпро-дністровського варіанту ДПБК

Table 2. Localisation of meat food in burials of the Dnipro-Dnister variant of the Dnipro-Prut Babyne culture (DPBC)

Частина тушки	Попереду				Позаду			Разом
	Навпроти голови	Навпроти грудей	Навпроти живота	Навпроти ніг	За головою	За спиною	За тазом	
Грудинка	2	4	2	—	—	—	—	8
Спинка	1	4	3	—	—	—	—	8
Ноги	2	3	1	—	—	—	1	7
Костріць	—	3	1	—	—	1	—	5
Таз	—	1	—	—	—	—	—	1
Лопатка	—	—	—	1	—	—	—	1
Щелепа	—	—	—	—	—	2	—	2
Тушка	—	—	—	—	—	—	1	1
Невизнач.	3	4	—	4	2	1	1	14
Разом	8	19	7	5	2	4	3	48
	39				9			

Таблиця 3. Розміщення м'ясної їжі в похованнях дніпро-бузького варіанту ДПБК

Table 3. Localisation of meat food in burials of the Dnipro-Buh variant of the DPBC

Частина тушки	Попереду				Позаду		Навколо ступнів	Разом
	Навпроти голови	Навпроти грудей	Навпроти живота	Навпроти ніг	За головою	За тазом		
Грудинка	2	5	—	—	—	—	—	7
Спинка	—	3	—	1	—	—	—	4
Ноги	2	—	1	—	—	—	—	3
Костріць	—	5	—	—	—	1	—	6
Таз	—	1	—	—	—	—	—	1
Щелепа	—	—	—	—	1	—	2	3
Голова	—	—	—	—	—	—	1	1
Шкура	—	—	—	—	—	—	1	1
Невизнач.	—	1	—	2	—	—	—	3
Разом	4	15	1	3	1	1	4	29
	23				2			

навколо голови небіжчика, причому з різних її боків. Безумовно пріоритетними залишалися позиції «перед головою» та «перед грудьми», де концентрувалося $\frac{2}{3}$ всієї м'ясної їжі (67,3%). Крім них, значущою є позиція «за головою», з акцентом на тім'яній, а не потиличній частині, де зосереджена п'ята частина напутнього м'яса (20,4%). Причому за головою укладали й т. зв. престижні шматки м'яса — грудинку, коstreць, спинку, які в сусідніх локальних групах траплялися лише попереду небіжчика. Таким чином, у різних позиціях навколо голови загалом розташовувалося 87,7% м'ясної їжі.

Аналіз

Наведені вище дані показали, що локальні бабинські групи Кримсько-Дніпровсько-Бузько-Дністровсько-Прутського регіону мають доволі близькі показники практики супроводу небіжчиків м'ясною напутньою їжею. Насамперед це проявляється на рівні своєрідних форм цієї їжі, серед яких виділяється стійкий набір — грудинка, спинка, коstreць, ноги. Примітними є близькі показники питомої ваги й локалізації названих вирізків з тушки для всіх трьох локальних груп окресленої області; у цьому легко переконатись, зіставивши дані з табл. 2—4. Саме ці факти, у комплексі з іншими даними, стали вагомою підставою для об'єднання пам'яток Дніпро-Прутського регіону в рамках однієї бабинської культури — ДПБК (Литвиненко 2009, с. 142-144). Водночас виявлені в межах цього масиву могильників незначні відмінності на рівні кількісних і якісних показників, а також локалізації м'яса в могилах, разом з іншими характеристиками поховальних пам'яток, змусили автора ви-

ділити в межах ДПБК три локальні варіанти (рис. 2).

Ознака «кістки тварин» виявила чітку специфіку і на більш високому рівні, у рамках всієї культурної області Бабині і, разом з іншими даними, підтвердила об'єктивність виділення в її межах окремих бабинських культур, які демонструють виразні відмінності й на рівні розглядуваної характеристики поховального обряду (табл. 1; рис. 3). Якщо для трьох локальних варіантів дніпро-прутської культури (ДПБК) наявні в похованнях кістки тварин є переважно залишками м'ясної напутньої їжі, то у похованнях дніпро-донської культури (ДДБК) вони здебільшого представлені шкурами чи опудалами тварин (археологічно фіксуються за черепом із кістками кінцівок, зрідка доповнених крижем і/або хвостовими хребцями), що мали інше семіотичне навантаження — психопомпів, які супроводжували або переправляли небіжчика до потойбічного світу (Литвиненко 2022). Обряд же найсхіднішої з бабинських культур, волго-донської (ВДБК), передбачав супровід небіжчика ногами свійських копитних, призначення яких (семіотичне навантаження) поки що залишається без пояснення (Мимоход 2019; 2021). При цьому саме кістки ніг виступили чи не найвагомішим критерієм для виокремлення ВДБК із масиву пам'яток бронзового віку Волго-Донського регіону (Мимоход 2014, с. 103-109).

Окрім зазначеного вище, кісткові рештки тварин у похованнях виступають важливим елементом, які самі собою, а також укупі з іншими показниками демонструють генетичну спадковість між хронологічно послідовними культурами. Так, шкури/опудала свійських тварин, з'явившись у катакомбних культурах басейну Дону і Передкавказзя,

Таблиця 4. Розміщення м'ясної їжі в похованнях дністровсько-прутського варіанту ДПБК

Table 4. Localisation of meat food in burials of the Dnister-Prut variant of the DPBC

Частина тушки	Навколо голови			Інші позиції		Разом
	Навпроти голови	Навпроти грудей	За головою	Навпроти ніг	За спиною	
Грудинка	3	2	1	—	—	6
Спинка	5	—	1	—	—	6
Ноги	—	3	—	—	—	3
Кострець	6	—	1	—	—	7
Таз	1	—	—	—	—	1
Лопатка	—	1	—	—	—	1
Щелепа	—	1	—	1	—	2
Невизнач.	3	8	7	4	1	23
Разом	18	15	10	5	1	49
	43			6		

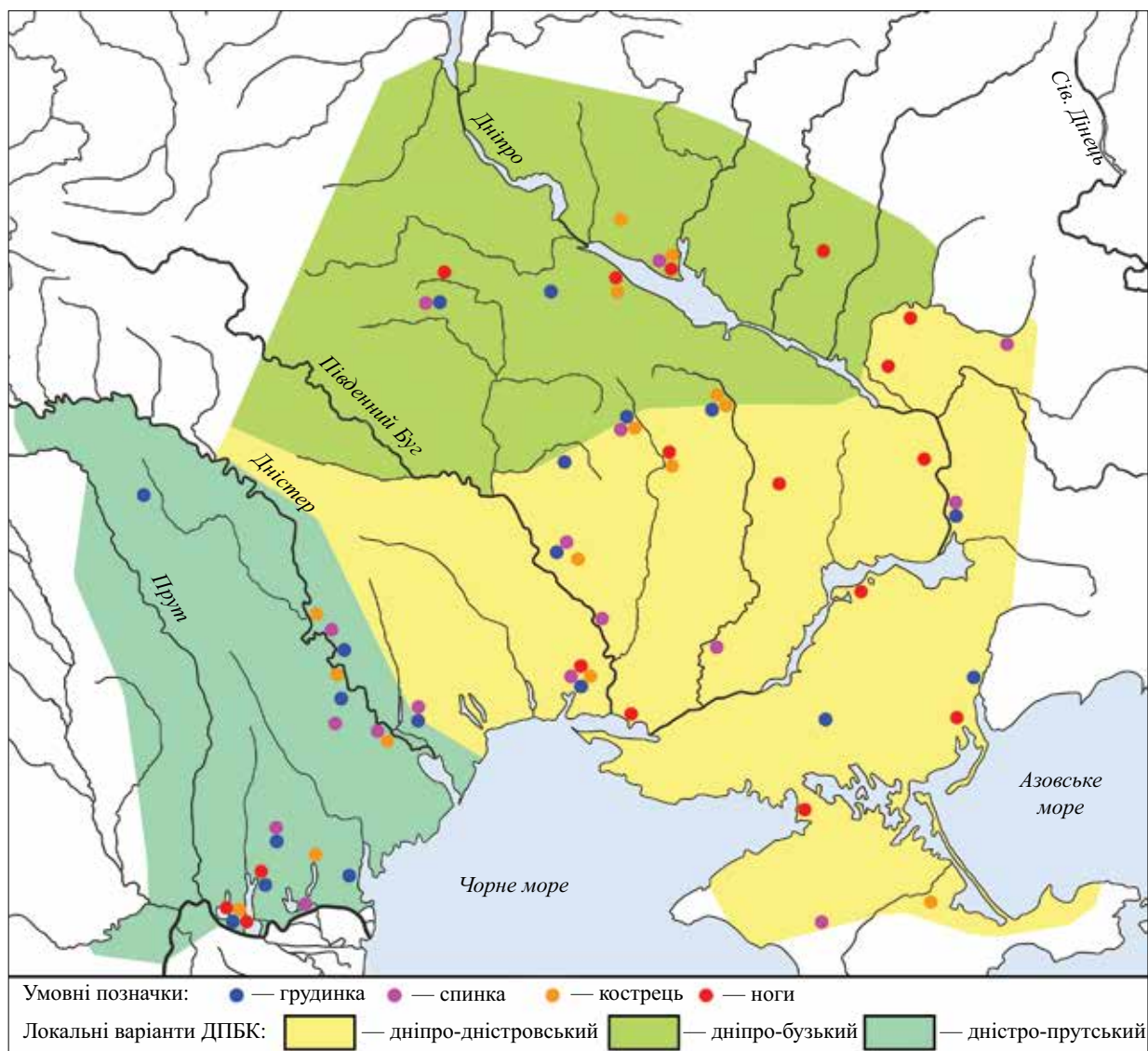

Рис. 2. Поширення різновидів м'ясної їжі в могильниках дніпро-прутської бабинської культури
Fig. 2. Distribution of varieties of meat food in the burial grounds of the Dnipro-Prut Babyne culture

у посткатакомбний період успадковуються дніпро-донською бабинською культурою, а згодом — сформованою на її основі зрубною, насамперед бережнівсько-маївською (Литвиненко 2022, с. 107-119). Серед чотирьох основних варіантів м'ясної їжі ДПБК найбільш специфічним, тобто не притаманним решті бабинських культур, є коострець. Показово, що саме цей різновид м'ясної напутьної їжі є другим за поширеністю (після грудинки) в західному ареалі бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) з найбільшою концентрацією в Нижній Наддніпрянщині, що видається не випадковим з огляду на те, що саме в цьому регіоні БМЗК наслідує ДПБК в її дніпро-дністровському варіанті, для якої коострець, як, зрештою, і грудинка, були характерними.

Висновки

Таким чином, м'ясна напутьня їжа, а ширше — усі кісткові рештки тварин, що трапляються в похованнях культур бабинського кола, є дуже важливим об'єктом дослідження, інформативність якого охоплює не лише релігійно-культуову та господарську сфери життя скотарів бронзового віку, а й виступає одним із ключових маркерів культурно-таксономічного групування масивів пам'яток. Крім того, ця обрядова характеристика є дуже актуальною та інформативною в контексті культурно-генетичних досліджень, нерідко демонструючи спадковість між послідовними культурами середньої — пізньої бронзи, в нашому випадку катакомбними — бабинськими — зрубними.

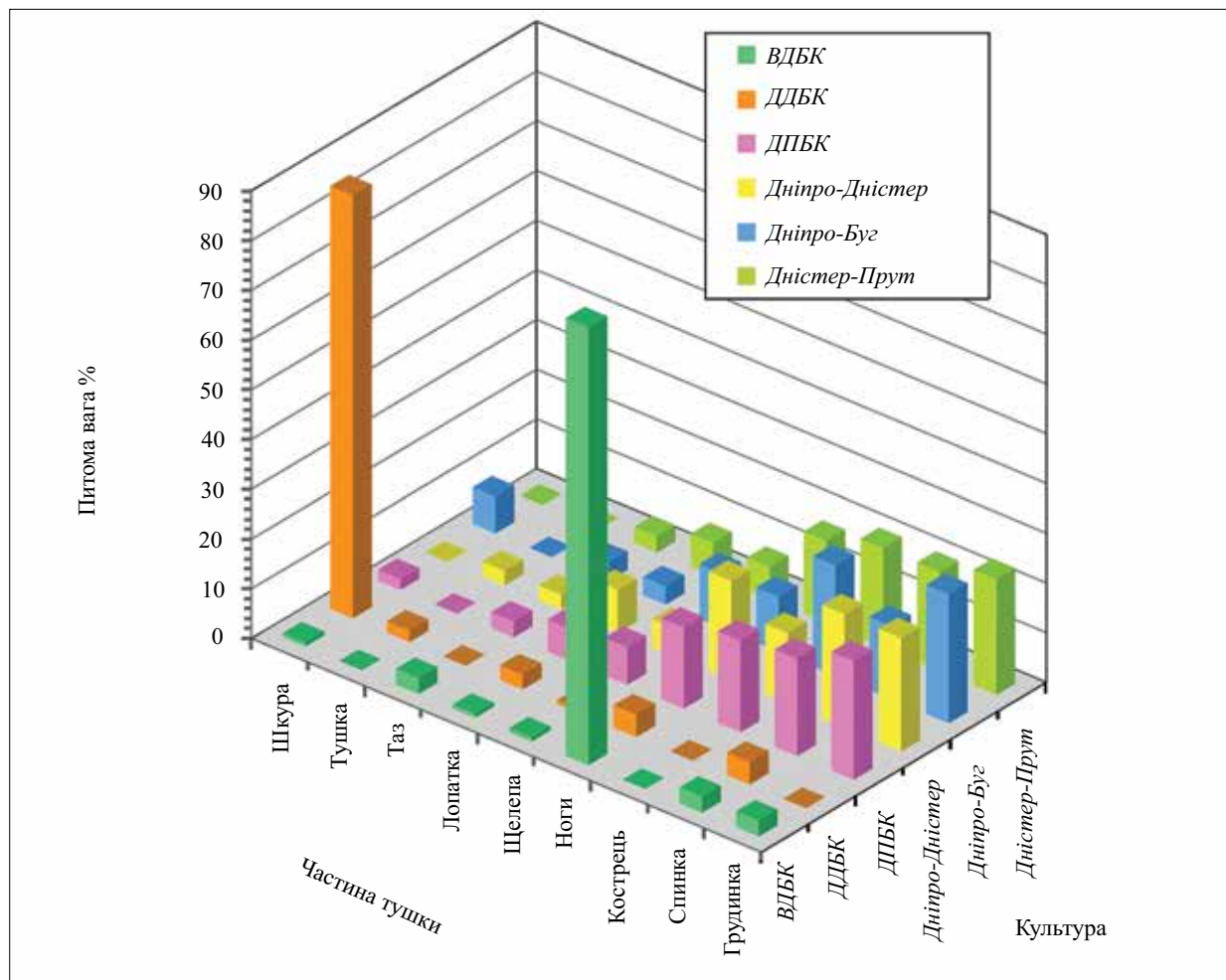

Рис. 3. Питома вага різновидів м'ясної їжі та ритуальних решток тварин у культурах/локальних варіантах культурного кола Бабине
Fig. 3. The specific weight of varieties of meat food and ritual remains of animals in the cultures/local variants of the Babyne Cultural circle

Агульников, С., Савва, Е. 2004. *Исследования курганов на левобережье Днестра*. Кишинэу: СЕР USM.

Гришук, О. М. 2013. Астрагали як елемент поховального обряду населення дніпро-донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 24-34.

Гришук, О. М. 2018. М'ясна напудня їжа в похованнях Дніпро-Донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 17-25.

Касьян, В. О. 2021. Рівень гендерної диференціації у дітей Дніпро-донської бабинської культури. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, 1 (13), с. 37-41.

Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Ковалева, И. Ф. 1983. *Археологические исследования в зонах орошения в Днепропетровской области в 1983 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1983/44.

Ковалева, И. Ф. 1990. Срубные погребения с наборами альчи́ков. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 59-71.

Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е. 1987. *Археологические исследования курганов эпохи бронзы и раннего железного века в зоне строительства Солоняно-Токмаковской ОС в Днепропетровской области в 1987 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1987/176.

Литвиненко, Р. О. 2009. Методика культурно-таксономічного групування пам'яток бабинського типу. *Вісник*

Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки, 1, с. 141-150.

Литвиненко, Р. А. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 108-122.

Литвиненко, Р. А. 2022. Шкура копытного в курганных погребениях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus*, 2, с. 105-137.

Мимоход, Р. А. 2014. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 100-119.

Мимоход, Р. О. 2019. Кістки тварин у волго-донських бабинських похованнях як культурно-хронологічні індикатори та маркери господарської моделі. *Донецький археологічний збірник*, 22, с. 21-45.

Мимоход, Р. А. 2021. Кости животных в волго-донских бабинских погребениях как культурно-хронологические индикаторы и маркеры хозяйственной модели. *Краткие сообщения Института археологии*, 263, с. 7-24.

Орловська, О. Ю. 2016. Ще раз про астрагали в похованнях бабинської культури (ДДБК). *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*, 2. Вінниця: ДонНУ, с. 48-51.

Писларий, И. А. 1991. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики. *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52-66.

Roman O. Lytvynenko

DSc., Professor, the Vasyl Stus Donetsk National University, the World History and Archaeology department,
ORCID:80000-0003-2034-4305, ltvnrnm@gmail.com

MEAT PARTING FOOD IN THE FUNERAL RITE OF THE DNIPRO-PRUT BABYNE CULTURE

In the funeral rites of many archaeological cultures of the Bronze Age of Eastern Europe, it was practiced to accompany the deceased with the afterlife food, in particular meat, which is documented on the basis of animal bones in graves. This practice had taken place among pastoralists who left behind the sites of the Babyne Cultural circle. Among three Babyne's cultures, only one — the Dnipro-Prut culture (DPBC) — lacks research on funerary meat food, which is not only an element of the burial ritual, but also serves as an important criterion for the cultural attribution of burials. The purpose of this paper is to describe and evaluate the informative potential of parting meat food of the DPBC. The operational arsenal of research includes methods of statistics, correlation, planigraphy and cartography. As a result of the study, it became clear that all three local variants of the DPBC (Dnipro-Dnister, Dnipro-Buh and Dnister-Prut) are characterised by a similar list of varieties of meat food (remains of ribs, vertebrae, tailbone, and legs of domestic animals, mostly sheep and bulls (fig. 1; 2). Along with this similarity, there were certain differences in the specific gravity and placement of the mentioned varieties of meat food in each local variant of the DPBC. Moreover, there were variations in the specific gravity and placement in the grave of the food in each local variant of the DPBC (tab. 1—4).

The given facts, on the one hand, confirm the correctness of the selection of the DPBC itself in the structure of the Babyne cultural circle, as well as the selection of local variants in the structure of the DPBC, and on the other hand, demonstrate its difference from two other Babyne cultures — Dnipro-Don and Volga-Don — whose burial rite was characterised by completely different sets of bones of domestic animals (fig. 3). In addition, the meat food in the burials, in combination with other data, demonstrates the heredity between successive cultures of the Middle—Late Bronze Age, in our case Catacomb — Babyne — Zrubna cultures.

Key words: Northern Black Sea region, Bronze Age, Babyne Cultural circle, Dnipro-Prut Babyne culture, funeral rite, parting meat food.

References

- Agulnikov, S., Savva, E. 2004. *Issledovaniia kurganov na levoberezhze Dnestra*. Kishineu: CEP USM.
- Hryshchuk, O. M. 2013. Astragals as an element of the funeral ceremony of the Dnepr-Don Babyne culture population. *Donetskyi arkeolohichnyi zbirnyk*, 17, p. 24-34.
- Hryshchuk, O. M. 2018. Meat filled food in the burials of Dnieper-Don Babyne culture. *Donetskyi arkeolohichnyi zbirnyk*, 21, p. 17-25.
- Kasian, V. O. 2021. Riven gendernoi dyferentsiatsii u ditei Dnipro-donskoi babynskoi kultury. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*, 1 (13), p. 37-41.
- Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke*. Dnipropetrovsk: DGU.
- Kovaleva, I. F. 1983. *Arheologicheskie issledovaniia v zonah orosheniia v Dnepropetrovskoi oblasti v 1983 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1983/44.
- Kovaleva, I. F. 1990. Srubnye pogrebeniia s naborami alchikov. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkeologii Podneprov'ia*. Dnipropetrovsk: DGU, p. 59-71.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E. 1987. *Arheologicheskie issledovaniia kurganov epokhi bronzы i rannego zheleznoogo veka v zone stroitel'stva Soloniano-Tokmakovskoi OS v Dnepropetrovskoi oblasti v 1987 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/176.
- Lytvynenko, R. O. 2009. Metodyka kulturno-taksonomichnoho hrupuvannia pamiatok babynskoho typu. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu*. Serii B: Humanitarni nauky, 1, p. 141-150.
- Litvinenko, R. A. 2011. Kulturnyi krug Babino: nazvanie, taksonomiia, struktura. *Kratkie soobshenie Instituta arkeologii*, 225, p. 108-122.
- Litvinenko, R. A. 2022. Shkura kopytnogo v kurgannykh pogrebeniakh bronzovogo veka: zhertva ili psihopomp. *Strarum plus*, 2, p. 105-137.
- Mimokhod, R. A. 2014. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzh'e: ot krivoluk'skoi kulturnoi grupy k volgo-donskoi babinskoi kulture. *Kratkie soobshenia Instituta arkeologii*, 232, p. 100-119.
- Mymokhod, R. O. 2019. Animal bones at the Volga-Don Babyne burials as cultural-chronological indicators and markers of the economic model. *Donetskyi arkeolohichnyi zbirnyk*, 22, p. 21-45.
- Mimokhod, R. A. 2021. Kosti zhivotnykh v volgo-donskikh babinskikh pogrebeniakh kak kulturno-khronologicheskie indikatory i markery khoziaistvennoi modeli. *Kratkie soobshenia Instituta arkeologii*, 263, p. 7-24.
- Orlovskaya, O. Yu. 2016. Shche raz pro astragaly v pokhovanniakh babynskoi kultury (DDBK). *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva Donetskoho natsionalnoho universytetu*, 2. Vinnytsia: DonNU, p. 48-51.
- Pislarii, I. A. 1991. Pogrebalnyi obriad plemen kultury mnogoalikovoi keramiki. *Drevniia istoriia naseleniia Ukrainy*. Kyiv, p. 52-66.
- Tsimidanov, V. V. 2001. Astragaly v pogrebeniakh stepnykh kultur Vostochnoi Evropy epokhi pozdnei bronzы i rannego zheleza. *Arheologicheskii almanakh*, 10. Donetsk, p. 215-248.

© A. D. DEMINA* 2023

FUNERAL MEAL IN SCYTHIAN BURIAL RITE (CASE STUDY OF NORTHERN AZOV REGION, 5TH AND 4TH CENTURIES BC)

In the article the author investigates the Scythian funerary practices in the Northern Azov region, focusing on the role of food offerings and animal sacrifice. In the study the relationship between food remains in personal burial spaces and communal feasting at the burial mound surface are highlighted.

Keywords: Northern Azov region, burial feast, Scythians, burial mounds, animal sacrifice.

Introduction

In the foundational study of the anthropology of food *Deciphering a Meal* M. Douglas examines how taking and sharing a meal communicates a broader system of cultural meanings (Douglas 2002, p. 240). Like language, food is a tool for conveying certain messages, which can be found in a system of recurring analogies, as each individual case is a social event that reflects the structure of the phenomenon in general. Partaking in a meal shows unity and connection between relatives, friends and guests, while sharing food with outsiders can be considered as a violation of social boundaries (Douglas 2002, p. 236). Reinforcing and confirmation of social ties appears to be especially important in funeral circumstances. The ambivalent attachment of the living and the dead, described by B. Malinowski, often results in a series of initiation ceremonies aiming to simultaneously break and strengthen their relationship (Robben 2004, p. 2; Malinowski 2004, p. 20-21). In the variety of these rituals, the food plays a major role through the transformation, caring, and creation of a memory (Cann 2018, p. 4-8).

Although there is a lack of direct ethnographic analogies to the Iranian nomadic burial mound traditions, Scythian art as well as Herodotus' records indicates that food and wine consumption was the emerging topic in their culture and religion. For instance, the ritual of "fraternisation" depicted on

famous golden plaques from the Kul-Oba burial mound required drinking wine from the same vessel. Notably, Herodotus' description of Scythian burial rites involves food consumption and animal sacrifice on multiple occasions. Before the funeral, the body of the dead should have been presented to the kindred and served with the same dishes as the alive participants of the ceremony. Following a year after the deceased was buried, particularly the chief's one, the horses along with the servants were supposed to be slaughtered and put up around the mound (Herod. IV, 71-73).

In the current research it is examined how the arrangement of food in the burial mound could also communicate the social norms as well as indicate different liminal points of the Scythian funeral ceremony. Using the case study of the Scythian sites in the Northern and North-Western Azov region, the patterns of food assemblage and placement regarding the burial mound are explored and compared:

- individual space which contained the remains of the food offerings typically placed together with the body of the deceased along with their personal belongings;
- communal space of the *tryzna* which associates with the findings on the surface and the periphery.

According to the parts of the ritual mentioned above, the role of horses as sacrificial animals in the context of the funeral meal is also analysed.

Sites overview

In the current research 204 Scythian burials (136 barrows) in the Northern Azov region (Pryazovia) are examined (fig. 1). The analysis includes both the burial mounds, built in Scythian time, as well as the secondary burials in the Bronze Age barrows since the rites related to the food consumption and the construction of peripheral architectural elements, particularly the circular ditches, have been observed for all cases (fig. 2). The groups of sites are primarily concentrated in the

* DEMINA Alisa Dmytrivna — Research Assistant, the National University of "Kyiv-Mohyla Academy", the Department of Archaeology, ORCID: 0000-0002-6954-4802, alisa.demina@ukma.edu.ua

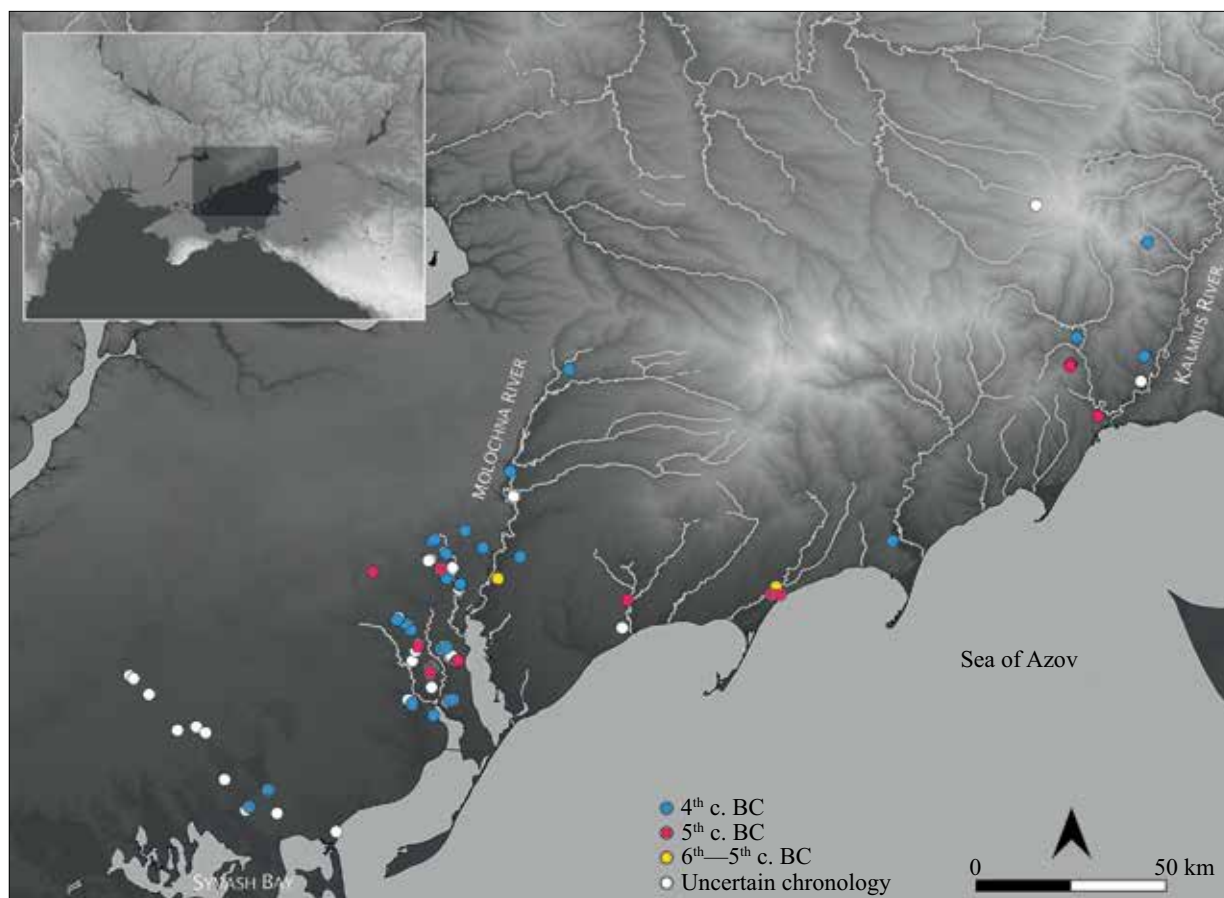

Fig. 1. The map of the Scythian sites in the Northern Azov region

lower streams of large rivers. The most numerous and well-documented necropoleis were discovered in the basins of the Molochna River and Utliuk estuary. Small clusters of Scythian burial mounds are located at the mouths of the Korsak, Obitochna, and Berda rivers. Farther east, the current research area is limited to a group of barrows in the Kalmius River basin. The western boundary of the studied area is the Kherson Syvash region, where barrows had been built mostly at the edge of the seashore and near the temporary lakes in the absence of natural permanent rivers.

The chronology of the Pryazovia sites is mainly limited to the second half of the 5th and 4th centuries BC. A few Scythian burials that possibly belonged to the 6th century (Kostiantynivka 2/3, Novooleksiivka 17, Novopylypivka 17/9, and Nohaisk 3) were located in the Bronze age barrows. The first group of Scythian burial mounds appeared at the Eastern fringe, in the Kalmius and Obitochna areas. However, later in the 4th century the number of sites there had become significantly lesser, compared to the North-Western region.

Excavations of the Scythian burial mounds in the Pryazovia have started in the late 19th centu-

ry, but their results were generally poorly documented and published with the exceptions for the richer complexes such as Shulhivka. The majority of the sites, analysed in the study, were investigated in the second half of the 20th century during the construction of irrigation systems to the west of Molochna River. While a significant amount of data has been gathered over several decades of field research, allowing better understanding of the region beyond the wealthiest complexes, the quality of documentation significantly varies between different groups of sites. Given that the burial mound is also particularly prone to destruction¹, the lack of reported findings on the surface, especially animal bones, rarely can confidently infer the 'evidence of absence'. Nevertheless, the chronological and cultural proximity of the sites in the current subset allows plausible reasoning about the general trends in the Scythian Pryazovia.

¹ The embankments of the richest burial mounds in Pryazovia, Melitopol and Berdiansk, were significantly damaged by urban development and unprofessional excavations even before the official research has begun (Terenozhkin 1955, p. 23; Cherednichenko, Murzin 1996, p. 69)

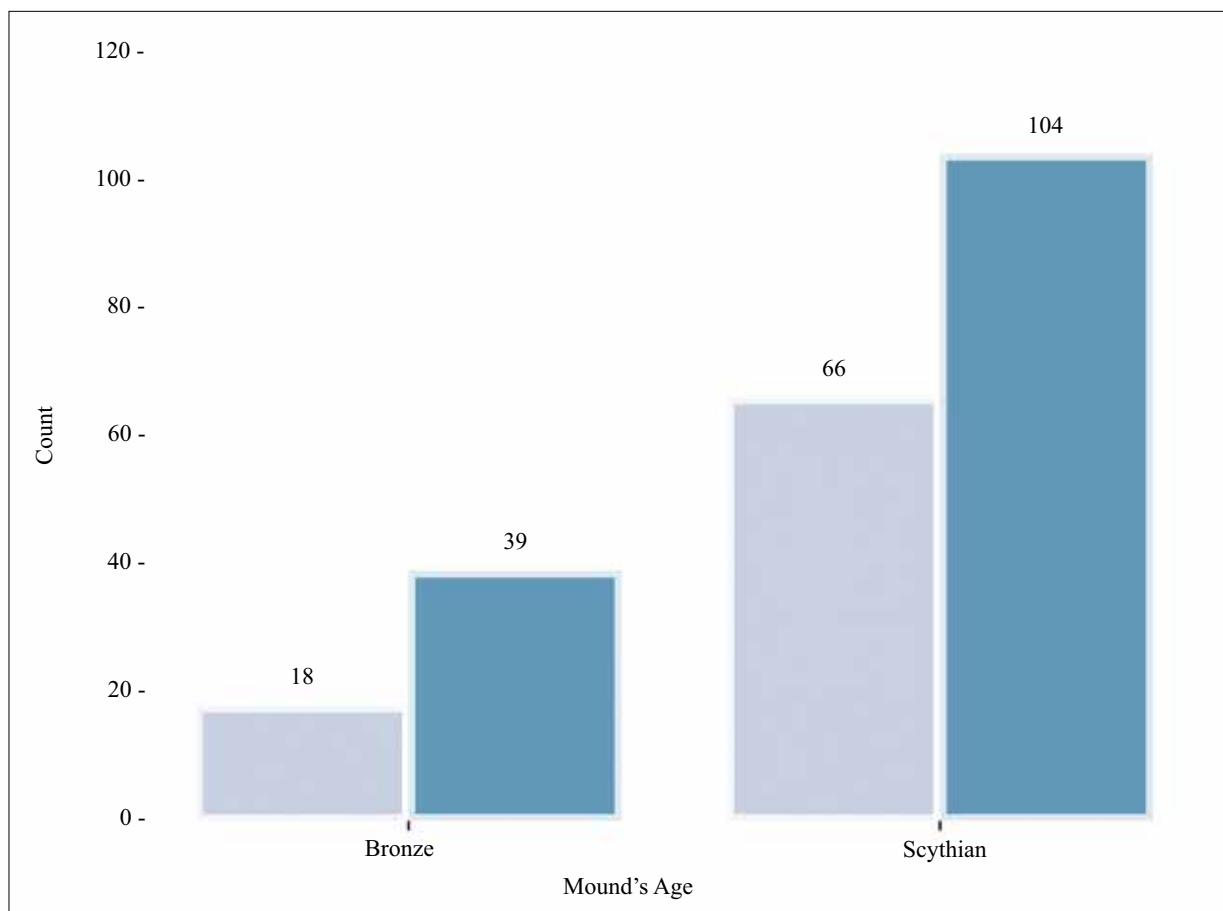

Fig. 2. The distribution of food-associated findings and the total number of the Bronze Age burial mounds with secondary Scythian burials and Scythian barrows

Food offerings

Offering food to the deceased, along with other burial inventory, is often seen as a way to demonstrate care for them during their journey to the afterlife (Cann 2018, p. 55). This gift-giving practice is a fundamental principle of the legal and economic systems typical for pre-modern societies (Mauss 1990), and may be particularly significant in the context of funerals (Geary 1995, p. 78). Inheritance of property, such as livestock or land for nomadic cultures, required the restoration of balance and the social bonds. This was achieved through giving burial offerings, as well as the barrow itself, in return. The process of animal sacrifice and object destruction had transformed their value so much that they, particularly their absence, themselves became the embodied memories (Rowlands 1993, p. 146-147). The focus of these practices therefore was the transmission of cultural norms and reestablishing of social order within the community. While still could be integral to a personhood and individuality as a possession or gifts, burial sacrifices also served to construct the memory for the alive participants.

The inventory associated with the food offerings are found in the burials of individuals of all biological sexes, ages, and wealth which shows that the idea behind the ritual was essentially egalitarian. However, the specific ways of serving and arranging the meal were more diverse. In order to identify potential patterns, the placement of animal bones along with the particular items that were associated with the food, primarily knives, wooden dishes and cauldrons, were examined.

Animal bones were observed in 47 % of the burials (52 % of the barrows). This percentage remained consistent across central and peripheral burials. Although the number of horse bones found in the grave together with knives or remains of a dish was high, the ratio was substantially dominated by sheep and goats. The percentage of cattle was significantly lower. It should be noted, however, that at some sites, particularly where remains were scarce, differentiation between horse and cattle bones was not possible. The remains of cattle have not been recorded at any 5th-century sites in the Azov region, which indicates that it did not play an important role in the burial ritu-

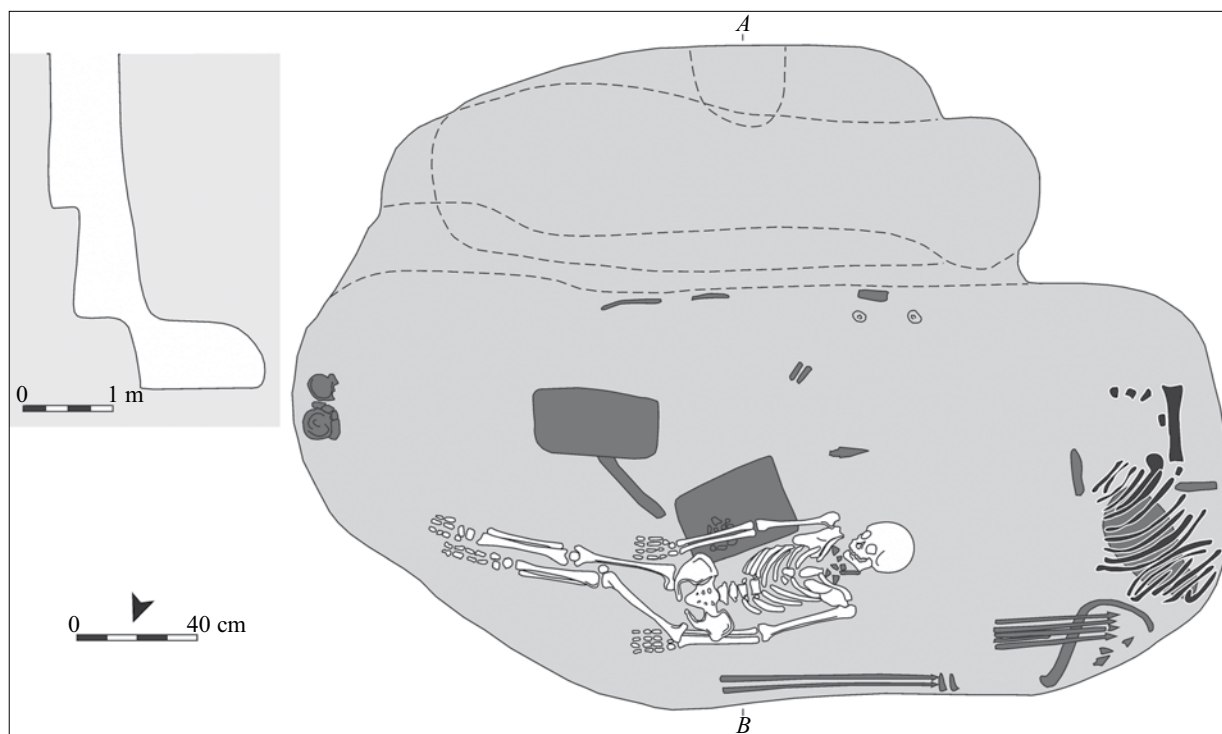

Fig. 3. The chambered burial of a woman with weapons, Akkermen 16/2 (after: Фіалко 2012, с. 44)

al at that period of time. In the Mariupol 6 burial mound, the remains of a hearth with eggshells and oyster shells were found in the burial pit. Remains of several species were present in 26 % of the burials, primarily at wealthier sites. In Berdiansk, Melitopol, and Shulhivka not only multiple species (horses, cattle, sheep/goats) were present, but also the number of individuals was much higher than average.

At the sites where bone types were recorded, the front part of the skeleton was predominant among all animals. Ribs, limbs, and vertebrae were the most commonly found bones for horses, whereas sheep were often found with complete remains. For cattle, scapulae and femurs were the most frequently encountered, but the limbs and ribs were also present. The bones showed no signs of calcification or cooking, suggesting that they were placed in the burials immediately after slaughter.

In several burials (10 %), some of which were completely destroyed, remains of foodware were observed while the animal bones were absent. It is plausible that this practice was more widespread than documented, as animal bones may not have been adequately recorded. Alternatively, it is possible that specific food-related items were utilised as a symbolic substitute for animal sacrifice in situations of limited resources.

Iron knives with a curved spine, typically featuring a bone or wooden handle, were discovered

in 36 % of the burials. Meanwhile, wooden dishes were uncommon, with only 11 cases identified, their presence could be inferred through the discovery of metal details. It is likely that wooden tableware was present in at least 14 % of the burials. Among burials with at least one of these types of inventory, knives and dishes were found together in 15 % of cases. Although cauldrons were infrequently discovered in Pryazovian burials, their presence could sometimes be identified through copper oxides on animal bones. As such, they were present in at least 10 % of the burials. Cauldrons were more commonly found in 'chiefly' burials alongside other warrior attributes, mainly swords and armour. However, they were also present in burials like Berdiansk eastern grave (EG), Vovchanske 8/2, and Melitopol northern catacomb (NC), which were characterised by 'female' inventory. Nonetheless, these burials were located at the periphery of the barrows, and none of the central female burials contained cauldrons. The majority of findings were presented by various types of bronze cauldrons, including those with vertical handles (Melitopol NC, Dvohorba 2, Vovchanske 8/2), horizontal handles (Berdiansk southern grave (SG)), and vertical and horizontal handles (Berdiansk SG, Dolynske 3/2). The only iron item was discovered in Mariupol 6 burial mound (Пиневич 1927, с. 11). Cauldrons often showed signs of usage in fire and were occasionally repaired.

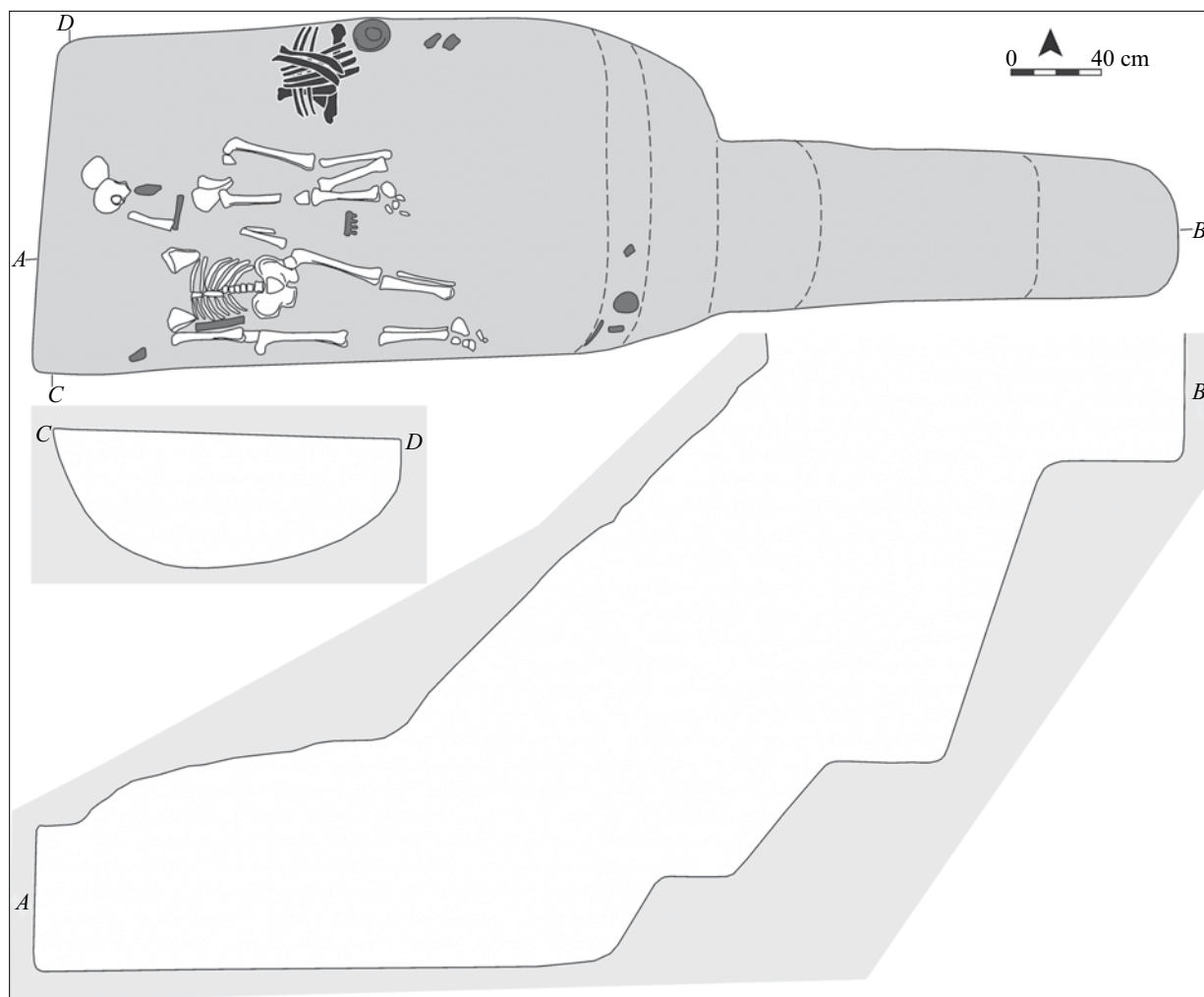

Fig. 4. The chambered burial of a couple, Podove 3/2 (after: Кубышев 1977)

The majority of food offerings (58 %) were found behind the head of the buried individual, near the wall, or in one of the corners (fig. 3). In some cases, it was located near the legs or on the sides of the deceased, with a preference for the right side near the shoulder or knee. Although there was no significant correlation between osteological sex and food placement, gender as identified by burial assemblage may provide a better indicator of a potential connection. To mitigate the impact of chronological and territorial factors, only burials from the Molochna River region were analysed. Among 29 burials, where the position of the body and the location of food (primarily with knives) were recorded, all except one item of food placement near the legs or sides of the body were associated with the 'female' equipment such as mirrors, weaving details and jewellery (fig. 4). The exception was Nove 5/1 burial, which had an exclusive warrior inventory, however, it was identified as a female by skeletal remains. In the Yakymivka 11/3 burial, which consisted of a male and

female couple, bones of a horse with a knife in a wooden dish were found near the head, while a cauldron with remains of a sheep was found near the feet. These patterns suggest a dynamics not dissimilar to the one observed in pluralisation of gendered pronouns when single male burials differ from female and paired burials (fig. 5). It is also observed in different details of the funerary rite, particularly the orientation of the buried people.

However, these arrangement patterns appear to be specific for the Molochna River region. The majority of the 5th-century Scythian burials in the Kalmius area were built in pits (fig. 6). In such cases, the food was usually stored in the dedicated niche. In the chambered Shevchenko 3 burial, the skeletons of horses were located near the entrance of the chamber. However, the bones in the latter should rather be considered not as part of a meal, but as accompanying horse burial. This is supported by the fact that, unlike the others, there were the remains of a complete animal without a knife, but with fragments of a deliberately damaged bridle

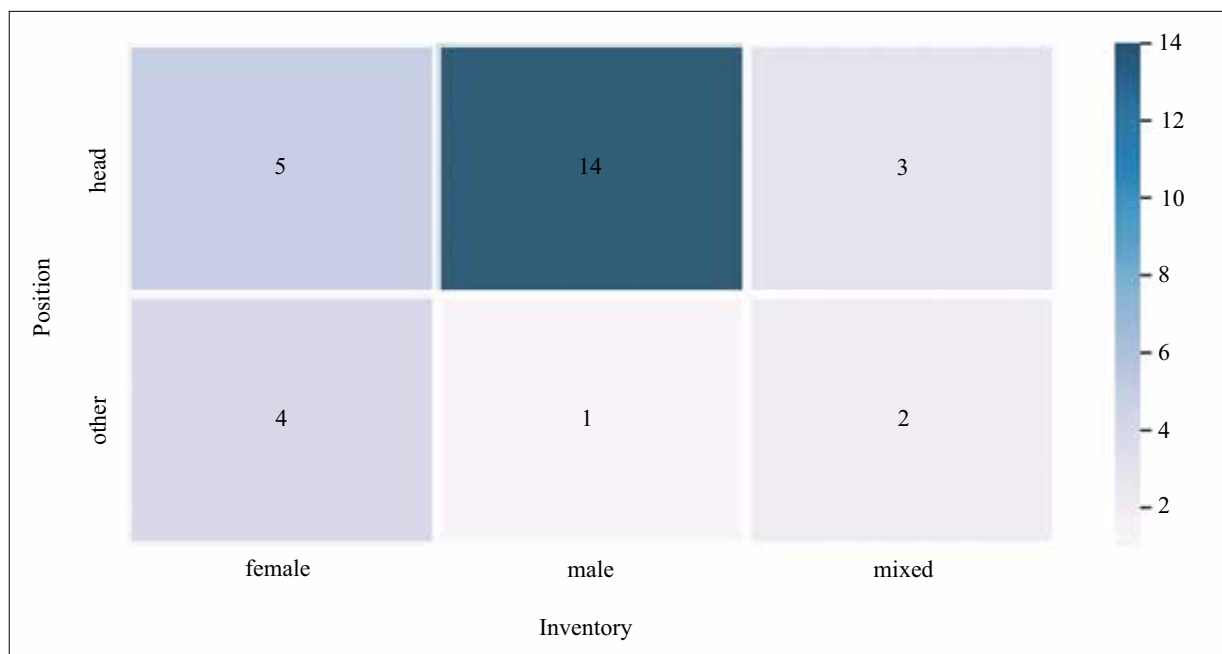

Fig. 5. The correlation matrix between the inventory type/gender and the position of the food offerings in the grave

(Зарайская, Привалов 1992, с. 147). A different situation from Molochna picture emerges in this region in the two 4th-century burials with remains of food offerings. In the male burial of Biloarivka 5/12, the bones of a sheep with a knife were found near deceased's feet. The authors of the research suggest that this feature may be attributed to the Sarmatian influence (Зарайская 1991, с. 93). In the Khomush-Oba burial, the femurs, shoulder blades, and vertebrae with ribs of a cow on a wooden platter were also placed near the legs, while a tarpan femur with a knife was located near the head (Кравец 1992, с. 170).

Although precise osteological analyses for the Pryazovian complexes have not been published², preliminary observations align with the assumption that Scythian burial rites closely linked food and status. According to M. van der Veen, the prestige of a meal can be expressed in quality and the quantity of food, where the latter is more typical for less hierarchical societies (Van Der Veen 2003, p. 412). Even though cattle were more likely to be found in Scythian barrows along with a greater variety of animal remains, which suggests it was viewed as a more luxurious animal, the general quantity of food, regardless of the species, may be a better indication of the buried individual's wealth. However, the differences in the meals were

also manifested in the way animals were stored. Primarily, a cauldron filled with meat, as opposed to the more common wooden bowl with a knife, could indicate a different practice of distribution and consumption of food, and therefore the person's social status.

Wine drinking

The prevalence and arrangement of vessels used for storing and drinking wine show more distinct chronological differences compared to food. During the 6th and 5th centuries in Pryazovia, the number of imported vessels was relatively low. The only remains that constituted the complete amphora are recorded in the Nohaisk 6 burial mound. A few amphora fragments have been found in the filling of Sheliuhy 8/4 and Mariupol 6/1 burials. In the latter, they were also located near the legs of the deceased. Imported drinking vessels are even rarer, with gray-clay cups found in the Vovchanske 8/1 and Shevchenko 10/1 burials. In addition, in the Vovchanske burial, a red-clay lekythos was also discovered (Полин 2014, с. 228), which is a unique finding in the Pryazovia. A bronze tableware set, comprising a ladle and sieve, was found in a niche with food remains in the Shevchenko g.2 1/1 burial. These vessels are suggested to be more often found in the contact centres with Greek colonies (Ромашко, Скорий 2010, с. 84); however, contrary to the majority of similar cases, no amphorae were recorded in the mentioned burial.

² More detailed information about the osteological remains of the animals in the Pontic region was provided for the Chortomlyk burial mound group (Zhuravlev 1991, p. 347-364).

Conversely, golden-decorated wooden cups were recorded in four cases among the 5th century burials, which is significant given the overall scarcity of these vessels and shows a higher prevalence during this period. Later, they were discovered only in the central burials of the largest burial mounds in the region. Along with other wooden vessels, the prevalence of simpler types that did not have any metal details on them cannot be accurately traced. However, in the 4th century BC the golden-decorated ceremonial cups concentrated primarily in the chiefly Scythian burials of the Pontic steppe (Caй 2013, c. 34-35). In this regard the Homer's description of the cup of Achilles, who among other Greek heroes was particularly popular among the Scythians as evidenced by his iconography in local toreutics, appears to be insightful:

"Inside this lay a wrought goblet, nor did any other man drink the shining wine from it nor did Achilleus pour from it to any other god, but only Zeus father. He took this now out of the chest, and cleaned it with sulphur first, and afterwards washed it out in bright-running water, and washed his own hands, and poured shining wine into the goblet and stood in his middle forecourt and prayed, and poured the wine" (Illiad 16. 260)³

The focus on using personal cups for wine drinking also stands in contrast to the use of communal vessels. According to J. Griffin, the mentions of golden cups in the *Iliad* indicate the pivotal moments of special emotional expression for the hero, and their appearance emphasises the importance of the occasion (Griffin 1980, p. 17-18). Their significance in Scythian burial ceremony is recounted by Herodotus, who distinguishes the placing of the golden cups in the burials of the kings *"for silver they do not use at all, nor yet bronze"* (Herod. IV, 71)⁴.

In the 4th century BC imported vessels became more common in the burial inventory of Pryazovia. The amount of burials with any type of Greek pottery among the chronologically identified sites is 41 %. Although, this number is biased, considering that the dating has often been done according to these vessels, therefore the proportion according to all burials in the sample that have not been

dated earlier than the 4th century (16 %) is probably closer to reality.

More cases with the findings of intact/complete amphorae are recorded for the above-mentioned period. Their number is particularly high in the wealthiest barrows in both Molochna and Kalmius regions. Catacomb no. 4 in Dvohorba Mohyla burial mound contained 19 Heracleian amphorae, Berdiansk central grave (CG) — 20 biconical Thasos amphorae and Melitopol — 11 red-figure Mendean amphorae. The traces of wine have been recorded in the amphorae from the Berdiansk barrow (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, c. 144) which shows that these vessels have been deposited filled with the drink. Wine-drinking Greek cups are mostly represented by black-glazed kantharos and kylikes.

Metal tableware is still found comparatively rare. The majority of intact items belonged to the different types of kylikes and cups. In Melitopol NC the handles and the leg of a silver kylix were found on the left of the deceased's head. A set of a silver kylix and a cup are recorded together with food assemblages on the right side of the buried people. The largest assortment of metal drinking utensils comes from Berdiansk EG. A silver kylix, a bronze louterion, an oenochoe and a handle of an unidentified vessel were located by the southern wall of the catacomb next to the entrance near the accompanying teenage buried person.

The Berdiansk burial mound is especially interesting as it shows the relatively well-preserved wealthy burial complex. Particularly noteworthy is that the space between the meal and wine assemblages was divided into separate chambers. The southern grave contained two cauldrons filled with animal bones, while amphorae, five red-figure and black-glazed scyphoi, three golden-decorated wooden cups along with the red-figure krater⁵, which is one of the most rare and prestigious tableware items in the Pontic region (Фиалко 2001, c. 86), were in the central grave together with the buried person. These items were located by the southern wall near the body of the 'cupbearer' with a wooden flute (Чередниченко, Мурзін 1996, c. 71). Such assortment of the vessels for storing, diluting and drinking wine along with their separation from the food indicates their value not only as a possession of luxury gifts, but also as an adoption of Greek cultural practices of wine consump-

³ Translation by R. Lattimore.

⁴ Translation by G. C. Macaulay.

⁵ The second krater in Pryazovia is found in the Taschenak barrow. Unfortunately, this item is fragmented and lacks the location context.

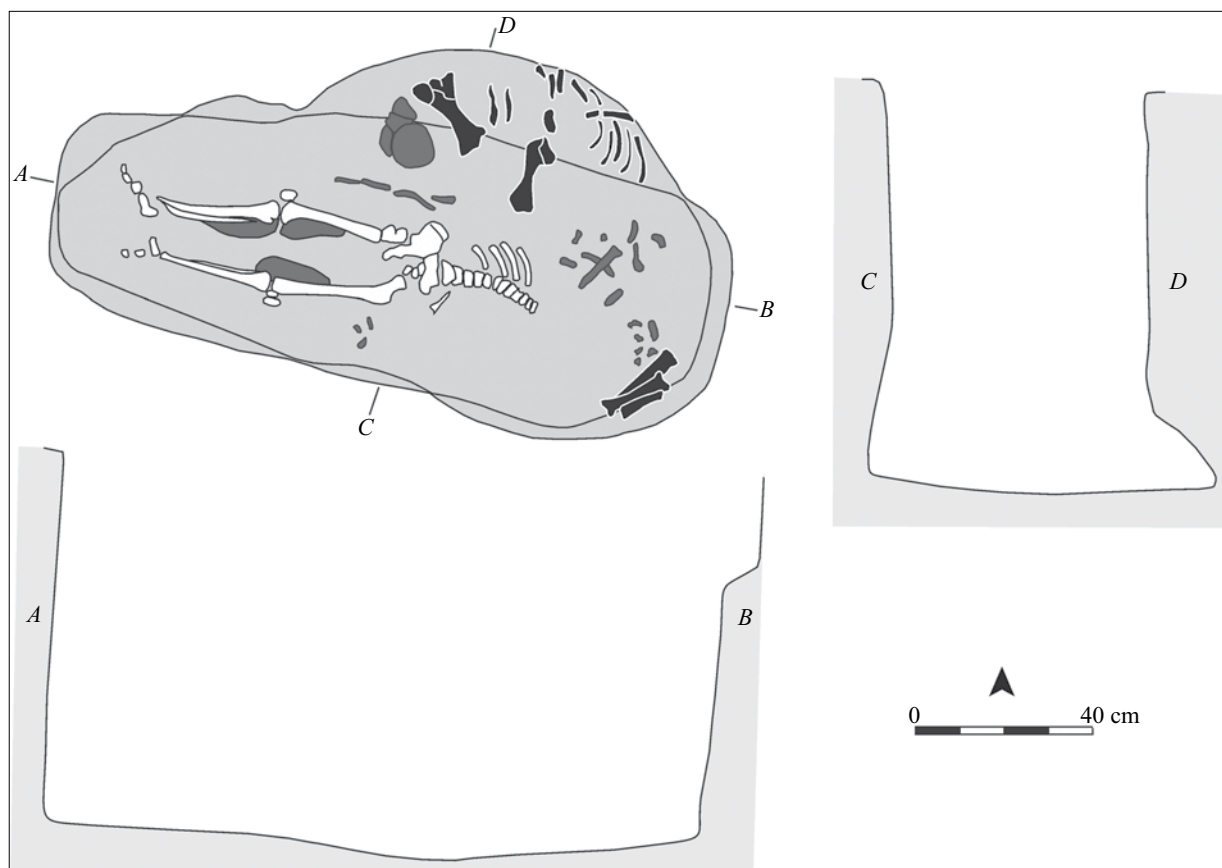

Fig. 6. The burial in a pit, Shevchenko 10/1 (after: Зарайская, Привалов 1992, с. 127)

tion. Some variations of symposium rituals are well-known in societies having close contacts with the Mediterranean centres (Craven 2002, p. 118-139). For Scythian regional chiefs the participation in the similar feasts could be considered as important status events, establishing close ties with the Greek aristocracy.

Contrary to the food arrangement, the serving of wine drinking vessels clearly exhibits the qualitative difference between customs, therefore possible difference in lifestyles. In the 4th century BC, the groups of Scythians that preferred to drink in a Greek way were distinguished particularly among the wealthiest burial mounds. This shows that the feast was used to display the status of the buried person with the focus on exclusivity and cultural connections.

Tryzna

The term “*tryzna*” derives from the Slavic funeral tradition of commemorating the deceased, which usually involved a variety of commensal practices. In the context of archaeology, it generally refers to any ritual activity associated with the surface of a burial mound. However, it should

not always be used interchangeably with the term “burial feast.” While the latter was a significant event during *tryzna*, it was not the only activity that constituted the remains on the site.

In Pryazovia area, *tryzna*-associated remains were recorded in 55 Scythian sites, which accounts for more than one-third of the total sample. Considering that the surface findings are more susceptible to destruction, this number undoubtedly indicates a high degree of prevalence of this funeral practice. The distribution of findings on the barrows with primary and only secondary Scythian burials appears to be even across the sites of both types. As such, it is reasonable to assume that the funeral ceremony concluded with it, even if a new mound had not been constructed (although the symbolic addition of a new layer could also have taken place).

The most common traces of the *tryzna* ritual are ashes and charcoal from the fireplace, fragments of amphorae, and animal bones. Imported pottery is rarely deposited in the complete form, and in most cases, only single amphora sherds are found in the mounds. A few cases have been reported in which the remains found at the site with the *tryzna* constitute a complete vessel. Among these, the Heracleian amphorae were found in the mounds

of Nove 6, Volodymyrivka 1, and Kremenivka 7 sites. In the latter two, they were accompanied by Soloha type amphorae. At the bottom of the ditch of Novomykolaivka 11 barrow, 250 sherds (walls along with 4 handles, 4 neck fragments, and 3 feet) of red-clay amphorae were discovered. Other types of Greek pottery, such as a black-glazed kylix from the Ohrimivka 4 barrow (Полин 2014, с. 401), have been found less frequently. The quantity and condition of the amphorae remnants suggest that wine drinking or libation rites could involve the breaking of these vessels.

In ten barrows (7 %) the ditches contained stone plates and grinder stones together with animal bones and ceramics. Metal objects are less common. In a few cases single bronze arrowheads were deposited in the ditches alongside animal bones. Horse bridles in the *tryzna* context have been found only at the richer complexes (Taschenak, Perederieva Mohyla) and at Kremenivka site. Other rare, but notable objects that could belong to the concluding stage of the funeral ceremony are the golden bucket-shaped vessels, also known as large golden cones or large 'cord stoppers' (vorvorkas). Such terminological disambiguation is unsurprising as their function has long been debated among the researchers (Болтрик 1996, с. 104-109; Алексеев 2003, с. 214-218; Мурзин 2018, с. 131-136; Гуляев 2019, с. 172-184). In Pryazovia, only two examples of these objects have been found. The first is the well-known decorated 'helmet' from Perederieva Mohyla's krepis. Another one, smaller golden cone was found in the central burial of the Sheliuhy 8 burial mound. In the latter case, it was deposited under the eelgrass flooring, 1 m from the centre of the mound. One of the latest hypotheses attributed these objects to a cannabis-smoking device. According to Yu. V. Boltryk⁶, they could be used to enhance the warrior spirit before the battle. However, the fact that they were often located not in the grave with the personal belongings, but on the barrow's surface suggests that they were more likely used during some form of communal funeral ceremony. Unfortunately, the only laboratory analysis results that allegedly confirmed the presence of opioid and cannabis traces on the golden cones comes from the Sengileevskoe 2 burial mound, which has not been published yet.

Similar to the food offerings in the burial, the most common traces of the *tryzna* rituals are animal bones. However, the observations of the barrow's surface reveal a different scenario. The predominance of horse skulls, mandibular bones, and teeth in the burial mound ditches suggests a deliberate selection of these animals, particularly their heads. In isolated cases, dogs/wolves, boars, and birds were also present.

The animal remains, which likely included meat consumption, were more commonly observed in 'Princely' barrows. Unfortunately, the mounds of the richest burial mounds in Pryazovia were not sufficiently preserved to conduct a quantitative investigation. Nonetheless, the general tendency in the Pontic region suggests a strong correlation between the wealth of the complex and the scale of the funeral feast. For instance, the animal bones found in the Oleksandropil burial mound were particularly diverse, containing at least 71 horses, 16 cows, as well as sheep, goats, pigs, dogs, and, notably, deer⁷. Different parts of all animal skeletons were present (Журавлев 2018, с. 688).

The analysis of the distribution of animal remains within the burial structures revealed a statistically significant relationship between the animal species and their location ($\chi^2 = 45.8$, $p = 3.7e-08$) (fig. 7). It should be noted that skeletal remains from only six burial mound necropoleis (Yakymivka, Vovchanske, Volodymyrivka, Syvaske, Danylo-Ivanivka, Akkermen) and three large barrows, Melitopol, Shulhivka, Berdiansk, had zooarchaeological identifications (Секерская 1984, с. 101-102; Журавлев 1988). Since the number of observations in the field reports is limited, additional data had been gathered from reports and publications in which the minimum number of detected individuals was indicated (e.g., by the number of skulls) to confirm the statistical results.

The location of the findings indicates the significant role of the ditch and particularly its breaks, which were typically symmetrically arranged on the eastern and western sectors of the burial mound periphery. Among all sites where findings were discovered on the surface, they were found in the filling of the ditch in 72 % cases. However, it is possible that the better preservation of artefacts in the ditch explains this pattern. This factor is also relevant when examining barrows surrounded by krepis. In these barrows, food remains and sacri-

⁶ Presented in a speech at the Conference "Archaeological studies: Achievements and Prospects 2023", National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv

⁷ The actual number of animals at the surface was probably lesser as the osteological material was counted for a whole complex.

ficial items were often traced under the foundation of a stone wall, which reliably protected them from external influences.

Placing ritual meal remnants near the ditch breaks is a typical feature for the Scythian burial sites and is related to the symbolism of the ditch as a border between the world of the living and the dead, united at the rips (Ольховский 1991, с. 176). Elaborating this metaphor, the connection between the ditch and the *tryzna* is better understandable in the context of the 'liminal triad' (Gennep, Vizedon, Caffee 1960, p. 11; Robben 2004, p. 213-223). The time of the barrow construction was sacred for the participants. Both the deceased, who had to be prepared for the after-life, and the community itself were undergoing a transitional stage. Herodotus' mention of the ritual purification that took place after the completion of the mound (Herod. IV, 73) illustrates this point. The funeral feast celebrated the end of the transformative phase and the transition to the incorporation phase, which marked the establishment of a new state of affairs and a return to the normal course of life. Thus, the barrow ditch signified not only a spatial boundary, but also a temporal one.

External tryzna complexes

In a few instances, a burial mound and a *tryzna* formed a pair complex which consisted of two barrow-like encircled structures. The Shevchenko 10 burial mound (5th century BC) is a particular example of this type of site. During the investigation, a nearby mound had also been examined. Although there were no signs of the burial, the mound was surrounded by a circular ditch with two latitudinal rips. Fragments of a small Scythian vessel ornamented with vertical incisions were discovered in the north-western sector of the ditch. Additionally, traces of charcoal were observed in the opposite south-western part of the circle. A. Moruzhenko, in the field report of this site excavation, suggested that this mound was likely part of a single com-

plex with the Shevchenko 10 barrow, based on the location of the site and the absence of the grave (Моруженко и др. 1981, с. 38). However, this information was not mentioned in the later publication of the site.

Yakymivka 7 and 8 are another possible paired ritual sites. These mounds were located near each other, with a distance of only 40 m, and were situated on the periphery of the Scythian barrow group. Both mounds were surrounded by a ditch of a similar diameter, but no graves have been found within them. On the surface of the mound no. 7, multiple clusters of ashes and charcoal were observed, along with ceramic sherds from at least two Scythian vessels. In addition, a fragment of an amphora foot was found in one of the ash clusters, which gives the date of the complex between the late 5th to the 4th centuries BC. The ditch of the mound no. 8 contained animal bone fragments, but no other objects were discovered. The close proximity of these sites and their similar size consider a possible connection between them. The presence of ritual artefacts and burnt offerings suggest that Yakymivka 7 and 8 may have been used for ceremonial purposes (Болтрик и др. 1985, с. 23-24). The discovery of the Sarmatian pottery in both above-mentioned cases is also noteworthy, as it indicates that a variety of nomadic people could use these sites as places of worship over an extended period.

Kremenivka site has drawn the most significant attention among other similar complexes. Excavated by the Donetsk expedition led by S. N. Bratchenko in 1977, the site's interpretation has become a subject of multiple discussions among the researchers ever since. While the mound no. 5 was a stone-made oval platform with a few amphora fragments beneath it, most findings came from the adjacent site no. 7. According to the field report, it was surrounded by a granite cromlech with breaks in the southern and northern sectors (Братченко и др. 1977, с. 25-27). However, subsequent research has suggested that it was more likely a remnant of a stone krepis that survived after plowing on the

Table 1. The number of sites with animal bones by location in the burial mound

Animal	Mound	Ditch	Ditch breaks	Burial pit	Burial chamber
Unspecified	3	12	6	10	19
Cattle	0	1	0	3	16
Sheep/Goat	2	1	0	4	26
Horse	10	9	6	11	18
Total	15	23	12	28	79

periphery (Гершкович, Ромашко 2013, с. 63-64; Полин 2014, с. 599). The central-northern sector of the site yielded animal bones, at least nine amphorae, a black-glazed Attic bowl, local ceramics, a bronze cauldron, a mirror, and a horse bridle head plate. S. V. Polin and Ye. G. Karnaukh consider Kremenivka an example of barrow-*tryzna* complexes, albeit an exceptional one due to the cyclopean stone construction of the mound. Based on their dating of the amphorae, they argue that these sites were synchronous and reflected a single-act ritual event (Полин, Карнаух 2012, с. 116; Полин 2014, с. 590-599). S. V. Polin also insists that the majority of the Scythian ritual monuments across the Pontic steppe area represent a one-time episode that took place immediately after the burial. Therefore, Herodotus' recounting of repeated commemorative feasting remains without support of archaeological evidence (Полин 2014, с. 594).

At the same time Ya. P. Hershkovych and O. V. Romashko proposed another hypothesis about the Kremenivka complex, suggesting that it was a sanctuary of Ares. They argue that the stone platform functioned as an altar, while the nearby site no. 7 was a votive spot, explaining why the majority of findings were located there. Their chronological identifications suggest long-term activity of the site until the beginning of the 3rd century BC (Гершкович, Ромашко 2013, с. 70). While its resemblance to Herodotus' description of the Scythian warrior-god cult is rather questionable, the unique combination of architecture and assemblage, as well as the geographical isolation of the monument distinguish it from typical Scythian funerary complexes.

While the evidence of paired complexes is rare in Pryazovia, observations in the broader Pontic region suggest the existence of at least two types of sites: burial mounds with external *tryznas* and non-burial paired complexes. Although the main difference between these types is the absence of a grave in the latter, both typically have similar circular enclosures. Animal sacrifice and ritual meals were also key events in the formation of all barrow-like sites.

The sacrifice of horses

Animal bones are often the only preserved remains of the Scythian funerary meals, which emphasise the fundamental importance of animals in the subsistence of pastoralist societies. The restoration of balance that happened during the rites of

passage required animal sacrifice and to a greater extent this applied to the ultimate passage among all — the death. In the B. Lincoln's research on the religion of East African pastoralists it is noticed that the value of human life can only be compensated with the sacrifice of cattle, thus fulfilling the debt owed to divine forces:

"On the most obvious level, a valued gift is offered to a deity by the sacrificer, and on further examination we see that the gift is in some sense offered as a substitute — the life of the ox standing in place of the life of the man. Further, through the sacrifice men enter into relations of proximity with the deities and with celestial sovereign, and in this sense the sacrificial animal serves as a mediator between man and god. There is truth in all these views of sacrifice, and also in Lienhardt's contention that the sacrifice and the systemic division of meat constitute a recreation of the social order. But the most important element in the ideology of sacrifice is that by sacrificing man returns to god what was his gift in the beginning of time and what was always rightfully his." (Lincoln 1981, p. 32-33)

In Scythian society, however, namely the horses, and not cattle played the major role in both economy and religion. According to O. Ye. Fialko and Yu. V. Boltryk the role of the horses in the burial ritual defined their position in the burial mound in relation to the person's grave as well as their quantity (Фиалко 2003; Болтрик, Фіалко 2005, с. 254). The authors distinguish several, occasionally crossing, roles:

Horses-carriers that should have accompanied and protected its owner on the way to the afterlife. Typically, they were buried in separate grave fully equipped and their quantity corresponded to the number of the people in a central burial;

'Lead-saddle' horses from the personal herd of the deceased, distinguished with an especially rich bridle. They also may have been placed in a central grave;

Offertory horses, which include the particularly numerous sacrificed horses. Such barrows with over a hundred sacrificed animals are found in the earliest Scythian sites in the Siberian and Caucasian regions. For the Pontic sites the quantity of the horses, even in the richest barrows does not exceed 16;

Tryzna horses, that are the remains of a burial feast usually found in the burial mound ditches;

Horses-guardians also should have been located on the barrow outskirts and resemble Herodotus' story of a massive horse slaughter the year after the burial.

In this regard the special significance of horses in the funeral rites of the peoples of Siberia and the North Caucasus is quite notable as they could preserve some relics of the Scythian traditions (Текуева, Нальчикова 2019, с. 26-33; Бубенок 2021, с. 131-142). For instance, even in the 20th century the Tuvans retained the custom of leaving a horse near the grave for a certain amount of time or riding around the mound at the end of the burial ceremony. A similar rite existed among the Ossetians, where, in addition, a hair from the horse's mane or the tip of the ear could be cut off and left in a burial. Such customs could replace horse slaughter in situations of economic expediency (Бубенок 2021, с. 139). Similarly, teeth or a horse bridle found in the Scythian burials could not only add, but also substitute the animal sacrifice.

In a few cases the placement of the horses' heads on their limbs is recorded. At Shevchenko 1 group 2 (5th century BC) the horses were located at the krepis above the eastern part of the main burial chamber and were arranged in a single row along the south-north line, about 1 m apart from each other, facing west. The remains of two individuals consisted of skulls, one consisted of limbs, and another one contained a skull and limbs. The number of animals found corresponded to the number of buried individuals. In a similar pattern, the skulls of a horse, an ox, and a sheep were found lying above the limbs in the central and eastern part of Berdiansk SG. This ritual supposedly traces back to the Zrubna culture (Зарайская, Привалов 1992, с. 118-156; Березанская и др. 1986, с. 57). However, in the latter the oxen were preferred, highlighting the different roles that cattle played in Iranian pastoralist societies.

The horse remains found in the ditches are of particular importance for current research. Without doubting that horses were part of the Scythian diet, however in funerary ritual they seem to be less associated with food. While the meal remnants inside the burials may offer better insights into the dietary habits of common members of Scythian nomads, the preference of horses for the sacrifice is evident. As M. Douglas notes, some animals may be deemed "*suitable for the table, but not for the altar*" (Douglas 2002, p. 242), the horses on the contrary held a special status as both a source of sustenance and the most important sacrificial animals in the Scythian belief system, and thus occupied the highest position in their sacred hierarchy. The general rarity of animal carcasses and bones with soft tissues in the ditches of the most studied sites raises questions about the attribution of these findings as leftovers

of a burial feast *per se*. While it is possible that in common Scythian burials there could have left fewer traces of the communal meal, the presence of cranial bones (as well as teeth and mandibular bones) is a more persistent feature. Therefore, the horse remains on the burial mound's surface could also belong to different stages of a burial ceremony. Considering the position of the horse skulls at the latitudinal ditch breaks, which are the supposed entrance to the sacred barrow space, they're better reflecting the 'horse-guardian' role in the classification of O. Ye. Fialko and Yu. V. Boltryk.

Conclusions

The death of a human being or the occurrence of natural or societal disasters are events that result in loss and necessitate the need for restoration. Sacrifice serves as the primary medium through which this balance is established. The ideological importance of animals in this cycle is apparent for pastoralist societies, as they were the fundamental element of subsistence. However, their role could vary in different circumstances. During the construction of a burial mound, the animal sacrifice could take place on at least two distinct occasions: while gifting offerings to the deceased and during the final part of the funeral ceremony, called "*tryzna*".

Food offerings were found in the majority of Scythian burials and were typically placed alongside the bodies. The way the meal was arranged was highly standardised and likely connected to societal attitudes towards the body and individuality. In the words of L. N. Stutz, 'proper burial' was supposed to affirm the eternal order of things and redefine the individual after their death (Stutz 2015). The way food was served in Scythian burials showed clear distinctions not only between social rank, but also between gender and probably marital status. Generally, greater wealth was associated with a larger quantity and variety of meat. Also, the placing of food into cauldrons correlates with a 'chiefly' types of inventory, possibly indicating the role of its owner in bestowing the food to the kindred. Gender differences were less pronounced, but the position of food deviated from the standard primarily in the burials with female assemblage. The paired burials were also often followed with the similar to the female pattern, though this connection requires further investigations. In the 4th century BC, the preference for Greek imported vessels and the spatial separation of wine drinking inventory showed that cultural connections were a prestigious way to display status.

A different picture is connected with the *tryzna* ritual and the remains of the burial feast at the burial mound's surface. Unlike burial offerings, where preference to animal species was not noticeable (although sheep were more numerous), horses were the necessary element of the feast. In 'Princely' barrows, the remains could include a large number and variety of animals, indicating their generosity and wealth. Supposedly, the deceased's social status influenced the number of people who participated in the funeral ceremony, from the construction of the mound to the cadaver embalming and the subsequent abundance of the feast. However, among other animals the horses were an obligatory element in these actions. Notably, they, particularly parts of their heads, were often found buried in a ritualised manner close to the latitudinal ditch breaks. They were chosen for sac-

rifice not because they were often eaten during the ceremony, but rather other way around, they could be eaten precisely, because they were the only animal that could serve this sacrificial role.

Overall, the memorial function of a burial mound was achieved through both creation actions in monumentalisation and destruction in sacrifice. The communal consumption of sacrificed animals marked the end of the liminal period thereby overcoming the crisis, providing closure, hope, and a return to normal course of life.

Acknowledgments

The project was carried out at the Jagiellonian University in Kraków and funded by the National Center of Science (grant number UMO-2022/01/4/HS3/00095).

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н.е.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* Киев: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фіалко, Е. Е., Буйских, С. Б. 1985. *Отчет о работе Приазовской новострочной экспедиции в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1984/17.

Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые "ворворки" у скифов. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л. М. Славиной.* Киев: ИА НАН Украины, с. 40-46.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е., Чередниченко Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. С. 2005. Кінь як складова поховальної церемонії скифів. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XII, с. 236-258.

Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константиnescу, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1977/12.

Бубенок, О. Б. 2021. Реликты традиций скифского времени в погребальных обрядах тувинцев. *Новые исследования Тувы*, 1, с. 131-147. <https://www.doi.org/10.25178/nit.2021.1.7>

Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скифське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-77.

Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии*, 256, с. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>

Журавлев, О. П. 1988. Определение остеологического материала. В: Кубышев, А. И. и др. (ред.). *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УРСР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, 1-4. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/19.

Журавлев, О. П. 2018. Остеологические материалы из скифских курганов Александрополь, Большой Рыжановский

и Стеблев. В: Полин, С. В. и др. (ред.). *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н.е. в Нижнем Поднепровье, Курганы Украины.* Т. 6, Киев; Берлин, с. 195-234.

Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крυνке. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 89-99.

Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118-160.

Кравец, Д. П. 1992. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160-179.

Кубышев, А. И. 1977. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1977/23

Моруженко, А. А. и др. 1981. *Археологические раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1980/90а.

Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых «конусах» из скифских курганов. *Археологія і давня історія України*, 2(27), с. 131-137

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии.* Москва: Наука.

Пиневиц, П. М. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 год.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1927/6а.

Полин, С. В. 2014. Курганы Украины. Т. 3. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. е. на Херсонщине.* Киев: ФОП "Видавець Олег Філюк".

Полин, С. В. Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116-128.

Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье).* Киев; Институт археологии НАН Украины.

Ромашко, В. А., Скорий, С. А. 2010. Скифський аристократичний курган Близнюк-2. *Археологія*, 4, с. 79-97.

Сай, Т. М. 2013. Кто був власником дерев'яних чаш? *Магістеріум*, 53, с. 32-36.

Секерская, Е. П. 1984. Костные остатки млекопитающих из могильников у сс. Акимовка и Высокое. В: Бол-

трик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фіалко, Е. Е., Буйських, С. Б. (ред.) *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 году. Науковий архів Інституту археології НАН України*, ф. 64, 1984/17.

Текуева, М. А., Нальчикова, Е. А. 2019. Поминальная жертва и поминальная пища в традициях народов Северного Кавказа. *Известия СОИГСИ*, 33(72), с. 26-37.

Тереножкин, А. И. 1955. Скифский курган в г. Мелитополь. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 5, с. 23-35.

Фіалко, Е. Е. 2003. Кони в погребальном ритуале скифской аристократии. В: Пиотровский, Ю. Ю. (отв. ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье*. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова. Санкт-Петербург: Издательство Гос. Эрмитажа, с. 169-170.

Фіалко, О. Є. 2001. Червонофігурні кратери зі скіфських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.

Фіалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 43-49.

Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.

Cann, C. K., 2018. The Role of Food in Bereavement and Memorialization. In: Cann, C. K. (ed.), *Dying to Eat: Cross-Cultural Perspectives on Food, Death, and the After-life*, p. 1-13. Kentucky: The University Press of Kentucky.

Craven, P. E., 2002. *The Final Feast: An Examination of the Significant Iron Age Amphora Burials in North-West Europe in Relation to the Mediterranean Symposium and Feasting Ritual*. PhD Thesis, University of Birmingham.

Douglas, M., 2002. Deciphering a Meal. In: Douglas M. (ed.), *Implicit Meanings*, p. 81-125. London: Routledge.

Geary, P. J., 1995. *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Griffin, J., 1980. *Homer on Life and Death*. Oxford: Clarendon Press.

Lincoln, B., 1981. *Priests, Warriors, and Cattle: A Study in the Ecology of Religions*. Berkeley: University of California Press.

Mauss, M. 1990., *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. (W.D. Halls, Trans.). London: Routledge.

Malinowski, B., 2004. Magic, Science and Religion. In: Robben (ed.), A.C.G.M. *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, p. 45-50. Oxford: Blackwell Publishing.

Robben, A. C. G. M., 2004. Death and Anthropology: An Introduction. In: Robben (ed.), A.C.G.M. *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, p. 1-12. Oxford: Blackwell Publishing.

Rowlands, M., 1993. The Role of Memory in the Transmission of Culture. *World Archaeology*, 25(2), p. 141-151.

Stutz, L. N., 2015. A Proper Burial: Some Thoughts on Changes in Mortuary Ritual, and How Archaeology Can Begin to Understand Them. In: Rasmus, J. (ed.), *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, p. 22-42. Oxford: Oxbow Books.

Van der Veen, M. 2003. When is Food a Luxury? *World Archaeology*, 34(3), p. 405-427. <https://doi.org/10.1080/0043824021000026422>

Van Gennep, A., 1960. *Rites of Passage*. (M. B. Vizedom, G. L. Caffee, Trans.). London: Routledge; Kegan Paul.

Надійшла 18.04.2023

А. Д. Деміна

Науковий співробітник, Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра археології,

ORCID: 0000-0002-6954-4802, alisa.demina@ukma.edu.ua

ПОМИНАЛЬНА ТРАПЕЗА В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ СКІФІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У V—IV ст. до н. е.)

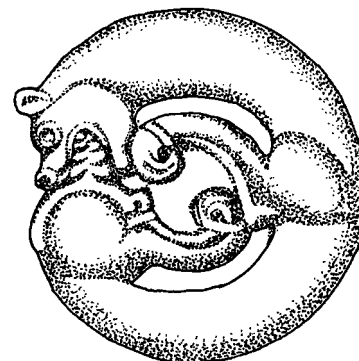
Стаття розглядає роль поховального бенкету, жертвоприношення тварин і супровідної їжі у скіфському поховальному обряді. У ній аналізується, яким чином поширення і характер розташування решток тварин та інвентаря, пов'язаного зі споживанням їжі, сприяло трансляції соціальних норм під час поховальної церемонії. Особливо обговорюється значення різних видів тварин, передусім коней, у ритуалі жертвоприношення. Географічні межі пам'яток, що складають основу аналізу, охоплюють Північне Приазов'я, між Присивашсям на заході та басейном р. Кальміус на сході. Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину V—IV ст. до н. е. База даних пам'яток охоплює як кургани, споруджені у скіфський час, так і впускні скіфські поховання в курганах доби бронзи, а також непоховальні пам'ятки зі слідами ритуальних дій. Проведений аналіз виявив закономірності за кількісними, а також якісними показниками: різним способом сервірування та розташування страв, які пов'язані із соціальними, гендерними, географічними і хронологічними чинниками. Індивідуальний простір поховання, пов'язаний із супровідною їжею, демонструє відмінності у стандартизації, які корелюють не лише з багатством поховання та ймовірним соціальним статусом небіжчика, але й між статтю та кількістю похованих осіб. Інша ситуація спостерігається на поверхні кургану, місцем проведення тризни та поховального бенкету спільноти. На відміну від решток тварин у похованні, де преференція певних видів тварин не спостерігається (з кількісним переважанням дрібної рогатої худоби), коні були обов'язковим елементом тризни. Особливу увагу заслуговує тенденція розташування голів коней поблизу широтних перемичок у кільцевих ровиках. Грунтуючись на цих спостереженнях та етнографічних матеріалах, можна припускати, що вибір коней для ритуальних жертвоприношень обґрунтовувався не тим, що вони були поширеною їжею під час поховального бенкету, а навпаки, їх споживання в цьому контексті було можливе тільки тому, що саме коні були основною твариною, яка могла виконувати жертвову роль.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Приазов'я, поховальний бенкет, тризна, скіфи, кургани, жертвоприношення тварин.

References

- Alekseev, A. Yu. 2003. *Khronografiia evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n.e.* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gos. Ermitazha.
- Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. 1986. *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy.* Kyiv: Naukova dumka.
- Boltrik, Yu. V., Gavriluk, N. A., Fialko, E. E., Buiskikh, S. B. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1984 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1984/17.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkeologiya*, 3, p. 140-156.
- Boltrik, Yu. V. 1996. Bolshie zolotyie vorvorki u skifov. In: Kryzhytskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii. Pamyatnik issledovatel'iu i issledovanie pamyatnika. K 90-letiiu proff. L. M. Slavina.* Kyiv: Institute of Archaeology NAS of Ukraine, p. 40-46.
- Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2005. Kin yak skladova pokhvalnoi tseremonii skifiv. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu*, XII, p. 236-258.
- Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershekovich, Ia. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoilenko, V. G., Shkarban, A. S. 1977. *Otchet ob issledovaniiakh Donetskoi ekspeditsii v 1977 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1977/12.
- Bubenok, O. B. 2021. Relics of the Traditions of the Scythian Time in Burial Rites of the Tuvans. *The new research of Tuva*, 1, p. 131-147. <https://www.doi.org/10.25178/nit.2021.1.7>
- Guliaev, V. I. 2019. The Riddle of the Scythian Gold “Cones”. *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 256, p. 172-187. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.256.172-187>
- Herskovych, Ia. P., Romashko, O. V. 2013. Scythian Sanctuaries of Ares: Archaeological Data and Herodotus' Record. *Arheologia*, 1, p. 61-77.
- Zhuravlev, O. P. 1988. Opredelenie osteologicheskogo materiala. In: Kubyshev A. I. et al. (eds.) *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkeologicheskoi ekspeditsii Instituta arkeologii AN URSS v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1987 g.*, 1-4. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/19.
- Zhuravlev, O. P. 2018. Osteologicheskie materialy iz skifskikh kurganov Aleksandropol, Bolshoi Ryzhanovskii i Steblev. In: Polin S. V. et al. (eds.). *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove, Kurgany Ukrainy T. 6.* Kyiv; Berlin, p. 195-234.
- Zaraiskaia, N. P. 1992. Pogrebenie rannego zheleznoogo veka na r. Krynke. *Donetskii arkeologicheskii sbornik*, 1, p. 89-99.
- Zaraiskaia, N., Privalov, A. 1992. Skifskie pamyatniki Shevchenkovskogo mogilnika. *Donetskii arkeologicheskii sbornik*, 2, p. 118-160.
- Kravets, D. P. 1992. Raskopki kurgana v urochishche Khamush-Oba (Severnoe Priazove). *Donetskii arkeologicheskii sbornik*, 2, p. 160-179.
- Kubyshev, A. I. 1977. *Otchet o rabote Khersonskoi arkeologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v 1977 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1977/23.
- Moruzhenko, A. A. et al. 1981. *Arkeologicheskie raskopki kurganov v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Volodarskogo i Telmanovskogo raionov Donetskoi oblasti.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1980/90a.
- Murzin, V. Yu. 2018. About Gold “Cones” of the Scythian Burial Mounds. *Arkeologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(27), p. 131-137.
- Olkhovskii, V. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii.* Moskva: Nauka.
- Pinevich, P. M. *Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh v Mariupolskom okruge 1927 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1927/6a.
- Polin, S. V. 2014. Kurgany Ukrainy. T. 3. Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine. Kyiv: FOP “Vydavets Oleh Filiuk”.
- Polin, S. V., Karnaukh, E. G. 2012. Skifskii kurgan IV v. do n. e. u sela Kremenevka v Severo-Vostochnom Priazove. *Arkeologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii*, 4 (52), p. 116-128.
- Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utliuskogo mezhdurechia (v Severozapadnom Priazove)*, Kyiv, Institute of Archaeology of NASU.
- Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2010. The Scythian Nobles' Barrow Blyzniuk 2. *Arheologia*, 4, p. 79-97
- Sai, T. M. 2013. Who Was Owner the Wooden Bowls? *Mahisterium*, 53, p. 32-36.
- Sekerskaia, E. P. Kostnye ostatki mlekovitaiushchikh iz mogilnikov u s. Akimovka i Vysokoe. 1984 In: Boltrik, Iu. V., Gavriluk, N. A., Fialko, E. E., Buiskikh, S. B. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1984 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1984/17.
- Tekueva, M. A., Nalchikova, E. A. 2019. Sacrificial Offerings and Funeral Feasts in the Traditions of the Peoples of the North Caucasus. *Izvestiia SOIGSI*, 33(72), p. 26-37.
- Terenozhkin, A. I. 1955. Skifskii kurgan v g. Melitopole. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkeologii AN URSS*, 5, p. 23-35.
- Fialko, E. E. Horses in Burial Ritual of Scythian Nobility. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekovie. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova.* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gos. Ermitazha, p. 169-170.
- Fialko, O. Ye. 2001. Red-Figured Craters from Scythian Monuments. *Arheologia*, 1, p. 80-89.
- Fialko, O. Ye. 2012. The Amazon's Grave in the Valley of Molochnaia River. *Arkeologhiia i Davnia Istoriia Ukrainy*, 8, p. 43-49.
- Cherednichenko, M. M., Murzin, V. Yu. 1996. Osnovni doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arheologia*, 1, p. 69-78.
- Cann, C. K., 2018. The Role of Food in Bereavement and Memorialization. In: Cann, C. K. (ed.), *Dying to Eat: Cross-Cultural Perspectives on Food, Death, and the Afterlife*, p. 1-13. Kentucky: The University Press of Kentucky.

- Craven, P. E., 2002. *The Final Feast: An Examination of the Significant Iron Age Amphora Burials in North-West Europe in Relation to the Mediterranean Symposium and Feasting Ritual*. PhD Thesis, University of Birmingham.
- Douglas, M., 2002. Deciphering a Meal. In: Douglas, M. (ed.), *Implicit Meanings*, p. 81-125. London: Routledge.
- Geary, P. J., 1995. *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Griffin, J., 1980. *Homer on Life and Death*. Oxford: Clarendon Press.
- Lincoln, B., 1981. *Priests, Warriors, and Cattle: A Study in the Ecology of Religions*. Berkeley: University of California Press.
- Mauss, M., 1990. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. (W.D. Halls, Trans.). London, Routledge.
- Malinowski, B., 2004. Magic, Science and Religion. In: Robben, A. C. G. M. (ed.), *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, p. 45-50. Oxford: Blackwell Publishing.
- Robben, A. C. G. M., 2004. Death and Anthropology: An Introduction. In: Robben, A. C. G. M. (ed.), *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, p. 1-12. Oxford: Blackwell Publishing.
- Rowlands, M. 1993. The Role of Memory in the Transmission of Culture. *World Archaeology*, 25(2), p. 141-151.
- Stutz, L. N., 2015. A Proper Burial: Some Thoughts on Changes in Mortuary Ritual, and How Archaeology Can Begin to Understand Them. In: Rasmus, J. (ed.), *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, p. 22-42. Oxford: Oxbow Books.
- Van der Veen, M. 2003. When is Food a Luxury? *World Archaeology*, 34(3), p. 405-427. <https://doi.org/10.1080/0043824021000026422>
- Van Gennep, A., 1960. *Rites of Passage*. (M. B. Vizedom, G. L. Caffee, Trans.). London: Routledge; Kegan Paul.

© К. І. ПАНЧЕНКО* 2023

СКІФСЬКИЙ КУРГАН IV ст. до н. е. БІЛЯ С. КОБРИНОВЕ

Статтю присвячено публікації матеріалів із розкопок кургану № 2 біля с. Кобринове на Черкащині. Пам'ятку в 1986 р. дослідив Правобережний загін Черкаської археологічної експедиції під керівництвом С. С. Бессонової. Відкрите під насипом поховання було здійснене в катакомбі. Над могилою виявлено розчищене складне перекриття з дерева у вигляді «решітки». Поховання датоване IV ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: Правобережний Лісостеп, с. Кобринове, скіфський час, поховальний обряд, курган, катакомба.

Поховальні пам'ятки скіфського часу в межах річчя Гірського та Гнилого Тікичів нечисленні. Зокрема, скіфські могили тут відкриті поряд із населеними пунктами Рубаний Міст, Ризине, Рижанівка (Петренко 1967, с. 96, 98; Бобринської 1894, с. 138-148; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 232, 236). Найбільш раннім серед них є поховання з кургану № 5 біля Рижанівки, що датується межею VII—VI ст. до н. е. Інші могили належать до IV ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 161). Найпізнішою скіфською пам'яткою є знаний Великий Рижанівський курган, що датується 280—260 рр. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2018, с. 143).

У 1986 р. Правобережний загін Черкаської археологічної експедиції під керівництвом С. С. Бессонової дослідив на цій території ще один курган. Він входив до групи з п'ятьох насипів, розташованої на вододілі на відстані 1 км південніше від дороги Умань — Черкаси в урочищі Біля Вишки, 3 км на захід — північний-захід від с. Розсоховатка Звениго-

родського р-ну та 4 км на південний схід від с. Кобринове Тальнівського р-ну Черкаської обл. У 1986 р. тут було розкопано три насипи. Під одним із них виявлено поховання доби бронзи; ще один курган (№ 2) містив поховання скіфського часу; під третім було розчищене скупчення перепаленого ґрунту, шари попелу та деревного вугілля без жодних матеріальних знахідок (Ковпаненко, Бессонова, Рычков 1986). Ця стаття присвячена кургану № 2¹. Уперше інформація про пам'ятку була опублікована 1989 р. у монографії, присвяченій пам'яткам скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Правобережжя (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 43).

На час проведення розкопок насип мав висоту 1,8 м від рівня горизонту, давній горизонт на 10—15 см вище. Схили насипу стали пологіми внаслідок оранки. Він складався з чорнозему, рів не зафіксований. Діаметр на момент досліджень — 35 м, у давнину — близько 25 м. Біля підніжжя північної частини кургану знайдені кілька фрагментів червоноглиняної амфори та невеликий фрагмент ліпленої посудини.

У процесі розкопок під курганом було виявлено поховання в катакомбі, орієнтований довгою віссю в напрямку схід—захід. Глиняний викид у формі двох овалів лежав паралельно довгим стінкам вхідної ями, на північ та на південь від неї. У розрізі викиди мали форму сегментів висотою до 0,6—0,7 м та шириною 4 м, довжина — близько 6 і 7 м. Від ями вони розташовані на 1,5—2,5 м. Чорноземний викид чітко не простежувався. Можливо, він ліг на схід від могили, між глиняними викидами, судячи з рівня залягання дерев'яного перекриття.

* ПАНЧЕНКО Кирило Ігорович — викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, ORCID: 0000-0002-3988-5294, pankir90@gmail.com

¹ Висловлюю вдячність С. С. Бессоновій за надану можливість опублікувати матеріали з розкопок пам'ятки та наукове консультування.

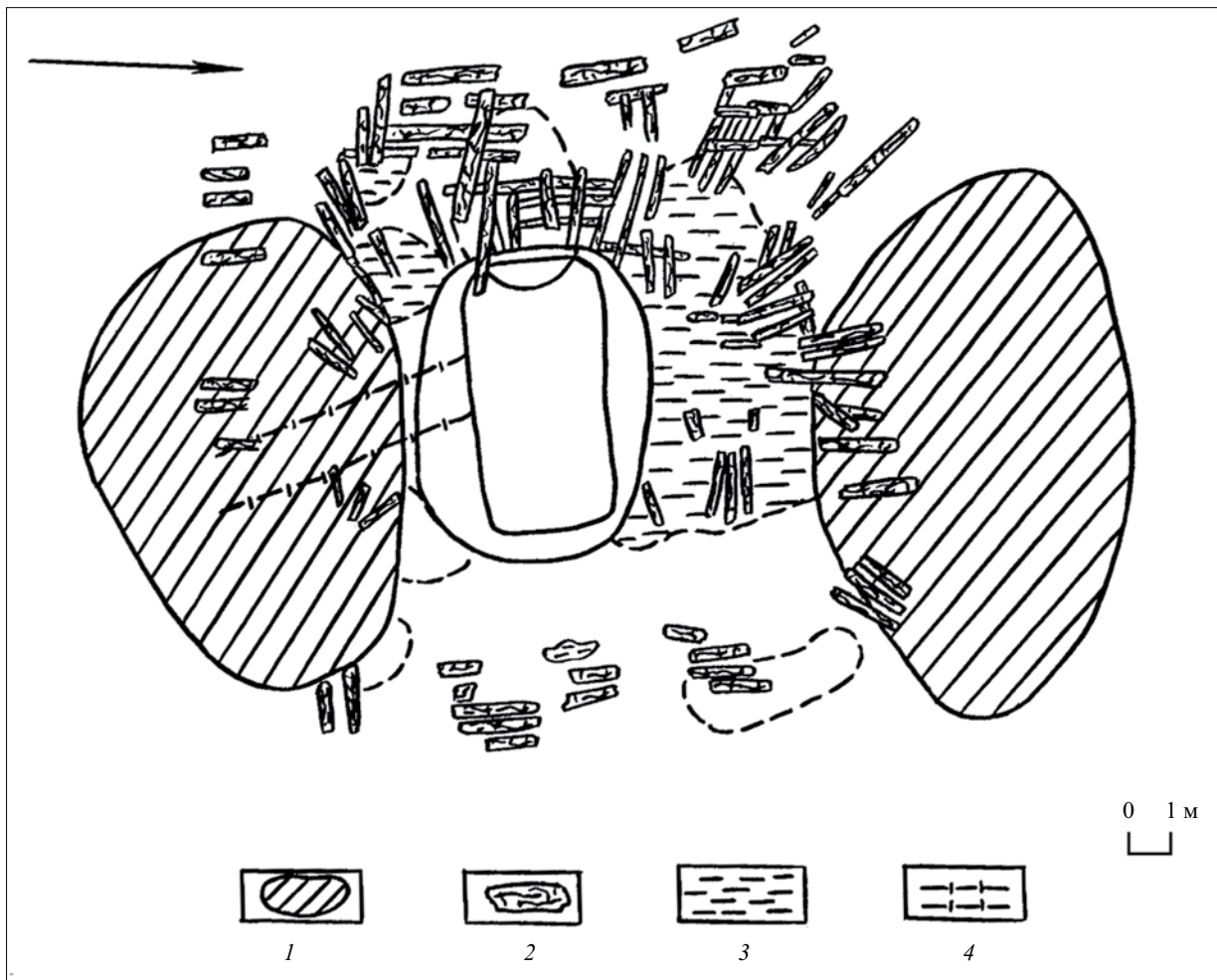

Рис. 1. План гробниці з кургану № 2 біля с. Кобринове: 1 — глиняний викид, 2 — дерево, 3 — настил із кори, 4 — грабіжницький прокоп (за: Ковпаненко, Бессонова, Рычков 1986)

Fig. 1. Plan of the tomb from the barrow no. 2 near Kobrynovе village: 1 — clay outcrop, 2 — wood, 3 — bark flooring, 4 — robbery tunnel (after: Ковпаненко, Бессонова, Рычков 1986)

Простір навколо могили, а також схили викидів були перекриті дерев'яним настилом (рис. 1) загальною площею близько 90 м² (9,5 × 9,5 м). Конструкція цієї споруди збереглася у досить поганому стані, що не дало можливості зафіксувати усі її деталі. Над могилою вона була зруйнована під час одного з пограбувань, західна частина частково пошкоджена бульдозером. Краще настил зберігся на захід та північ від неї. Спочатку на давню поверхню навколо могили виклали тонкий шар колод або плашок діаметром 6—8—10 см (тут та далі вказаний сучасний діаметр плах), що лежали на відстані 3—10 см одна від одної. Поверх них впоперек були покладені плахи такої товщини, що утворювали з нижнім шаром своєрідну «решітку». На периферії настилу плахи місцями лежали радіально від центру. Зі сходу вони були покладені в притул до могильної ями, окремі провалились в саму яму. Це дозволяє припускати, що перекриття у вигляді «решітки» лежало й над самою ямою.

Вище описаного шару зафіксовано дубові бруси шириною до 20—25 см та товщиною 12—15 см, які за напрямком майже збігалися з першим шаром. Вони простежувались лише паралельно до бокових стін ями, на відстані 1,2—1,5 м. Поверх них перпендикулярно лежав ще один шар масивних брусів такого самого розміру. Вони зафіксовані на периферії настилу з трьох сторін, крім західної.

Утім, немає підстав стверджувати, що бруси лежали в чотири шари по всій площі настилу. Від них збереглися фрагменти довжиною до 1,0—1,8 м, і лише в чотирьох місцях на невеликих ділянках удалось простежити три шари. Можливо, версія про чотири шари виникла через те, що на периферії бруси лежали вище, ніж в центрі (за рахунок викидів). Можна реконструювати таку схему перекриття. Спочатку над ямою був споруджений настил із довгих і тонких брусків, що виходив за межі ями на

1,5—2,0 м. Поверх цього настилу був покладений шар із товстіших брусів, кінці якого лежали на глиняному та чорноземному викиді. Більшість брусків цього настилу лежали в напрямку північ—південь, а менша частина перпендикулярно до них, утворюючи у такий спосіб своєрідну «решітку».

Хоча бруси лежали в різних напрямках і навіть спочатку не складали цілісної конструкції, все-таки помітно, що в її основі лежала «решітка». Радіальне розташування брусів, добре помітне по краях викиду, пояснюється, імовірно, тим, що вони скотились зі схилів викиду або з самого початку були покладені з урахуванням схилу. Вважати, що над настилом була якась дерев'яна конструкція, немає підстав, оскільки для цього необхідні додаткові елементи — стовпи чи кліті. Не простежується й будь-яке обмеження настилу по краях. До навколомогильної споруди належала також дерев'яна кора, яка лежала під настилом. Значні її рештки збереглися на ділянці між південною стінкою ями та глиняним викидом, а також на південний схід від ями. Дерев'яна надмогильна конструкція була перекрита насипом через якийсь час після її спорудження. Глиняний викид місцями наплив на нижні бруси й кору. Паралельно зі спорудженням настилу, очевидно, будувався і насип — у профілі однієї з бровок простежений втрамбований шар на схилі цього насипу, орієнтований до центру. Під час зачистки дерев'яного настилу знайдений лише невиразний фрагмент ручки червоноглиняної амфори та зуб коня.

Майже в центрі цього майданчика розчищене поховання здійснене в катакомбі (рис. 2). Вхідна яма мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами, її довгі стінки вигнуті. Верхня частина стін зруйнована обвалом, особливо в північному та східному секторах. Майже по всьому периметру на рівні давнього горизонту простежений тонкий шар кори від перекриття. Розміри вхідної ями: довжина — 3,45 м, ширина західної стінки на відстані 30 см від неї — 1,75 м, ширина, біля східної — 1,65 м. Глибина ями від давнього горизонту 2,35 м.

Відбитки дерев'яного перекриття й кори вдалося зафіксувати лише в східній боковій стінці, яка найменше пошкоджена обвалом. На цій же стінці збереглися сліди від землерийного знаряддя праці з дугоподібним в перетині лезом. Вони мали вигляд борозенок шириною 4 см і довжиною до 22 см.

Яма була заповнена чорноземом, у якому іноді траплялись фрагменти дерева від перекриття. На дні не виявлено нічого, крім невеликої — $0,34 \times 0,22$ м — плями від вогнища із залишками горілого дерева біля входу до поховальної камери у південно-східному куті ями.

Поряд зі східною стінкою вхідної ями виригана низька камера, дещо зміщена на північ від її довгої осі. Перед входом до неї — напівкругла в плані приступка, заглиблена в дно ями на 0,65 м. Ширина входу 1,1 м, висота 0,8 м. Дно камери ледь понижене від входу до протилежної стінки. Довжина камери по центральній осі — 2,1 м, найбільша ширина в центрі — 1,6 м; висота склепіння при вході — 0,78 м, в центрі — 0,52 м.

Частина камери засипана рихлим чорноземом, а більша частина — порожня. Поховальна камера була ретельно обстежена грабіжниками, які прокопали лаз у південній стінці. На стінах та на стелі зафіксовані сліди від лопат, а також від інструменту — такі самі як і у вхідній ямі. Пограбування могили відбулося через підземний хід, який пролягав під нахилом від основи кургану до південної стінки вхідної ями. Імовірно, він починався колодязем на певній відстані від давньої основи насипу, відповідно, потрапив у центр траншеї, що не дало можливості його зафіксувати. У лазі було знайдено череп молодої жінки, похованої у гробниці. Установити час пограбування могили неможливо.

Під час розчищення камери також виявлено фрагмент рихлого мінералу червоно-оранжевого кольору розмірами 5×4 см із різким сірчаним запахом та бронзове прясло. Рештки кістяка небіжчиці представлені фрагментами ребра, малої гомілкової кістки, кількома кістками стопи. Не виключено, що поховання були здійснені як у вхідній ямі, так і в камері. Подібні приклади зафіксовані за матеріалами Акташського могильника в Криму (Бессонова, Скорый 1986, с. 158).

Схарактеризуємо знахідки з могили, що віділіли:

1) бронзове прясло біконічної форми (рис. 2: 5) розмірами: висота — 1,8 см, діаметр у центрі — 1,5 см, по краях — 0,7 та 0,9 см. Такі вироби досить рідкісні. Вони відомі в степових похованнях IV ст. до н. е., що виділяються з-поміж пересічних (Гаврилюк 1987, с. 122-123). На Правобережжі в Лісостепу знайдено бронзове шароподібне прясло в жіночому похованні 3 кургану 224 між Холодним Яром

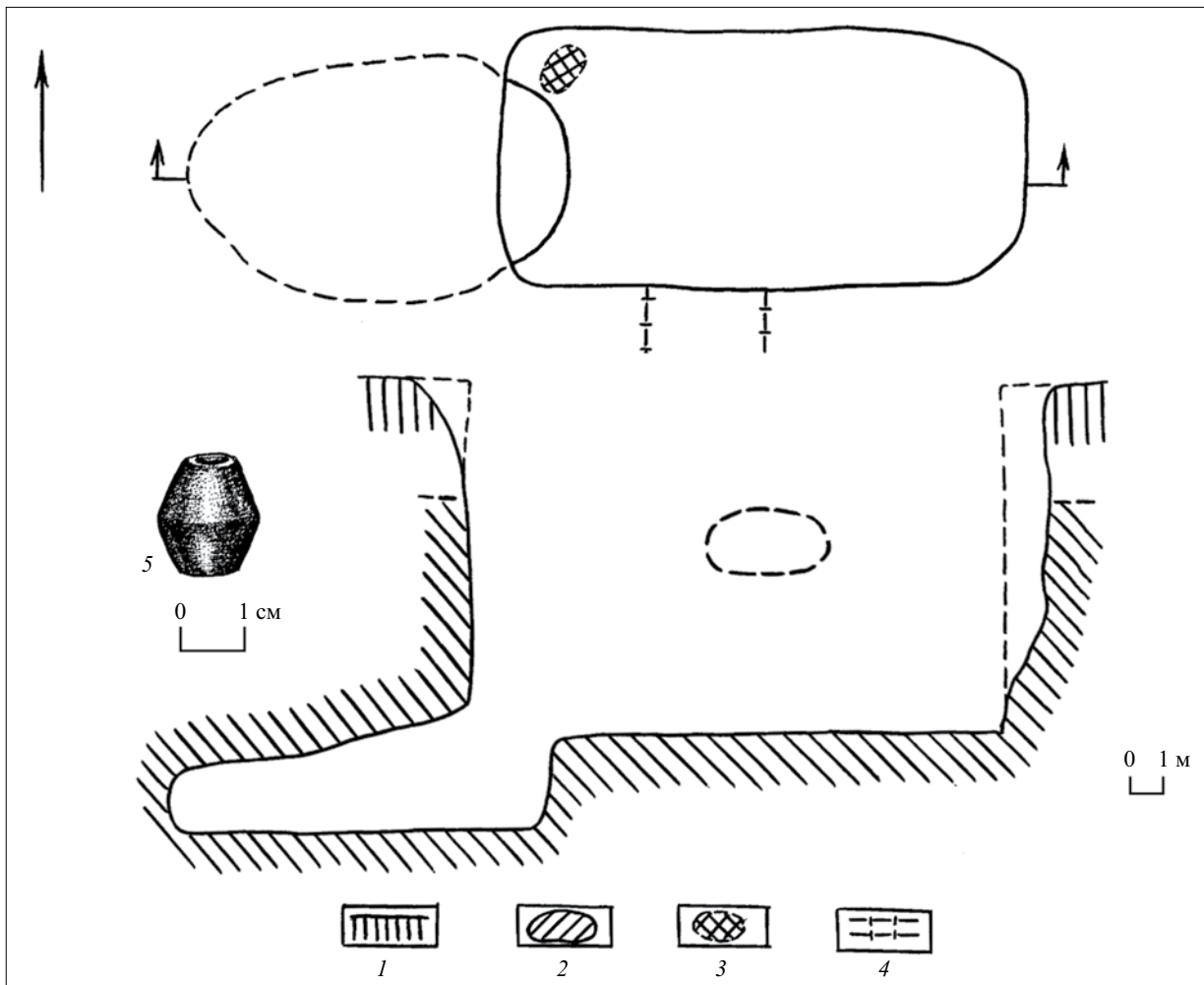

Рис. 2. План катакомби з кургану № 2 біля с. Кобринове: 1 — сучасний горизонт, 2 — материк, 3 — рештки вогнища, 4 — грабіжницький прокоп, 5 — бронзове прясло (за: Ковпаненко, Бессонова, Рычков 1986)

Fig. 2. Plan of the catacomb from the barrow no. 2 near Kobrynovе village: 1 — modern horizon, 2 — natural ground, 3 — hearth remains, 4 — robbery tunnel, 5 — bronze spindle (after: Ковпаненко, Бессонова, Рычков 1986)

та с. Велика Яблунівка, що належить до першої половини IV ст. до н. е. (Бобринской 1894, с. 62, табл. III: 24; Петренко 1967, с. 28).

2) знайдений у похованні фрагмент червоного мінералу із сірчанним запахом, імовірно реальгар, є досить цікавим. Покладання сірки та реальгару до могили — один із кочових звичаїв (Скорый 2003, с. 53). У Степу такі знахідки відомі з ранньоскіфського часу (Ольховский 1991, с. 82). У цей самий період вони починають фіксуватись і в лісостепових комплексах (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36). Вважається, що, як і деякі інші мінерали, вони мали культове значення та виконували очисну функцію (Петренко 1967, с. 19; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36).

Відкрита в кургані гробниця належить до II типу катакомб, довгі вісі та камери яких розташовані на одній або майже одній прямій. У цьому випадку наша катакомба представлена варіантом

1 А — бездромосні однокамерні. Територіально найближчою аналогією їй є поховання в кургані № 3 біля Чигирини, проте в ній підлога камери та входної ями мали однаковий рівень (Полтавець 2004, с. 65, рис. 1). За зводом В. С. Ольховського, у Степу вони складають 17,3 % від усіх катакомб (Ольховский 1991, с. 27).

Як відомо, катакомби набувають поширення в Північному Причорномор'ї з V ст. до н. е. (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 116). У пізньоскіфський час спостерігається їх поширення і в Правобережному Лісостепу (Петренко 1967, с. 11). На сучасному етапі тут відомо не менше 47 поховань скіфського часу в катакомбах (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 43, Назаров, Скорый 2019, с. 47). Їх поява в регіоні засвідчує зміни в поховальному обряді, що були пов'язані з міграціями степового населення на північ у лісостепові широти (Скорый 2003, с. 89). Яскраво цей процес ілю-

струє Світловодський ґрунтовий могильник, розташований на порубіжжі Лісостепу й Степу (Бокий 1980, с. 101; Могилов 2018, с. 119-120). Досліджені в Лісостепу катакомби відрізняються від степових певними особливостями, головна з них — більш широке застосування дерева та вогню (Петренко 1967, с. 16-17).

Складні надмогильні споруди з дерева добре відомі в Лісостепу і в передскіфський час. Іноді всі вони об'єднанні під назвою «перекрыття шатрового типу» (Ковпаненко, Гупало 1984, с. 39-58; Скорий 1987, с. 36-49; Бокій 2004, с. 15-17).

У кургані № 2 біля Кобринового конструкція з дерева була споруджена над катакомбою. У Лісостепу дерев'яне перекрыття над катакомбою відкрите в кургані біля Городища першої половини IV ст. до н. е. Тут дерев'яна конструкція складалась із кількох шарів дерев'яних стовбурів та гілок, покладених радіально до центру, що утворювали своєрідне шатро (Фіалко, Нерода 2019, с. 365-366, рис. 2). Дерев'яне перекрыття над вхідною ямою та камерою було відкрите вже у згаданому кургані № 3 біля Чигирини. Проте встановити його конструкцію неможливо, оскільки воно було вщент спалене (Тереножкин, Ильинская 1970, с. 11, табл. 15; Полтавець 2004, с. 65). У кургані № 2 біля с. Кальник дерев'яна вимостка зафіксована на всій підкурганній поверхні. Тут центральна яма була перекрита накатом із 12 шарів «дошок, укладених «решіткою», поверх якого зведене «шатро» з колод (Отчет... 1893, с. 169-171).

Масивні дерев'яні споруди над могилами, відомі серед старожитностей скіфського часу, трапляються і в інших регіонах. Частина дослідників вбачає у таких спорудах одну з етнічних ознак кочовиків (Скорий 2003, с. 53). Існує також думка, що це виключно регіональна локальна особливість лісостепового обряду (Фіалко, Нерода 2019, с. 370).

Велику кількість підкурганних поховань скіфського часу з дерев'яними конструкціями відкрито в регіоні Нижнього Подністров'я. Зокрема, поховання в кургані № 13 біля с. Семенивка здійснене в катакомбі складного типу з другою вхідною ямою та нішею (в основі яма з підбоям). Могила та викид, що лежав овальним кільцем навколо, перекрыті обпаленим дерев'яним настилом розміром 10,5 × 10,5 м. Колоди в основному покладені вздовж довгих стінок ями, а на деяких місцях утворювали чітку решітку (над ямою перекрыття зруйноване)

(Субботин, Охотников 1981, с. 113, рис. 4: 1). Поховання, ймовірно, датується першою половиною IV ст. до н. е., як інші поховання могильника. Масивні дубові перекрыття, що іноді розташовані в кілька шарів та перевищують у кілька разів площі самих могил, — особливість могильника Бутори I. Некрополь є найпівнічнішою пам'яткою степових скіфів на Дністрі (Мелюкова 1973, с. 104; 1974, с. 70-75, рис. 10; Серова, Яровой 1987, с. 107-111, рис. 51; Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 48-49, 63-65, 73-75, 79-80, 86-87). Подібно до гробниці у Кобринівому в похованні 4 кургану 13 могильника Бутори I масивне перекрыття площею 141,75 м² було покладене на глиняний викид. Утім, у його конструкції не простежується «решітки». Для цієї групи більш характерні багатогранні «піраміди» або «кліти» (Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 79, 102-103, рис. 54).

Можна простежити певні аналогії й на Середньому Дні. Настил в 1—2 ряди (судячи з креслень) площею 18 × 18 м відкритий у Мастоїнському кургані 29/21. Він перекривав яму з 17 стовпами; краї його спирались на кільцевий глиняний викид (Либєров 1961, с. 152-165, табл. I: 5). Близького типу перекрыття зафіксоване в Мечетсайському кургані 8 (поховання 5) в Приураллі. Дерев'яний настил у формі «решітки» перекривав яму з дромосом, виходячи за її межі. На думку К. Ф. Смирнова, по боках було «щось типу зрубу або клітей»². Невідомо, чи служили ці кліти основою перекрыття чи лише обмежували його по краях (Смирнов, Петренко 1963, табл. 3: 3-4). Поховання датується, ймовірно, кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е.

Відомі й більш віддалені аналогії таких споруд. Про наявність надмогильних споруд у вигляді плоских настилів свідчать виразні конструкції такого типу в приуральських курганах VI—V ст. до н. е. (П'ятимари I, курган 6 та 8). Колоди настилу лежали доволі тісно та утворювали «решітку» (Смирнов, Петренко 1963, табл. 2: 2—3, табл. 3: 1—2). У кургані 8 настил знизу підтримувався зрубом, який спирався на стовпи. Тришарове перекрыття з колод кінцями спиралось на шар могильного викиду, виявлене в кургані 5 третьої Аландської групи (Мошкова 1972, с. 59-61).

Імовірно, об'ємні дерев'яні перекрыття-настили навколо або над скіфськими та сармат-

² Переклад з російської К. Панченка.

ськими могилами мали нарівні з об'ємними сакральне значення (Бессонова 1989, с. 53-54).

Таким чином, дерев'яні настили у формі «решітки», які далеко виходять за межі могили, простежуються в поховальному обряді кочових племен скіфо-сарматського кола в кінці V—IV ст. до н. е. Важко судити про генезу та причини суттєвого поширення його в цей період. Але відзначимо, що такі настили практично не трапляються на території степового Подніпров'я й Побужжя. Не поширені тут і багатогранні піраміди та «кліті» типу буторських. Ширше відомі надмогильні дерев'яні конструкції в цей період у степах Південного Уралу, Північного Казахстану та прилеглих областей Західного Сибіру (Зданович, Хабдулина 1986, с. 62; Полосьмак 1986, с. 29; Хабдулина 1986, с. 3-25). Дещо подібне відомо й на Північному Кавказі у V—IV ст. до н. е. (Клычников, Бурков, Вольная 1989, с. 14).

Враховуючи ці факти, можна висунути обережне припущення, що ми маємо справу не просто зі збігом типів могильних споруд через спільність ідеологічних уявлень іранців чи будівельних навиків спорідненого населення, а з його переміщенням. К. Ф. Смирнов зробив припущення про інфільтрації окремих савроматських племен на захід аж до Дніпра в кінці IV ст. до н. е. у зв'язку з формуванням прохорівської сарматської культури (Смирнов 1984, с. 115-117). До цього часу якраз і належить поява поховань зі складним перекриттям «східного» типу в Дніпровському Правобережжі: Іванівка в Пороссі (Ковпаненко, Скорый 1988, с. 73-83), Кобринове в басейні Гнилого Тікича, Кальник на р. Соб (Отчет... 1893, с. 169-171), кургани з дерев'яними конструкціями в Буторах (Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 48-49, 63-65, 73-75, 79-80, 86-87) і Семенівка в Подністров'ї (Субботин, Охотников 1981, с. 113). Логічно припустити, що прийдешнє зі східних регіонів населення займало, як правило, малозаселені «ніші», головним чином на периферії степової Скіфії, а також поряд із центрами осілості зі змішаним населенням.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-170.

Бессонова, С. С. 1989. Культовые сооружение скифского времени в Побужье. *Первая кубанская археологическая конференция*. Краснодар: Кубанский государственный университет, 53-54.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (отв. ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка.

Отже, наявні матеріали дають змогу зробити такі висновки. Аналогії поховальної споруди та бронзового прясла дозволяють віднести пам'ятку до IV ст. до н. е. На жаль, встановити більш точну дату неможливо через пограбування могили.

Окремі поховання жінок у катакомбах під насипами відомі в Лісостепу. Так, у кургані біля м. Городище була розкопана непограбована катакомба з похованням амазонки (Фіалко, Нерода 2019, с. 365-373). Дещо південніше у Потясминні поховання жінки в катакомбі розкопане під курганом біля с. Нестерівка Маньківського р-ну (Назаров, Скорый 2019, с. 52-62). В обох випадках серед супровідного інвентаря в гробницях виявлено прикраси з дорогоцінних металів, предмети озброєння, що підкреслюють соціальний статус їхніх власниць. Незважаючи на те що поховання в кургані № 2 біля с. Кобринове було вщент пограбоване, виявлені тут рештки червоної фарби, бронзове прясло та складне перекриття свідчать, що воно могло належати жінці з високим соціальним статусом.

За сучасними підходами, наприкінці V — в першій половині IV ст. до н. е. спостерігається нова хвиля скіфізації Правобережного Лісостепу у зв'язку з притоком степового населення (Ильинская 1975, с. 7; Петренко 1967, с. 16; Скорый 2003, с. 83-84). Також різко збільшується кількість пам'яток у Дністро-Дунайському межиріччі та Верхньому Побужжі. У цих регіонах формуються змішані археологічні культури, скіфські в основі, але з домішками інших елементів, залежно від оточення. Риси скіфської степової культури краще проявляються в басейні Тясмину та в порубіжжі Степу й Лісостепу, а на північ і захід скіфські пам'ятки відрізняються своєрідністю, у першу чергу типами поховальних споруд. До таких своєрідних рис належать катакомби та згадані дерев'яні складні надмогильні конструкції. Поховання в кургані № 2 біля с. Кобринове є ще одним свідченням проникнення степових номадів у Правобережний Лісостеп у IV ст. до н. е.

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. Т. II. Санкт-Петербург: Типография Главного управления Уделов.

Бокій, Н. М. 1980. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: б/и, с. 101.

Бокій, Н. М. 2004. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині. *Тези конференції «Від Кіммерії до Сарматії». 60 років Відділу скіфо-сармат-*

ської археології Інституту археології Національної академії наук України. Київ: Корвин-прес, с. 15-17.

Гаврилюк, Н. А. 1987. Прядение у степных скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 122-123.

Зданович, Г. Б., Хабдулина, М. К. 1986. Курган Темир. В: Зданович, Г. Б. (отв. ред.). *Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: Челябинский государственный университет, с. 45-65.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия в VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Клычников, Ю. Ю., Бурков, С. Б., Вольная, Г. Н. 1989. Подкурганные древности скифского времени из раскопок археологической лаборатории ЧИГУ им. Л. Н. Толстого. *Студенческие археологические открытия 1987—1988 гг. Тезисы докладов и сообщений зональной выставки студенческих и аспирантских работ*. Грозный: б./и, с. 14.

Ковпаненко, Г. Т., Гупало, Н. Д. 1984. Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 39-58.

Ковпаненко, Г. Т., Скорый, С. А. 1988. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье. *Советская археология*, 2, с. 73-83.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Рычков, Н. А. 1986. *Отчет Черкасской археологической экспедиции о раскопках Правобережного отряда в 1986 г.* Научный архив ІА НАН України, ф. 64, 1986/16.

Ковпаненко, Г.Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Либеров, П. Д. 1961. Мاستюгинские курганы. *Советская археология*, 3, с. 152-165.

Мелюкова, А. И. 1973. Раскопки курганов у с. Буторы. *Археологические открытия 1972 г.* Москва: Наука, с. 413-414.

Мелюкова, А. И. 1974. Работы Западно-скифской экспедиции. *Археологические исследования в Молдавии (1973 г.)*. Кишинев: Штиинца, с. 53-77.

Мелюкова, А. И. 1974. Раскопки курганов у с. Буторы Григориопольского района. *Археологические исследования в Молдавии (1972 г.)*. Кишинев: Штиинца, с. 77-94.

Могилов, О. Д. 2018. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.

Мошкова, М. Г. 1972. Савроматские памятники Северо-Восточного Оренбуржья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 153. Москва: Наука.

Назаров, А., Скорый, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista Arheologică, serie nouă*, XV, nr. 1, p. 47-64.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н.э.)*. Москва. Отчет... 1893. Санкт-Петербург: Типография главного управления и уделов.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников. Д 1-4. Москва: Наука.

Полосьмак, Н. В. 1986. Культурная принадлежность гороховской группы памятников. *Краткие сообщения по археологии СССР*, 186. Москва: Наука, с. 29-33.

Полтавець, В. І. 2004. Скіфська катакомба в кургані біля Чигирини. *Тези конференції «Від Кімерії до Сарматії». 60 років Відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології Національної академії наук України*. Київ: Корвин-прес, с. 64-67.

Серова, Н. Л., Яровой, Е. В. 1987. *Григоропольские курганы*. Кишинев: Штиинца.

Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2013. *Курганы у села Буторы*. Археологические памятники Приднестровья. І. Тирасполь: Полиграфист.

Скорый, С. А. 1987. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя. *Археологія*, 60, с. 36-49.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: б./и.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Издатель Олег Филук.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф., Петренко, В. Г. 1963. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Свод археологических источников*. Д 1-9. Москва: Наука.

Субботин, Л. В., Охотников, С. Б. 1981. Скифские погребения Нижнего Поднестровья. В: Мезенцева, Г. Г. (отв. ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 102-116.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. 1970. *Отчет о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции*. Научный архив ІА НАН України, ф. 64, 1970/14.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скіфської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 364-374.

Хабдулина, М. К. 1986. Погребальный обряд населения раннего железного века Северного Казахстана. В: Зданович, Г. Б. (отв. ред.). *Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: Челябинский государственный университет, с. 3-25.

Шрамко, Б. А. 1983. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія*, 43, с. 54-61.

Надійшла 10.03.2023

Kyrylo I. Panchenko

Lecturer, the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, the Department of History of Ukraine and World History, ORCID: 0000-0002-3988-5294, pankir90@gmail.com.

SCYTHIAN MOUND OF THE 4TH CENTURY BC NEAR KOBRYNOVE VILLAGE

The article is devoted to the publication of materials from the excavations of the barrow no. 2 near Kobrynovе village in Cherkasy Oblast. It belongs to the Scythian sites of the confluence of the Hirskyi Tikych and Hnylyi Tikych rivers. Most of the burial sites excavated by archaeologists in the region are dated to the 4th century BC — Ryzhanivka, Ryzyno and Rubanyi Mist.

The barrow no. 2 had been excavated by the Cherkasy archaeological expedition led by H. T. Kovpanenko in 1986. An archaeologist S. S. Bessonova carried out direct work on the mound. At the time of the excavations, the barrow was 1.8 m high from the horizon level. The soil of the barrow slopes became soft as a result of plowing. The diameter of the mound at the time of research was 35 m, in ancient times it was about 25 m. The ditch was not recorded. It consisted of chernozem.

In the mound there was excavated a burial in the catacombs. According to the classification of V. S. Olkhovskiy, the latter belong to the Type II. The long walls of the exit chamber and the pits are located on the same axis. Above the grave a complex wooden ceiling in the shape of the so-called 'lattices' was built. Its basis was made of oak beams.

The analogies to the constructions in the shape of 'lattices' are known from the excavations in the south of the forest-steppe in the Dnipro Right Bank, on the Left Bank in the lower reaches of the Dnister, Middle Don, the Urals and Northern Kazakhstan. It is possible that similar ceilings over graves are of Eastern origin.

Unfortunately, the catacomb was robbed in ancient times. The skull found in the robber's pit allows claiming that the burial belonged to a woman. A round bronze spinning wheel and a fragment of realgar represent the finds from the barrow. The dimensions of the mound, the complex wooden floor indicate that the deceased had a high social status. Burial in the catacomb, a wooden covering and a realgar find suggest that she was a nomad. Thereby the mound is another evidence of the penetration of steppe nomads into the Right Bank forest-steppe.

The proximity of the burial structure and the overlap to the sites of the Late Scythian period in the Dnipro Right Bank allows dating the burial in the barrow near Kobrynove village to the 4th century BC.

Key words: Right Bank forest-steppe, Kobrynove village, Scythian period, funeral rite, barrow, catacomb.

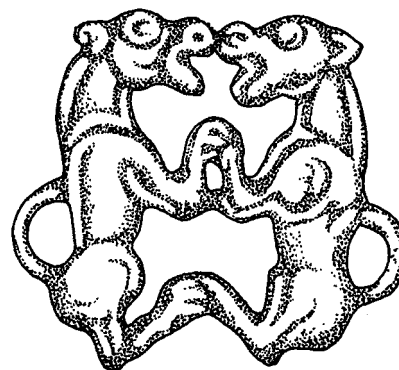
References

- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. A Burial of a Scythian Warrior from the Akhtash Burial Ground in the Eastern Crimea. *Sovetskaia arheologiya*, 4, p. 158-170.
- Bessonova, S. S. 1989. Kultovye sooruzhenie skifskogo vremeni v Pobuzhe. *Pervaia kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar: Kubanskii gosudarstvennyi universitet, p. 53-54.
- Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalnye komplekсы kak istochnik rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 17-40.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye nakhodki bliz mestechka Smely*. T. II. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia Udelov.
- Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii bezkurganniy mogilnik u g. Svetlovodsk. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arheologii AN USSR*. Dnipropetrovsk: b./i., p. 101.
- Bokii, N. M. 2004. Kurhan rannozaliznoho viku bilia s. Ivanhorod na Kirovohradshchyni. *Tezy konferentsii "Vid Kimmerii do Sarmatii". 60 rokiv Viddilu skifo-sarmatskoi arheolohii Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Kyiv: Korvin-press, p. 15-17.
- Gavriluk, N. A. 1987. Priadenie u stepnykh skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 122-123.
- Zdanovich, G. B., Khabdulina, M. K. 1986. Kurgan Temir. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Rannii zheleznyi vek i srednevekove Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia*. Cheliabinsk, p. 45-65.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia v VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Klychnikov, Iu. Iu., Burkov, S. B., Volnaia, G. N. 1989. Podkurgannye drevnosti skifskogo vremeni iz raskopok arkheologicheskoi laboratorii ChIGU im. L. N. Tolstogo. *Studencheskie arkheologicheskie otkrytiia 1987—1988 gg. Tezisy dokladov i soobshhenii zonalnoi vystavki studencheskikh i aspirantskikh rabot*. Grozny: b./i., p. 14.
- Kovpanenko, G. T., Gupalo, N. D. 1984. Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv: Naukova dumka, p. 39-58.
- Kovpanenko, G. T., Skoryi, S. A. 1988. On the study of the Scythian burial rite in the Ros basin. *Sovetskaia arheologiya*, 2. Moskva: Nauka, p. 73-83.
- Kovpanenko, G. T.; Bessonova, S. S.; Rychkov, N. A. *Otchet Cherkasskoi arkheologicheskoi ekspeditsii o raskopkah Pravoberezhnogo otriada v 1986 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1986/16.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Liberov, P. D. 1961. Mastiuginskii kurgany. *Sovetskaia arheologiya*, 3, p. 152-165.
- Meliukova, A. I. 1973. Raskopki kurganov u s. Butory. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 g.* Moskva: Nauka, p. 413-414.
- Meliukova, A. I. 1974. Raboty Zapadno-skifskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1973 g.)*. Kishinev: Shtiintsa, p. 53-77.
- Meliukova, A. I. 1974. Raskopki kurganov u s. Butory Grigoriopolskogo raiona. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1972 g.)*. Kishinev: "Shtiintsa", p. 77-94.
- Mohylov, O. D. 2018. Pokhovalnyi obriad Svitlovodskoho mohylnya. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arheolohichnyi zizd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU, p. 119-120.
- Moshkova, M. G. 1972. Savromatskie pamiatniki Severo-Vostochnogo Orenburzhia. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 153, Moskva: Nauka.

- Nazarov, A., Skoryi, S. 2019. Scythian catacombs in the interfluvium of Ross and Tyasmin. *Revista Arheologică, serie nouă*, XV, nr. 1, p. 47-64.
- Olkhovskii, V. S. 1991. Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.). Moskva: Nauka.
- Otchet... 1893. Sankt-Peterburg: Tipografiia glavnogo upravleniia i udelov.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arheologicheskikh istochnikov. D 1-4. Moskva: Nauka.
- Polosmak, N. V. 1986. Kulturniia prinalozhnost gorokhovskoi gruppy pamiatnikov. *Kratkie soobshcheniia po arheologii SSSR*, 186. Moskva: Nauka, p. 29-33.
- Poltavets, V. I. 2004. Skifska katakomba v kurhani bilia Chyhyryna. *Tezy konferentsii "Vid Kimmerii do Sarmatii". 60 rokiv Viddilu skifo-sarmatskoi arheolohii Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Kyiv: Korvin-press, p. 64-67.
- Serova, N. L., Yarovoj, E. V. 1987. *Grigoropolskie kurgany*. Kishinev: Shtiincza.
- Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2013. *Kurgany u sela Butory*. Arheologicheskie pamiatniki Pridnestrov'ia, I. Tiraspol: Poligrafist.
- Skoryi, S. A. 1987. Pro skifskiy etnokulturniy komponent u naselennia Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia. *Arheologia*, 60, p. 36-49.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kyiv: b./i.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.
- Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.
- Smirnov, K. F., Petrenko, V. G. 1963. Savromaty Povolzh'ia i Iuzhnogo Priuralia. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Svod arheologicheskikh istochnikov*. D 1-9. Moskva: Nauka.
- Subbotin, L. V., Okhotnikov, S. B. 1981. Skifskie pogrebeniia Nizhnego Podnestrov'ia. In: Mezentsева, G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 102-116.
- Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A. 1970. *Otchet o rabote Skifskoi Srednedneprovskoi ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1970/14.
- Fialko, O. Ye., Neroda, V. V. 2019. Scythian Amazon Burial in Cherkasy Region. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 364-374.
- Khabdulina, M. K. 1986. Pogrebalnyi obriad naseleniia rannego zheleznogo veka Severnogo Kazakstana. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Rannii zheleznyi vek i srednevekove Uralo-Irtyshskogo mezhdurechiia*. Cheliabinsk: Cheliabinskii gosudarstvennyi universitet, p. 3-25.
- Shramko, B. A. 1983 Rozkopky kurhaniv rannoho zaliznogo viku na Kharkivshchyni. *Arheologia*, 43, p. 54-61.

© Т. М. СЕБТА, М. О. ТАРАСЕНКО,
С. А. СОРОКІНА* 2023

**ФОТОНЕГАТИВИ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ
ЗБІРКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА: РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
РОМАНОВОЇ О. О. І СТАНИЦІНОЇ Г. О.
«СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ У КИЄВІ: ВІДОБРАЖЕННЯ НА СКЛІ
(КОЛЕКЦІЯ СКЛЯНИХ ФОТОНЕГАТИВІВ НАУКОВОГО АРХІВУ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)». КИЇВ, 2021**

Стаття-рецензія спростовує висновки монографії-каталога О. О. Романової і Г. О. Станиціної стосовно виникнення та походження збірки скляних негативів із зображеннями давньоєгипетських пам'яток у Науковому архіві Інституту археології НАН України, уточнює й доповнює визначення окремих пам'яток. Рецензенти доводять, що негативи, як і зображені на них єгипетські старожитності, походили з довосенного зібрання Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України).

К л ю ч о в і с л о в а: Стародавній Єгипет, Національний музей історії України, Одеський археологічний музей, Ханенко, фотонегативи, мумія, саркофаг.

Помітною подією в науково-музейному середовищі Києва і загалом України стала поява в

* СЕБТА Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, ORCID: 0000-0003-0259-0932, sebtat@ukr.net

ТАРАСЕНКО Микола Олександрович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України; науковий співробітник факультету азійських і близькосхідних досліджень Оксфордського університету, ORCID: 0000-0001-6779-2258, niktarasenko@ukr.net; mykola.tarasenko@ames.ox.ac.uk

СОРОКІНА Світлана Анатоліївна — завідувач сектора «Археологія доби каменю-бронзи» відділу археології Національного музею історії України, ORCID: 0000-0002-1073-6666, zlakosh@ukr.net

2021 р. монографії-каталога О. О. Романової і Г. О. Станиціної, виданого українською та англійською мовами, у якому вони описали, дослідили й опублікували збірку скляних негативів із зображеннями давньоєгипетських пам'яток, сюжетів та історичних місць, яка зберігається в Науковому архіві Інституту археології (НА ІА) НАН України. У науковий обіг були введені досі невідомі зображення єгипетських старожитностей, які авторки правильно віднесли до київських зібрань, доволі точно визначивши часові межі та місце їх створення. Час зйомки: середина (з грудня 1935 р.) — друга половина 1930-х рр., місце: Всеукраїнський музейний городок (ВМГ), на який тоді було перетворено Києво-Печерську лавру (Романова, Станиціна 2021, с. 17, 19, 22).

Проте численні дрібні неточності, некоректність, подекуди розмитість основних висновків щодо місця, часу й обставин створення негативів (хоч у своїх пошуках дослідниці рухалися в правильному напрямі та в цілому їх окреслили, але все ж таки точно не назвали); помилкові висновки щодо мети створення негативів-репродукцій; незнання багатьох перипетій у долі київської єгипетської збірки, зокрема до і під час Другої світової війни, її окремих артефактів — усе це спонукало рецензентів уважно й критично розглянути названу роботу. Автори рецензії поставили перед собою завдання на основі документів і сучасних до-

сліджень підтвердити або спростувати припущення, виправити неточності або й зовсім помилкові висновки, що містяться у цій роботі.

Загальна характеристика видання

Видання О. О. Романової та Г. О. Станиціної, яке можна кваліфікувати як монографія-каталог, складається з передмови, п'яти розділів, післямови та блоку ілюстрацій. Дослідниці поставили перед собою завдання, окрім укладання каталога, систематизувати свої *«розвідки щодо обставин виникнення самої збірки фотонегативів та долі тих давньоєгипетських артефактів, які були зображені на негативах, історії музейних колекцій, що їх містили, як і людей, які колись з ними працювали та досліджували»* (с. 6).

Заявленому завданню по суті відповідає структура монографії-каталога й тематика розділів. У першому розділі описано наявні в НА ІА НАН України збірки скляних негативів: дореволюційні (1872—1916 рр.), радянського часу — довоєнні (1924—1941 рр.) та післявоєнні (1945—1961 рр.) і безпаспортні; окремо наведено загальний опис збірки негативів «Стародавній Єгипет». У другому розділі розглянуто відомі київські колекції — як приватні, так і музейні — другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. Це збірки Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, Київського художньо-промислового і наукового музею, який носив ім'я імператора Миколая Олександровича, Археологічного музею Київського імператорського університету св. Володимира та колекція А. В. Прахова. Висвітлено переміщення єгипетських музейних збірок у 1920-х рр. в одне місце — на територію ВМГ, реставрація окремих пам'яток у ВМГ в 1920—1930-х рр. Третій розділ є безпосередньо каталогом фотонегативів на склі «Стародавній Єгипет», який містить інформацію про сучасний шифр, старий інвентарний номер, розмір і стан негатива, супровідні написи та опис зображення. Четвертий розділ присвячено давньоєгипетським пам'яткам, зображеним на негативах, — подано їхню атрибуцію, висвітлено провенієнцію, долю в ХХ ст., сучасне місцезнаходження і детально описано кожне зображення. В останньому, п'ятому розділі розглянуто негативи-репродукції давньоєгипетських артефактів, зображень та місць. Авторки аналізують кожну репродукцію, систематизують

за виданням і намагаються визначити, з якого видання вони були зроблені. Окремий ілюстративний блок — це власне публікація зображень негативів на склі.

До монографічної частини є два загальні зауваження, не пов'язані зі змістом. Перше стосується підписів до фотографій, розміщених в ілюстративному блоці. У них зазначено лише шифр негатива в НА ІА. Щоб зрозуміти, що це таке, читачеві доводиться шукати сторінку в третьому, четвертому або п'ятому розділі, де містяться описи зображень, і працювати водночас із двома-трьома сторінками, що доволі незручно. Варто було б опис зображення з четвертого/п'ятого розділу або каталожний опис із третього розмістити в підписі до фотографії. Друге зауваження стосується некоректного використання власних назв установ. Вони не можуть бути скороченими без пояснення або використовуватися не відповідно до часу. Наприклад, у багатьох місцях монографії трапляється назва «Музей культів і побуту» (с. 36, 37, 44, 48, 53), що діяв на території Києво-Печерської лаври в 1922—1930 рр. Це попередня назва музею, що була дійсною на початковому етапі його створення та розбудови в 1922—1923 рр. Приблизно з 1924 р. за ним закріпилася офіційна незмінна назва — Лаврський музей культів та побуту (Києво-Печерська Лавра... 2016, с. 160-163, 171). Крім того, на с. 12 згадується за 1945 р. Центральний історичний музей, хоча з кінця травня 1944 р. він уже називався Державний республіканський історичний музей УРСР, нині Національний музей історії України (постанова № 574 РНК УРСР від 30.05.1944 р. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ІЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 68, арк. 38; Ковтанюк, Шовкопляс 1999, с. 20, 24).

Предмет дослідження

У монографії-каталозі О. О. Романової та Г. О. Станиціної йдеться про 142 негативи на склі розмірами 9×12 см, 12×18 см і один 8,5×8,5 см та фотографію негатива, які разом складають збірку «Стародавній Єгипет». Загалом 143 зображення. Хоча раніше в НА ІА було 170 негативів із єгипетської тематики. Про це свідчив один із документів облікової документації НА ІА, який авторки гіпотетично датували 1965 р., де згадувався ящик із негативами щодо Єгипту, повернутий із Німеччини внаслідок «реевакуації», тобто реституції: *«Египет. — 1 ящик. 170 негативов.*

Процесс реставрации саркофагов и мумий. Мумии, пирамиды Хеопса, сфинксы, репродукции из изданий» (Романова, Станиціна 2021, с. 16-17). Принагідно зазначимо, що Інститут археології в 1948 р. мав отримати 15 ящиків із негативами, реститованих із Німеччини (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 945-946). Ще чотири ящики з негативами й фотовідбитками, повернуті з Німеччини, надійшли від Управління справ АН УРСР і були прийняті спеціально створеною комісією Інституту археології, про що свідчить акт від 20 березня 1948 р. (Романова, Станиціна 2021, с. 15).

Із наявних 143 зображень із єгипетської тематики 32 негативи й фотографія (НА ІА НАН України, ф. 57, оп. 1, № 141) є репродукціями книжкових ілюстрацій відомих давньоєгипетських артефактів, сюжетів та історичних місць Єгипту (авторки помилково називають їх кількість «34» – с. 18). Інші 109 негативів містять зображення давньоєгипетських пам'яток, їхніх деталей або частин. Загалом авторки визначили 14 сфотографованих артефактів, якщо вважати окремими об'єктами скриню саркофага та його віко, якщо ні — то 11 (с. 57). Ще один негатив зафіксував екскурсійну групу червоноармійців з екскурсоводом біля вітрини зі скринєю антропоїдного саркофага, віком та мумією всередині (НА ІА НАН України, ф. 57, оп. 1, № 143). Усі ці негативи та фотографія виявила співробітниця НА ІА Г. О. Станиціна серед безпаспортних негативів. Згодом, коли до співпраці долучилася єгиптолог, старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України О. О. Романова, вони були включені у фонд 57 «Довоєнні негативи», оп. 1 «Стародавній Єгипет», де отримали інвентарні № 1–143.

Більшість негативів мають старі інвентарні номери, написані на скляних пластинах. Негативи розміром 9×12 см були вкладені в паперові конверти з проставленими на них інвентарними номерами. Негативи розміром 12×18 см не мали номера на склі, але більшість із них були загорнуті в аркуш паперу з номером та підписом до негатива. Деякі з них були вкладені в конверти, на деякі в картонних коробках був покладений, а до деяких приклеєний аркуш паперу з підписом і номером (Романова, Станиціна 2021, с. 18). У процесі камерального опрацювання виявилось, що сім негативів із т. зв. групи «Репродукції» (у тексті помилково вісім — с. 19) та п'ять негативів із групи «Пам'ятки» номерів не мають.

Дослідниці звернули увагу, що нумерація негативів не суцільна, вона має лакуни, і зробили висновок, із яким важко не погодитись, — що ця збірка неповна. Інвентарні номери наявних негативів групи «Репродукції» перебувають в межах від № 16 до № 76, а групи «Пам'ятки» — від № 24 до № 251. Крім того, вони помітили, що негативи, незалежно від того, до якої групи вони належать, мають дві системи нумерації, тобто один і той самий номер міг повторюватися на двох різних негативах, але дати цьому однозначного пояснення авторки не змогли (с. 19-20). Із чим це пов'язано розглянемо в наступному розділі.

Обставини, час і місце утворення збірки негативів

Серед наявних підписів до негативів (усі російською мовою і починалися з інвентарного номера) є такі, що говорять про процес реставрації. Один із типових підписів: «*Египет. Процесс реставрации саркофага*» (Романова, Станиціна 2021, с. 20). Це дало підставу дослідницям зробити висновок, що зйомка давньоєгипетських пам'яток була пов'язана з їх реставрацією у Всеукраїнській художньо-реставраційній репродукційній майстерні, яка розміщувалася на території ВМГ, тобто в Києво-Печерській лаврі (КПЛ): «*Фотонегативи на склі з Наукового архіву Інституту археології НАНУ показують один з епізодів діяльності реставраційних майстерень у 1935—1936 рр. Цілком імовірно, що якісь із цих негативів були зроблені і в 1937—1938 рр.*» (с. 55). Так само у прикінцевому висновку авторки стверджують, що негативи є свідченням процесу «*реставрації давньоєгипетських пам'яток у реставраційній майстерні на теренах Музею культур і побуту та пізніше у Всеукраїнських реставраційно-репродукційних майстернях, що функціонували як частина Всеукраїнського музейного містечка. [...] Як засвідчують текстові джерела, реставрація відбувалась від 1924-го аж до середини 30-х рр. (можливо аж до 1938 р.)*» (с. 159). Щодо обставин створення негативів це помилковий висновок, адже реставраційних майстерень у період зйомки (реставрації) єгипетських старожитностей, визначений авторками як 1935—1938 рр., ні на території КПЛ, ні взагалі тодішньої УСРР/УРСР не існувало.

Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня¹ (ВХРРМ) була наступницею Реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту, заснованої з ініціативи Київської губполітосвіти 1 травня 1924 р., яка після утворення у вересні 1926 р. Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» стала діяти при ньому. Одним із перших і провідних реставраторів, який від самого початку працював у майстерні, був реставратор станкового й монументального живопису М. І. Касперович (1885—1938). Керівництво майстернею здійснювала реставраційна комісія на чолі з директором ВМГ П. П. Курінним (1894—1972). У середині 1932 р. Реставраційну майстерню ВМГ під назвою «Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня» було виділено з підпорядкування ВМГ в окрему одиницю у структурі Наркомату освіти (НКО). Очолив її М. Г. Вайнштейн (1894—1952). Приблизно наприкінці 1933 р. ВХРРМ знову було повернуто до складу ВМГ із попередньою назвою «Реставраційна майстерня», її директором став Ф. І. Кумпан (1896—1970), а в 1934 р. ВХРРМ/Реставраційна майстерня припинила своє існування — відтоді згадка про неї зникає зі сторінок документів (Курінний 2007а, с. 162; 2007b, 213-214; Тимченко 1998, с. 14-15; 2001, с. 56, 59; 2002, с. 434, 440; 2012, с. 65; Беліловська, Драновська 2007, с. 230-231). Вона відродилася лише через чотири роки за постановою РНК УРСР «Про музеї України» від 27 червня 1938 р. та відповідним наказом Управління в справах мистецтв при РНК УРСР уже повністю в іншому складі як Центральні державні науково-дослідні реставраційні музейні майстерні (Збірник узаконень... 1938, с. 11-12; Тимченко 1998, с. 15; Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 803; Петліна 2018, с. 622).

Але негативи давньоєгипетських пам'яток із НА ІА дійсно зображують процес їх реставрації, точніше, підготовки їх у 1938—1939 рр., до експонування на виставці «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ). Усі відділи єгипетські збірки трьох київських дореволюційних музеїв 1936 р. опинилися в зібранні ЦІМ, утвореному 1935 р., який із 1936 р. остаточно розмістився на території ВМГ (Радієвська,

Себта, Сорокіна 2018а, с. 805-806, 855-856; 2018b, с. 36). О. О. Романова і Г. О. Станиціна знали про цю виставку, яка була висвітлена в довіднику ЦІМ 1941 р. (Центральний історичний... 1941, с. 51-53), але не змогли пояснити, коли і як єгипетські артефакти опинилися в ЦІМ. Це питання вони залишили відкритим: *«Залишається незрозуміло, чи ці речі були передані назад із Всеукраїнського музейного городка до Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка перед 1941 роком, чи просто були відібрані для виставки, формально залишаючись на балансі ВМГ»* (с. 43). ЦІМ за своїм профілем мав демонструвати етапи історії України. Це завдання виконували його основні експозиції. Зазвичай тематичні добірки експонатів, особливо непрофільні, музеї показують на виставках. Тому ЦІМ широко використовував виставкову форму діяльності. Крім єгипетської виставки, він мав ще виставки «Історія зброї» та «Історія монети» (Центральний історичний... 1941, с. 39-50).

Майже вся київська єгипетська збірка опинилася в ЦІМ у 1936 р. До того, в 1920-х рр. вона була сконцентрована у ВМГ — спочатку в Лаврському музеї культів та побуту (ЛМКП), у відділі історії релігій (інші назви — відділ культів, порівняльної історії релігій тощо), а потім ВМГ. ЛМКП став підрозділом ВМГ після його утворення у вересні 1926 р., зберігши структуру своїх відділів і збірок (див. Яненко 2020b). По суті, ВМГ поглинув ЛМКП і до 1930 р., згідно з печаткою, офіційно називався «Лаврський Державний Культурно-Історичний заповідник» (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (НЗКПЛ), КПЛ-А-1589, арк. 6; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1164, оп. 1, спр. 297, арк. 1; Науковий архів Національного музею історії України (НМІУ), ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 13, арк. 81).

Щодо київської єгипетської збірки авторки правильно стверджують, що її утворили збірки трьох київських дореволюційних музеїв — Церковно-археологічного музею (ЦАМ) Київської духовної академії, Київського художньо-промислового і наукового музею (КХПНМ) та Археологічного музею Київського імператорського університету св. Володимира (АМ КУ). У травні-червні 1923 р. у тодішній Музей культів та побуту перевезли збірки ЦАМ, зокрема єгипетську збірку, яка в 1897 р. налічувала 241 інвентарний номер (Романова, Станиціна 2021,

¹ В історіографічній літературі також згадується назва «Всеукраїнські художньо-реставраційні репродукційні майстерні» (Яненко 2020а).

с. 24, 34; Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 141, 159, 162, 166; Тарасенко 2019b, с. 37).

29 серпня 1924 р. до ЛМКП надійшла частина єгипетської збірки Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ВУІМ², правонаступник КХПНМ), яка охоплювала 76 одиниць зберігання за інвентарними номерами (фактично 79 предметів) зі 135 одиниць зберігання станом на 1913 р. Авторки правильно припускають, що могли бути ще акти передачі єгипетських артефактів із ВУІМ до ЛМКП (с. 36).

15 жовтня 1928 р. на засіданні фахової Комісії Укрнауки з розподілу майна АМ Київського інституту народної освіти (кол. КУ) було вирішено перевезти до ВМГ зібрання східних речей та Єгипту. Єгипетська збірка АМ КУ до революційних змін в Україні була порівняно невеликою — 34 предмети (Тарасенко 2019b, с. 37, прим. 2). Причому відомо, що в листопаді 1928 р. Техпідкомісія, яка готувала передаточні відомості на збірки АМ КУ, не виявила у вітрині з давньоєгипетськими артефактами трьох речей (Романова, Станиціна 2021, с. 30, 35-36; Яненко 2017, с. 52, 57). Отже, єгипетська збірка АМ КУ на кінець 1928 р. налічувала за мінусом трьох речей 31 предмет. У ВМГ вона надійшла 22 грудня 1928 р., найімовірніше, за її профілем у відділ історії релігій (див. витяг з інвентарної книги фондів ВМГ за 1936 р. із приміткою, звідки й коли надійшов той чи інший предмет; НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 31, арк. 13-17, 19 та ін.). 31 січня 1936 р. із фондів ВМГ до ЦІМ передано давньоєгипетські пам'ятки (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»). У ЦІМ давньоєгипетські пам'ятки в кількості 232 одиниць були внесені до інвентарної книги відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я № 7.

Якщо припустити, що це були всі давньоєгипетські пам'ятки, передані з ВМГ у ЦІМ, то це далеко не повна київська збірка єгипетських старожитностей. Вона мала б налічувати щонайменше 407 предметів (241 одиниць із ЦІМ, 135 із КХПНМ та після викрадення трьох предметів — 31 з АМ КУ) (Тарасенко 2019b, с. 37). Мало того, з ВМГ у ЦІМ було передано деякі давньоєгипетські речі, що не належали до зі-

брань колишніх київських музеїв. У 1920-х рр. два предмети (частина чоловічої фігурки з чорного пісковика, глиняна розбита фігурка богині Ісиди з сином Хором на колінах) надійшли в ЛМКП—ВМГ із Соціально-історичного музею Уманської округи (нині Уманський краєзнавчий музей); дві глиняні фігурки жіночого й чоловічого божества — від антиквара Козлова; по одній бронзовій статуетці фараона й кицьки, — відповідно, з Михайлівського Золотоверхого монастиря та Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах КПЛ (НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 31, арк. 28, 30, 31, 35, 63, 69).

Оскільки облікова довоєнна документація ЦІМ, а серед неї й інвентарні книги, збереглася не повністю, немає підстав стверджувати, що єгипетська збірка ЦІМ налічувала лише 232 артефакти (пам'ятки). Уціліла інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я № 7 зберігається нині в НМІУ, наступника ЦІМ. Вона містить записи про згадані вище 232 давньоєгипетських артефакти за № ас-13269—ас-13500 (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»). Серед переданих у ЦІМ предметів були чотири саркофаги, три з них — з муміями (ас-13456, ас-13457, ас-13458), один (прямокутний) — без мумії (ас-13451); окремо дві мумії (ас-13393, ас-13438), скринька для каноп (ас-13416), мумія крокодила (ас-13289 — із зібрання АМ КУ, № 1208), а також ушебті, скарабеї, амулети тощо.

Так само в НМІУ зберігається стара «Інвентарна книга негативів № 3» (НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 26а), заведена у 1939 р., куди були записані 198 негативів, сфотографованих у 1938—1939 рр. давньоєгипетських пам'яток і книжкових ілюстрацій з єгипетської тематики, що є предметом дослідження й публікації монографії-каталога О. О. Романової та Г. О. Станиціної. Витяг з інвентарної книги, що стосується негативів із єгипетської тематики, публікуємо нижче в додатках під № 2. Ці негативи були внесені у два окремі розділи інвентарної книги. Кожний із них мав свою нумерацію, починаючи з № 1. Це були розділи відділів феодалізму та Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я (в інвентарній книзі скорочено «Скіфії»). Ось у чому полягала причина того, що серед досліджуваних негативів авторки помітили такі, що мали однакові номери.

Побудова виставки «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» передбачала виготовлення ре-

² Усталене скорочення Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, відоме з 1920-х рр. як ВІМ (інколи ВІМіШ), на жаль, не відображає слово «український», яке є у назві. Тому в статті використовується скорочення — ВУІМ.

продукції із книжкових ілюстрацій та підготовку давньоєгипетських пам'яток до експонування. Підготовка включала очищення їх від бруду, проведення елементарної реставрації з фотофіксацією. На деяких фотографіях (НА ІА 57.1.2, 57.1.3, 57.1.104) видно столік із пляшечками різних розчинів. На той час профільного реставраційного закладу в Україні не існувало, а старі реставраторські кадри були або репресовані, або розійшлися по інших закладах. Тому не дивно, що для надання консультацій і проведення можливої в тих умовах реставрації у 1938 р. був запрошений М. І. Касперович, який і потрапив тоді в об'єктив фотокамери. Останнім місцем його роботи до арешту 3 березня 1938 р. був Музей західного та східного мистецтва, нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (Тимченко 2012, с. 68-69). Авторки правильно припустили, що літній, уже сивий чоловік, зображений на одному з негативів, який стоїть біля столу і щось записує, а поруч столу віко антроподного саркофага, — це М. І. Касперович (НА ІА 57.1.27, старий інв. № 242). Старий інвентарний номер допоміг установити, що знімок було зроблено 1938 р. А це могло статися не пізніше арешту М. Касперовича 3 березня 1938 р. На фото чоловік одягнений у пальто, що свідчить про холодну (зимову) пору року і, таким чином, лише підтверджує правильність висновку. Можливо, це одне з останніх фото видатного реставратора.

Ще один висновок стверджує, що негативи групи «Репродукції» були ілюстраціями «до якоїсь книги, яка мала розповідати про історію єгипетської цивілізації та її культуру» (с. 19). Розширену версію того самого твердження бачимо і в прикінцевих висновках: «Негативи, які належать до групи репродукцій давньоєгипетських місць, пам'яток та зображень [...] показують підготовку якогось видання з історії стародавнього Сходу, у тому числі й Стародавнього Єгипту, ілюстративний ряд до якого засвідчує проникнення марксистсько-ленінської ідеології в стародавню історію та формування уявлень про Стародавній Єгипет як рабовласницьке суспільство» (с. 160). Це був «ілюстративний ряд» не до «якогось видання», а до розділів, добре відомих авторкам, вже згадуваної виставки ЦІМ «Пам'ятки Стародавнього Єгипту», які називалися: 1) «Заняття стародавніх єгиптян»; 2) «Утворення держави»; 3) «Державний лад і повстання 1750 р.

до нашої ери»; 4) «Єгипетські завоювання»; 5) «Релігія»; 6) «Культура Стародавнього Єгипту» (Центральний історичний... 1941, с. 51-52; Романова, Станиціна 2021, с. 43). Негативи групи «Репродукції» добре вписуються в тематику розділів виставки, що можна побачити нижче в додатку № 3, який реконструює розподіл негативів за розділами.

При аналізі інвентарної книги негативів № 3 ЦІМ (додаток № 2) виявилось, що до неї чомусь не були внесені чотири негативи групи «Репродукції». Це негативи: сторінка (с. 499, табл. 126) з книги німецькою мовою з зображеннями єгипетських мумій та мумійних дошок (НА ІА 157.1.116); дві сторінки (с. 108, 109) з книги польською мовою з ілюстраціями: «рис. 212. Душа, що злітає над мумією», «рис. 213. Душа, що тулиться до свого тіла», «рис. 216. Душа, що летить до своєї мумії» (НА ІА 157.1.117)³; фото бронзового погруддя єгипетського фараона (рис. 55) з книги німецькою мовою, опубліковане як зразок середньовічних та новітніх мідних сплавів (НА ІА 157.1.140); ілюстрація «рис. 21. Ювелір перед тиглем» (НА ІА 157.1.141) з книги французького єгиптолога Г. Масперо (1846—1916), перекладеної російською мовою, «Древняя история. Египет, Ассирия» (Масперо 1892, с. 21; Романова, Станиціна 2021, с. 143-145, 150, 157).

Отже, негативи з єгипетської тематики були створені в 1938—1939 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка в процесі побудови виставки «Пам'ятки Стародавнього Єгипту». Ця виставка діяла в 1940—1941 рр. і розміщувалася в залі № 4 на другому поверсі корпусу 8 (нині корп. 8, 9) Музейного містечка (нова назва ВМГ із 1939 р., щоправда, вже з дещо іншими функціями — див. постанову РНК УРСР № 720 від 11.07.1939 р. «Про Український історично-культурний заповідник «Музейне містечко» в Києві»; Культурне будівництво... 1959, с. 770-771). Підготовка єгипетської виставки розпочалася в грудні 1937 р., про що свідчить лист керівника відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я С. В. Коршенка від 3 грудня 1937 р. до своїх колег: Я. В. Краєвського, В. А. Маєвського, І. В. Бондаря, О. П. Сенченка і В. Й. Довженка. У ньому він повідомляв про початок роботи над єгипетською експозицією і закликав долучитися до цієї роботи (додаток № 1).

³ Переклад з польської Т. Себти.

Відкрилася ж виставка у 1940 р., про що свідчить коротка газетна замітка, опублікована в газеті «Пролетарська правда» за 10 жовтня 1940 р.: *«У Центральному історичному музеї УРСР організований новий відділ “Єгипет”. Тут представлені цікаві зразки матеріальної культури єгиптян — статуетки богів, яким вони поклонялись, мумії, саркофаг і ін. Великий інтерес являють письмена стародавніх єгиптян, написані на папірусі. Ці письмена розповідають про повстання рабів у Єгипті в [1]750 році до нашої ери. Виставлені фотознімки єгипетських замків і храмів, малюнки пірамід»* (Новий відділ..., с. 4).

Доля єгипетської збірки ЦІМ та його фотонегативів у роки Другої світової війни і у повоєнний час

Нині напрацьована потужна історіографічна база щодо долі київських музеїв у роки Другої світової війни, у тому числі ЦІМ (евакуація на схід, робота під час нацистської окупації Києва в 1941—1943 рр., вивезення музейних збірок у Німеччину в 1943—1944 рр., у тому числі єгипетської, їх склад, повернення в процесі реституції тощо). Історію створення під час окупації Крайового музею до- і ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte) частково на базі ЦІМ, його діяльність, експозицію, персональний склад детально висвітлювали у багатьох публікаціях С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна (Сорокіна, Завальна 2014; Сорокіна, Радієвська, Завальна 2015; 2016; 2017).

Колишня співробітниця ЦІМ Н. В. Лінка (Геппенер) залишила цікаві спогади про діяльність музею під час окупації, дала яскраві характеристики його німецьким керівникам і місцевим співробітникам (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 236-254). Угорський археолог Н. Феттіх детально описав у щоденнику своє перебування у Києві в грудні 1941 р. — січні 1942 р., де займався пакуванням збірок ЦІМ для перевезення їх в інше приміщення (Феттіх 2004). Г. О. Станиціна, опублікувала з фонду П. П. Курінного, що зберігається у НА ІА, низку документів періоду нацистської окупації щодо діяльності ЦІМ, Крайового музею до- і ранньої історії (КМДРІ) та його співробітників (Станиціна 2011). Т. М. Себта дослідила евакуацію фондів ЦІМ на схід у липні-серпні 1941 р., діяльність ЦІМ на території Києво-Печерської Лаври в перші місяці нацистської окупації, причини евакуації музеїв із території

КПЛ у 1942 р. і перевезення археологічних збірок ЦІМ у приміщення Музею Леніна (Себта 2016, с. 19-26, 48-52, 77-81).

У збірнику документів «Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни» в документах, фото і коментарях висвітлюються різноманітні аспекти діяльності ЦІМ—КМДРІ та доля його збірок: структура ЦІМ, штати у 1941—1942 рр., вилучення збірки зброї з його експозиції у жовтні 1941 р., вивезення силами Оперативного штабу райхслайтера Розенберга у вересні-жовтні 1943 р. збірок у Краків та ін. (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 306-307, 355-366, 371-372, 380-386, 389-396, 521-531, 558-560, 567-569, 684-685, 694-697, 901-903, 944-949). Німецький дослідник Р. Зайц у монографії «Княжий замок доби Відродження у Гьохштедті на Дунаю — історія його будівництва та (східно)європейські зв'язки» детально розповів про надходження в замок і перебування там у 1944—1945 рр. культурних цінностей із музеїв України, їхню післявоєнну долю, опублікував низку документів щодо вивезення культурних цінностей та діяльності відповідних німецьких інституцій (Seitz 2009). Серед документів були опубліковані коректурні гранки статті директора КМДРІ проф. Р. Штамфуса «Крайовий музей до- і ранньої історії України у Києві» (Rudolf Stampfuß. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiev), яка у супроводі фотографій надавала безцінну інформацію про довоєнну історію ЦІМ, організацію КМДРІ, його експозицію та ін. (Seitz 2009, S. 240-272).

І останню ланку в дослідженні долі вивезених збірок ЦІМ—КМДРІ становить реституція цих збірок у 1947 р. з Мюнхенського центрального збірного пункту (Munich Central Collecting Point, МЦЗП), куди з Гьохштедта їх перевезли американці, і повернення їх у Київ у грудні 1947 р. Монографія І. Лаутербах «Центральний збірний пункт у Мюнхені. Охорона мистецтва, реституція, початок нового» висвітлює історію створення, діяльності МЦЗП, його персональний склад, реституцію культурних цінностей, зокрема в СРСР (Lauterbach 2015; 2018). Про реституцію українських культурних цінностей із МЦЗП і проблеми, пов'язані з нею, зокрема потрапляння окремих речей, збірок або їхніх частин не до своїх довоєнних місць зберігання, писала Т. М. Себта (Себта 2013). У науковий обіг введено акт комісії з приймання культурних цінностей, повернутих із Німеччи-

ни в 1947 р., де йдеться про їх розподіл між музеями УРСР, зокрема Державним республіканським історичним музеєм, кол. ЦІМ, нині НМІУ (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 944-949).

І, нарешті, дві великі публікації Т. М. Радієвської, Т. М. Себти, С. А. Сорокіної підсумували досі напрацьовані відомості щодо діяльності ЦІМ—КМДРІ в часи Другої світової війни та перші повоєнні роки, висвітлили вивезення на захід збірок КМДРІ, їхній склад, а також повоєнну реституцію в Україну і повернення в музей (2018а; 2018б). Уперше опубліковано переліки вивезених у Німеччину збірок ЦІМ—КМДРІ, зокрема єгипетської (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, с. 830, 855-859). Повторну публікацію переліку давньоєгипетських пам'яток, вивезених у Німеччину, здійснив М. О. Тарасенко (2019а, с. 194: іл. 58, с. 269).

В опрацюванні такої великої монографії авторки надали половинчату, а подекуди й прямо помилкову інформацію про цей період. На с. 43 О. О. Романова і Г. О. Станиціна змальовують долю єгипетської колекції в період Другої світової війни та повоєнний період: *«Під час Другої світової війни колекцію єгипетських артефактів вивезли до міста Уфи⁴ [...] Після звільнення Києва колекцію разом з іншими колекціями повернули саме до Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка, а не до Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра". Але, оскільки жодних документів разом із пам'ятниками не було, музей не взяв її на свій баланс, і значна частина її була передана до Одеського археологічного музею в 1959 р., а невелика частина залишилась у Києві. При цьому окремі пам'ятки передали до Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра", а частина з них відійшла до Київського музею західного та східного мистецтва. Висновки про такий розподіл були зроблені на основі досліджень архівних матеріалів, та в першу чергу негативів з Наукового архіву Інституту археології»*.

На жаль, авторки не уточнюють, які саме «архівні матеріали» і як саме негативи довоєнних фотографій допомогли їм з'ясувати всі наведені перипетії долі київської єгипетської колекції в часи Другої світової війни та повоєнного періоду. Утім, цю проблематику, як зазначено вище, вже неодноразово досліджували україн-

ські науковці (Сорокіна, Завальна 2014; Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015; Себта 2016, с. 17-23; Сорокіна, Завальна, Радієвська 2016; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а; 2018б; Тарасенко 2019б, с. 32-33, 194: іл. 58, с. 269).

Насправді ситуація з єгипетською колекцією була дещо іншою. На початок Другої світової війни єгипетська колекція колишніх київських музеїв із 1936 р. перебувала в зібранні відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я ЦІМ. Із нападом Німеччини на СРСР відразу постало питання про підготовку до евакуації найцінніших збірок та експонатів музею. Були дві т. зв. хвилі евакуації музейної колекції ЦІМ — у липні та серпні 1941 р. Збірки й окремі експонати першої хвилі евакуації спакковано протягом 30 червня — 5 липня 1941 р. Не пізніше 9 липня приблизно 50 (за іншими даними 47: Кот 2011, с. 238) ящиків з експонатами ЦІМ було завантажено на баржу, що йшла до Дніпропетровська (нині м. Дніпро). Звідти потягом вони були відправлені через Харків в Уфу, куди надійшло 11 ящиків. 25 серпня 1941 р. їх прийняв Башкирський державний художній музей ім. М. В. Нестерова. Ще один ящик з експонатами ЦІМ виявився серед майна АН УРСР і був переданий в Уфі 23 жовтня 1942 р. представнику Музейних фондів НКО УРСР (в евакуації українські музейні цінності системи НКО були об'єднані в Музейні фонди НКО УРСР, або коротко — Музейні фонди УРСР). Серед 12 ящиків, що опинилися в Уфі, був і ящик відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я, який містив кераміку, прикраси, речі зі скарбів, золоті фібули, бляшки та ін. (Себта 2016, с. 19-22). Маршрут другої (серпневої) хвилі евакуації збірок ЦІМ пролягав через Харків в Уфу. Кількість ящиків зі збірками ЦІМ, що опинилися в Харкові, невідома. Їхня доля була нещасливою. Частину з них пограбовано, ще частину вдалося відправити разом з експонатами Харківського історичного музею потягом на схід. На жаль, 10 жовтня 1941 р. на станції Алексєєвка Білгородської обл. цей потяг був розбомблений. Із довідки від 25 січня 1944 р., складеної для Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, дізнаємося: *«З відділу Скіфії та грецьких причорноморських колоній евакуйовано всі золоті та срібні речі з розкопок скіфських курганів, унікальні зразки кераміки з розкопок Ольвії, окремі посудини з розкопок "полів поховань"»*

⁴ На жаль, і в інших публікаціях іноді трапляється це некоректне та не обґрунтоване документами твердження. Див.: Сошніков 2018, с. 184.

та скарби срібних речей VI-VII ст. (Мартинівський скарб та ін.)»⁵ (Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 16 об., 25-26; Український вільний університет, фонд П. П. Курінного, спр. 34, арк. 1-2; Себта 2016, с. 22). Як бачимо, єгипетські речі в обох випадках не згадуються. Вони залишилися у фондах музею в окупованому Києві.

До жовтня 1943 р. давньоєгипетські пам'ятки не експонувалися, а зберігалися у фондосховищі створеного німцями приблизно у червні-липні 1942 р. Музею до- і ранньої історії, який із середини січня 1943 р. називався Крайовий музей до- і ранньої історії (КМДРІ), а серед місцевих співробітників — Археологічний музей. Він розташовувався в приміщенні колишнього Музею Леніна (до того Педагогічний музей, нині Київський міський Будинок учителя) за адресою вул. Володимирська, 57. КМДРІ включав археологічні збірки ЦІМ, Центрального антирелігійного музею УРСР (нині його правонаступник Національний заповідник «Києво-Печерська Лавра»), Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР. Левову частку зібрання КМДРІ складали археологічні збірки, не евакуйована частина нумізматичної колекції, архів, фототека і бібліотека ЦІМ, на другому місці за обсягом були матеріали Інституту археології (археологічні збірки, фототека, архів і бібліотека). Очолювали КМДРІ: до листопада 1942 р. др. П. Грімм, приблизно до середини січня 1943 р. тимчасово др. Й. Бенцінг та з другої половини січня 1943 р. проф. Р. Штампфус (Сорокіна, Завальна 2014, с. 445-454; Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015, с. 288-291; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 811-812; 2018b, с. 16-17).

21 листопада 1942 р. при райхскомісарі України був утворений Крайовий інститут до- і ранньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte beim Reichskommissar für die Ukraine) з місцем осідку в Києві «для забезпечення збереження, зберігання і вивчення всіх пам'яток до- і ранньої історії та археологічних знахідок, а також для здійснення націонал-політично важливих досліджень». Компетенція цього інституту поширювалася на всю територію Райхскомісаріату України, зокрема на КМДРІ, який відтоді перейшов під його управління (Сорокіна, Завальна 2014, с. 447; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 812).

У вересні-жовтні 1943 р. у зв'язку з наступом радянських військ археологічні збірки, окремі експонати, допоміжні матеріали, архів, фототека, бібліотека КМДРІ і зокрема давньоєгипетські пам'ятки були вивезені в шести вагонах до Кракова, звідти в лютому 1944 р. у м. Гьохштедт (Höchstädt) в Баварії, а після закінчення війни вже американцями — в Мюнхенський центральний збірний пункт для їхньої реституції (Seitz 2009, S. 143-166, 240-293; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 815-820; 2018b, с. 37-39). Один із потягів з відправленими культурними та археологічними цінностями з українських музеїв до Кракова, а потім Гьохштедта супроводжував колишній директор ВМГ (1926—1933), а у 1942—1943 рр. заступник директора КМДРІ П. П. Курінний, який із 1944 р. проживав у Німеччині, спочатку в Гьохштедті, потім у Мюнхені (Кот 2008, с. 522-523).

У Кракові були складені загальні описи вивезених із Києва музейних колекцій, археологічних збірок та допоміжних матеріалів КМДРІ, з-поміж них і великогабаритних давньоєгипетських пам'яток. Згідно зі складеним німецькою мовою описом, який містив вхідну дату 10 грудня 1943 р., «евакуйовані» до Німеччини були: 1 саркофаг (*Sarkophag*), 4 антроподібних саркофаги (*Mumiensarg*) і якась «модель будинку» (*Hausform*), під якою слід розуміти скриньку для каноп із колишнього зібрання КХПНМ (див. про це далі). Дрібні речі та мумії, які також були вивезені, в опис не потрапили (Кот, Коренюк, Себта 1998, с. 5-6; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 830; Тарасенко 2019b, с. 194: іл. 58, с. 269).

З іншого боку, про вивезення німцями єгипетської збірки й фототеки ЦІМ та ІА дізнаємося з акту про пограбування німецькими загарбниками музеїв на території Києво-Печерської лаври від 3 грудня 1943 р.: «15) Вивезено відділ єгипетських старожитностей — 4 саркофаги, 3 мумії, мумія крокодила, ушебті та інші дрібні предмети. 16) Вивезені всі фото-негативи, як фондів Історичного музею, так і Археологічного інституту Ака[емії] Наук УРСР — до 10000 одиниць» (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 910). Кількість вивезених саркофагів, як бачимо, начебто відрізняється від німецького списку. Київська єгипетська колекція, сконцентрована у ЦІМ, як вище зазначалося, налічувала всього чотири саркофаги та п'ять мумій. Три антроподібні саркофаги були з муміями (№ ас-13456, ас-13457, ас-13458), один (прямокутний) — без

⁵ Тут і далі переклад з російської М. О. Тарасенка.

мумії (№ ас-13451) та ще дві окремі мумії людей (№ ас-13393, ас-13438). Очевидно, за четвертий антропоїдний саркофаг (п'ятий загальом) німецького списку було прийнято чохол (футляр) дитячої мумії ЦІМ (інв. № ас-13415), яка нині зберігається в Одеському археологічному музеї (№ 71696), через що виникла така розбіжність у цифрах.

Згідно з німецьким списком, крім скриньки для каноп (у документі «модель будинку»), з колишнього зібрання КХПНМ, яка востаннє згадується в цьому переліку і нині вважається втраченою, було вивезено «Саркофаг». Це саркофаг типу *krsw* (205×76 см), який раніше перебував у зібранні КХПНМ. Його подарував КХПНМ Б. І. Ханенко, який придбав його в 1903 р. в Єгипетському музеї в Каїрі, що продавав предмети з урядових розкопок (Berlev, Hodge 1998, р. 32, No. 41) (детально про це див. нижче). Показчик відділу археології КХПНМ згадував його як «2. Саркофаг дерев'яний, розписний, епохи Птолемеїв, знайдений у верхньому Єгипті в Акхмімі (Давній Панополис); на саркофазі знаходиться напис ієрогліфами, небіжчик “Нес-Па-Гутер” син “Гірт-Кхета”, народжений від пані “Па-Дю-Хір-Па-Кхот”» (Киевский художественный... 1906, с. 57; 1911, с. 55; 1913, с. 55). Він був внесений 15 січня 1924 р. до каталога Першого державного музею, перейменованого в серпні 1924 р. на ВУІМ (кол. КХПНМ), за № 26125: «Саркофаг дерев'яний розмальований, I в. до Р.Х. [...]» з приміткою: «З збірки Б. І. й В. М. Ханенко» (НМІУ, «Археологічний каталог», т. II, кн. IV, с. 145⁶). 29 серпня 1924 р. саркофаг надійшов із ВУІМ у ЛМКП (НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 33, арк. 33зв.; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 856; 2018б, с. 37; Романова, Станиціна 2021, с. 36;), а 31 січня 1936 р. — із ВМГ у ЦІМ, де отримав інвентарний № ас-13451: «Саркофаг з віком, дерев'яний, прямокутний, білуватого кольору. На раменах має квадратної форми стовпи, на яких чотири дерев'яні кобчика. Поверхня саркофага вкрита ієрогліфами та малюнками» з припискою: «Саркофаг воїна (№ 3)» (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»). Наприкінці війни він перебував у замку Нойбург м. Гюхштедт, звідти 20 листопада 1945 р. під № 1536, наданим у Гюхштедті, надійшов до МЦЗП і отримав новий мюнхенський № 15520.

⁶ На сторінці помилково зазначено рік запису як 1923.

До Картотеки власності мистецьких об'єктів МЦЗП під № 15520 внесено три його частини: а) розписний дерев'яний саркофаг, розміри 200×70×70 см; б) мальовані дерев'яні дошки віка саркофага, розміри 200×30 см; в) зображення померлого на віці саркофага, розміри 175×60×25 см (BArch/B-323/727/15520; див. за № 15520 у базі даних: www.dhm.de/datenbank/csr). Під час реституції СРСР 15 квітня 1947 р. саркофаг вибув до Берліна, а звідти повернувся до Державного республіканського історичного музею УРСР (ДРІМ, кол. ЦІМ) за актом № 287 від 4 лютого 1948 р. в ящику № У-957 (200×75 см) з мумією всередині (!): «Саркофаг єгипетської мумії, дерев'яний, розписаний сюжетами з єгипетського життя, з мумією всередині!» (НМІУ, відділ обліку, акт № 287 від 4.02.1948 р.). За актом № 1 від 4 вересня 1959 р. цей саркофаг був переданий до Одеського археологічного музею (НМІУ, відділ археології, б/№; див. також НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7», ас-13451) і записаний до інвентарної книги ОАМ за № 71701: «Саркофаг, що за формою імітує будинок зі входами. Віко у вигляді склепіння. На трьох стовпцях — статуетки кобчиків» (Berlev, Hodge 1998, р. 32, No. 41; Буравчук, Тарасенко 2020, с. 24, 177, іл. 2).

Також до Німеччини були вивезені ще 4 антропоїдні саркофаги (насправді три і один чохол/футляр дитячої мумії — див. вище), вкладені в ящики. Чи були в них мумії, у німецькому документі не уточнювалося. За даними Картотеки мистецьких об'єктів МЦЗП, 15 листопада 1945 р. із Гюхштедта до Мюнхена надійшли три дерев'яні мальовані антропоїдні саркофаги: 1) гюхштедтський № 266/1, мюнхенський № 14210, розміри 180×50×60 см; 2) гюхштедтський № 266/2, мюнхенський № 14210, розміри 200×50×60 см; 3) гюхштедтський № 268, мюнхенський № 14212, розміри 190×40×50 см (BArch/B-323/727/14210, 14212; див. № 14210, 14212 у базі даних: www.dhm.de/datenbank/csr). У процесі реституції СРСР 15 квітня 1947 р. ці предмети також вибули до Берліна, а звідти повернулися в ДРІМ у 1948 р. Згідно з актами комісії з розподілу цінностей, повернутих із Німеччини, у ДРІМ надійшли три мумії в «ящиках» (імовірно, це ті «ящики», у яких вивозилися антропоїдні саркофаги з муміями) та одна мумія в мальованому саркофазі (НМІУ, відділ обліку, акти № 287, № 641, № 653 від

4.02.1948 р., акт № 739 від 17.02.1948 р.). Крім мумій, акти згадували не внесені до німецького переліку ушебті, скарабеї, прикраси (НМІУ, відділ обліку, акт № 74 від 19.01.1948 р., акт № 199 від 30.01.1948 р.). У серпні 1946 р. відряджена на Ягодинську митницю (Волинська обл.) співробітниця музею Л. П. Шевченко отримала мумію і саркофаг (НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-«л», спр. 4, арк. 75). Таким чином, до ДРІМ у 1946—1948 рр. сумарно повернулися всі вивезені згідно з німецьким списком п'ять саркофагів (три антропоїдних, один прямокутний і один чохол від мумії) і всі п'ять мумій, що були в київській єгипетській збірці (Себта 2013, с. 227-229; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 820, 856-860; 2018б, с. 36-37).

У 1958 р. «з метою поповнення антирелігійної виставки заповідника-музею “Києво-Печерська Лавра” експонатами» до Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра» (ДІКЗКПЛ) належало передати «давньоєгипетські саркофаги з муміями» у кількості чотирьох одиниць згідно з наказом № 7 від 7 лютого 1958 р. начальника Головного управління в справах культури-освітніх установ Міністерства культури УРСР В. Буцола (НМІУ, фонди, відділ археології, б/№). По суті, це була передача заднім числом. З 1949 р. по 1963 р. на верхній території ДІКЗКПЛ у корп. 4 діяла виставка «Печери і муміфікація» (Масалова, Жданова 2006, с. 25, 28-29). Тематико-експозиційний план 3-го розділу виставки — «Мощі та муміфікація» розробила в 1949 р. завідувач відділу «Київська Русь» ДРІМ Н. Лінка-Геппенер (див. звіт за 1949 р. відділу «Київська Русь» ДРІМ. Державний архів м. Києва, ф. Р-1260, оп. 2, спр. 25, арк. 12; Києво-Печерська Лавра... 2016, с. 184: коментар 84*). У цьому розділі на виставці були представлені єгипетські пам'ятки: мумія крокодила, віко антропоїдного саркофага, мумія людини (див. фото третього розділу виставки з рукописного путівника по ній: НЗКПЛ, КПЛ-А-1655 та схему огляду виставки за 1952 р. із позначкою «Мумия египетская»: Масалова, Жданова 2006, с. 28). Це свідчить про те, що єгипетські пам'ятки, які нині зберігаються в Національному заповіднику «Києво-Печерська Лавра», — мумії людини (КПЛ-Арх-827), крокодила (КПЛ-Арх-826), два віка саркофагів (КПЛ-Арх-829, КПЛ-Арх-838), скриня саркофага (КПЛ-Арх-828), були передані туди у 1949 р. на ви-

ставку «Печери і муміфікація», а офіційне оформлення відбулося лише в 1958 р.

У 1959 р. відбулося останнє велике переміщення київської колекції єгипетських старожитностей, яке було наслідком тогочасної загальносоюзної тенденції до укрупнення колекцій провінційних музеїв за рахунок надходжень із великих зібрань столиць радянських республік. Згідно з розпорядженням Міністерства культури УРСР № 200-р від 10 серпня 1959 р. за підписом заступника міністра Г. Шаблія (Тарасенко 2019б, с. 195, іл. 60), в Одеський археологічний музей (ОАМ) було передано сім предметів із фондів ДРІМ (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 857-859, прим. 114; 2018б, с. 36). Ці предмети передано в ОАМ згідно з актом № 1 від 4 вересня 1959 р. (НМІУ, відділ археології, б/№). Список переданих предметів такий: «1. Саркофаг із мумією жерця № ас-13456⁷. 2. Саркофаг із мумією співачки № ас-13457. 3. Саркофаг воїна (без мумії) № ас-13451. 4. Саркофаг невідомого (без мумії) № ас-13458. 5. Футляр від мумії маленької дитини № ас-13415. 6. Ступня лівої ноги мумії № ас-13413. <7. Канопи вапнякова № ас-13337>⁸» з однією відмінністю — саркофаг Несмут (в акті «Саркофаг невідомого [...] № ас 13458») по прибутті в Одесу виявився з «останками мумії». В ОАМ цим артефактам надали інвентарні № 71695-71701 (Тарасенко 2019б, с. 33-34, 195, іл. 60).

Окремі зауваження за змістом

Монографія-каталог О. О. Романової та Г. О. Станиціної містить низку помилкових суджень і неточностей як з позиції музейної історії, так і єгиптології. Наведемо найголовніші з них.

1. На с. 14 авторки згадують про порятунок під час окупації Києва архівних фондів ІА, викинутих німцями на вулицю з його будинку на бул. Т. Шевченка, 14, де вони лежали яйись час під дощем. «Співробітники Інституту археології підбирали їх і переносили те, що ще не намокло остаточно, до сусідньої будівлі (нині Педагогічний музей)». Такий епізод, справді, мав місце. Приблизно наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. німецькі військові, які зайня-

⁷ Номер за довоєнною інвентарною книгою ЦІМ (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»).

⁸ Вписано олівцем.

ли будинок ІА, викинули на вулицю архівні матеріали інституту та картотеку Комітету охорони пам'яток культури при НКО УРСР, який також тут містився. Але перенесли ці матеріали співробітники ІА не до Педагогічного музею (нині Київський міський Будинок учителя), а до двох будинків АН УРСР по вул. Леніна (нині Богдана Хмельницького), 15 та вул. Короленка (нині Володимирська), 55. У Педагогічний музей по вул. Володимирська, 57 ІА перемістився пізніше — в травні-червні 1942 р. (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 301-302, 406; Іванцова-Костенко 2005, с. 104). Красномовно про цей епізод свідчить лист археолога І. М. Самойловського (1881—1973) від 26 червня 1942 р. до керівника Окружного управління до- і ранньої історії Київської генеральної округи (цю посаду обіймав тоді др. П. Грім), опублікований у додатку № 4.

2. На с. 28 авторки зазначають, що закупівля єгипетських артефактів Б. І. Ханенком відбулася в *«часовому проміжку між 1903 р., коли ці артефакти були виставлені в Каїрському музеї для продажу, що відповідно було задокументовано, і 1905 р., коли про цей факт було вказано у покажчику до Київського художньо-промислового музею»*.

Насправді єгипетські старожитності Б. І. Ханенко (1849—1917) придбав під час його подорожі в Єгипет для попередника цього закладу — Київського музею старожитностей та мистецтв у 1903 р. (Известия... 1903, с. 51-52; Ковтанюк, Шовкопляс 1995, с. 7-8), і саме для нього того ж року було видано дійсно перший покажчик єгипетської колекції під назвою «Киевский музей. Древности Египта» (Киевский музей... 1903; див. докл. Буравчук, Тарасенко 2020, с. 22-28, 177-178). На підставі наявних публікацій можна спробувати навіть конкретизувати час, коли Б. І. Ханенко міг придбати артефакти в Каїрському музеї. Перший опис київської колекції єгипетських предметів має хронологічний маркер: «Дозволено цензурою Киев, 23 Мая 1903 г.» (Киевский музей... 1903, с. 2).

Згідно з цим описом, серед єгипетських старожитностей, придбаних Б. І. Ханенком в Каїрі, був саркофаг, який належав чоловікові на ім'я «Нес-Па-Нутер, син Гірт-Кхета, народжений від пані Па-Дю-Хір-Па-Кхот» (Киевский музей... 1903, с. 9). Це саркофаг типу *krsw*, що належав за сучасним читанням Неспанечеру, сину Хор(ем)ахбіта та Тадіхорпахер-ред (див. нижче). Із 1959 р. він зберігається в зі-

бранні ОАМ під інв. № 71701, але не експонується (Berlev, Hodjash 1998, р. 32, No. 41).

У 1905 р. цю саму пам'ятку згадує в одній зі своїх статей німецький єгиптолог В. Шпігельберг. Він наводить імена власника саркофага та його батьків, а також зауважує, що ці дані йому повідомив колега Г. Штайндорф, який переписав їх із саркофага в залі продажів (*Salle de vente*) Каїрського музею взимку 1903 р. (Spiegelberg 1905, S. 85). Таким чином, період часу, протягом якого Б. І. Ханенко придбав, доправив до Києва й підготував єгипетські артефакти до експонування, це січень-травень 1903 р. Цю колосальну роботу було проведено в надзвичайно короткий термін, що вочевидь потребувало від учасників цього процесу чималих зусиль. Перші згадки в пресі про придбання Б. І. Ханенком колекції єгипетських старожитностей датуються червнем 1903 р. (Московские ведомости, 14.06.1903, № 161; Исторический вестник, июнь 1903, с. 1152; Известия... 1903, с. 51-52).

Упродовж 1903—1904 рр. експонована в Київському міському музеї старожитностей та мистецтв (попередник КХПНМ) єгипетська колекція була приватною власністю Б. І. Ханенка. Власне, подарувати її музейній установі він вирішив лише в грудні 1904 р. з нагоди освячення та офіційного відкриття КХПНМ, яке урочисто відбулося 30 грудня 1904 р. Цю подію широко висвітлювала газета «Киевлянин»: *«... голова правління, Б. І. Ханенко [...] заявив про пожертву музею з нагоди його освячення всіх, які нині перебували в музеї колекцій В. М. та Б. І. Ханенків. [...] Крім цих колекцій, що мають місцевий характер, В. М. та Б. І. Ханенки жертвують музею і свою колекцію єгипетських старожитностей. Усі пожертвування В. М. та Б. І. Ханенків складають близько 2900 предметів і оцінюються в 67000 рублів»* (Киевлянин 1904, с. 4).

3. На с. 29 і далі неодноразово по тексту (напр. с. 124, 129) та в інших публікаціях одного з авторів (Романова 2017, с. 187-188) указано, що укладачем опису єгипетської колекції в «першому» виданні покажчика від 1905 р. є видатний український археолог В. В. Хвойка (1850—1914). Це твердження хибне. Як указано вище, перший опис зібрання єгипетських старожитностей із колекції Б. І. Ханенка було зроблено в 1903 р., і надалі він без змін перевидавався в кількох випусках «Краткого указателя предметов» відділу археології КХПНМ

за 1905, 1906, 1911 та 1913 рр. (Киевский художественный... 1905, 1906, 1911, 1913). Проте у виданні 1906 р. вказано ініціали автора передмови та опису єгипетської колекції — «Б. Х.» (Киевский художественный... 1906, с. 56). Безперечно, це *Богдан Ханенко*, а не Вікентій Хвойка, який зробив опис лише археологічного зібрання музею.

4. На с. 31 автори наводять дані про склад лота № 6 із т. зв. «дару хедива». Мова йде про старожитності з відкритого 1891 р. у місцевості Дейр ель-Бахрі в Західних Фівах т. зв. другого тайника мумій, відомого під назвою Баб ель-Гусус. У двох підземних галереях цього тайника було виявлено 153 жрецькі поховання часу XXI династії, і він залишається найбільшим із досі відомих колективних поховань єгипетської аристократії (див. докладніше Niwiński 1988, р. 25-27; Lipińska 1993-1994, р. 48-59; Sousa 2017, р. 21-33; Sousa, Amenta, Cooney 2021, р. 11-23). 1893 р. правитель Єгипту хедив Аббас II Хільмі (1874—1944) вирішив подарувати частину знайдених у тайнику артефактів 17 дружнім країнам. У результаті жеребкування (а не «аукціону», як стверджують авторки монографії на тій самій с. 31), проведеного 10 червня 1893 р. в Каїрі, Російській імперії дістався лот № 6. У лютому 1894 р. ці артефакти доставлено морем до Одеси.

У Державному архіві Одеської області (ДАОО) зберігається лист єгипетської Служби старожитностей французькою мовою з описом складу цього лота (ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 2022, арк. 6-7; див. публікацію цього документу: Тарасенко 2019b, с. 245-253). Посилаючись на цей лист, авторки на с. 31 вказують, що лот складався з п'яти саркофагів, трьох «погребальних скриньок» та 46 «статуток (чи ушебті)». Утім, ці дані не відображають реальний склад лота. Річ у тім, що авторки при розгляді цієї проблематики посилаються на дослідження ХХ ст. С. В. Доніча (публікації відсутні), Л. П. Латишевої (Латышева 1963, с. 127-128), а також на неопублікований каталог єгипетської колекції ОАМ О. Д. Берлева та Н. Г. Доконт (Берлев, Доконт 1983). Натомість проігноровано доволі велику історіографію, яка склалася на сьогодні щодо лота № 6, і зокрема в Україні (напр., Тарасенко 2017; 2019a; 2020; Tarasenko 2021).

Нові архівні документи з ДАОО вказують, що лот № 6 складався із шести саркофагів, чотирьох мумійних кришок, трьох скриньок для ушебті, трьох фрагментів пелен мумій та

92 ушебті (Тарасенко 2019b, с. 19-20). Кількість 46 у листі Служби старожитностей пояснюється тим, що в ньому надано список імен власників ушебті, а до лота входило по два ушебті кожного власника. Також помилкове твердження авторок, що начебто всі старожитності з дару хедива спочатку планувалося залишити в «Одеському міському музеї» (с. 31), яке не підтверджується документально. У дійсності документи свідчать, що при огляді ящиків зі старожитностями в Одеському порту представник Одеського товариства історії та старожитностей відмовився тимчасово розмістити їх у музеї товариства через брак місця (Тарасенко 2019b, с. 15-60).

1895 р. в Новоросійському (Одеському) університеті відбувся розподіл старожитностей лота № 6 на десять частин та розсилка їх різними музеям при вищих навчальних закладах Російської імперії. Одна з частин залишилась в Одесі, в Музеї красних мистецтв і старожитностей при університеті. Авторки рецензованої монографії-каталога коректно вказують локації, куди були направлені частини лота № 6, посилаючись загалом на статтю А. А. Карцева (Карцев 1962, с. 259-269), тоді як в ній зазначеній проблемі було присвячено лише невеликий малоінформативний абзац. Детально ж про це йдеться в документах з Російського державного історичного архіву, а саме у справі з промовистою назвою «Дело департамента народного просвещения о распределении в дар правительством хедива памятников древности, 14 марта 1894 г. — 7 сентября 1895 г.» (ф. 733, оп. 142, спр. 1287) (публікацію цього комплексу джерел див.: Тарасенко 2020).

На с. 32 авторки коректно вказують, що одна з частин лота № 6 (саркофаг Несмут, комплект А.48 / ex Cairo J.E. 29634) була доставлена 1895 р. в Археологічний музей при Університеті св. Володимира в Києві, але ставлять під сумнів, що туди були направлені ушебті. Це аргументується тим, що: «Список статуток (чи ушебті) із документу із ДАОО⁹ фіксує імена власників ушебті (чи статуток). З іншого боку, список Б. А. Тураєва (Тураев 1899¹⁰, с. 207) вказує імена власників ушебті із Археологічного музею Київського Імператорського університету

⁹ Мова йде про вище згадуваний супровідний лист Служби старожитностей до лота № 6.

¹⁰ Авторки вказують між тим некоректний рік цієї публікації: 1900.

Святого Володимира. Але імена в обох списках не збігаються».

Насправді до вказаного музею, окрім саркофага Несмут, було відправлено 10 ушебті та один фрагмент пелени мумії (Тарасенко 2019b, с. 20, 29). Імена за списками Служби старожитностей та Б. О. Тураєвим насправді збігаються. Ушебті № 4, 5 за Б. О. Тураєвим можуть бути ідентифіковані з № 13 («Ankh n mout» = Анхенмут) або № 18 («Bok n mout» = Бакенмут) за списком Служби старожитностей¹¹. Ушебті № 6, 7 за Б. О. Тураєвим (Тураев 1899, с. 207) відповідають № 46 («Nesi ra hiran» = Несіпахерана), № 10, 11 (Тураев 1899, с. 207; пор. Berlev, Hodjash 1998, р. 95, No. 84, 85) відповідають № 38 («Nesi amon» = Несіамун), № 12, 13 (Тураев 1899, с. 207; пор. Berlev, Hodjash 1998, р. 95, No. 86, 87) відповідають № 33 («Ankh s n mat» = Анхесенмут). Отже, загалом кількість ушебті з іменами в київському зібранні, які можна ідентифікувати як такі, що походять із Баб ель-Гусус, складає вісім. На ще двох, № 8, 9 за Б. О. Тураєвим, написи вже виявилися стертими (Тураев 1899, с. 207). Таким чином, усі десять ушебті з київської частини лота № 6 наприкінці XIX ст. були в київському університетському зібранні (пор. Berlev, Hodjash 1998, р. 95, No. 86, 87). Натомість невідомою є сучасна локалізація цих статуеток.

5. На с. 32 щодо саркофага жінки на ім'я Хонсуїрдіс авторки зазначають: *«Його походження невідоме, саркофаг не належав до речей, перерахованих у дарі хедива»*. Справді, у дарі хедива цього саркофага не було, але він був у збірці Археологічного музею Київського університету. В інвентарній книзі він записаний разом із мумією, що знаходилася в ньому, під № 1207: *«Мумия — женщины и ее гроб. [Найдено] в Египте. Пожертвовано 19 мая 1860 г. воспитанником нашего Университета Лазарем Иосифом Шкуратовским»* (НМІУ, відділ археології, «Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира. По разряду древностей»). У Б. Тураєва: *«(1207 по описи). Деревянный саркофаг с мумией, позднего желтого типа Ливийской эпохи. 1,27 м дл[ина]. 0,82 м ш[ирина] крышки. 0,735 м ш[ирина] дна»* (Тураев 1899, с. 205). Імовірно, разом

з іншими давньоєгипетськими пам'ятками АМ КУ саркофаг Хонсуїрдіс 22 грудня 1928 р. було передано до ВМГ (безпосередньо мумія і саркофаг у витягу з інвентарної книги фондів ВМГ не згадуються, але записані інші єгипетські пам'ятки АМ КУ — див. НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 31, арк. 13-17, 19 та ін.), а 31 січня 1936 р. надійшов до ЦІМ і отримав № ас-13457: *«Саркофаг з віком дерев'яний, пофарбован[ий] в ясно жовтий колір. Поверхня саркофага розмальована»*, олівцем приписка: *«(саркофаг № 2) — погребение невицы храма»*. Саркофаг Хонсуїрдіс із мумією всередині було передано до ОАМ 4 вересня 1959 р. за актом № 1, де він отримав № 71700: *«Саркофаг із мумією співачки з розписом та написами. Загальний фон саркофагу — жовтий. [Дерево]. 169 см. Є тріщини на саркофазі. Мумія без голови»*. Імовірно, голова цієї мумії зберігалася в ЦІМ за інв. № ас-13412 — *«голова від мумії»* (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 858; 2018b, с. 38).

6. На с. 32-33 авторки рецензованої праці розглядають приватну колекцію давньоєгипетських старожитностей А. В. Прахова (1846—1916). Це зібрання, за даними Б. О. Тураєва, нараховувало 157 артефактів (Тураев 1899, с. 208-216), які перебували в Києві до 1897 р., коли А. В. Прахов переїжджає до Санкт-Петербурга, де очолює університетську кафедру історії красних мистецтв. При цьому авторки допускаються суттєвих неточностей.

Щодо колекції Прахова вони зазначають: *«Невідомо, де зараз перебуває ця колекція, можливо, що деякі із предметів, представлених на негативах Наукового архіву Інституту археології НАНУ, можуть походити із колекції А. В. Прахова, наприклад, рука людської мумії»* (с. 33). Насправді, доля єгипетської колекції Прахова добре відома. У 1897 р. він перевозить її до Санкт-Петербурга. Надалі його колекція потрапляє до Ермітажу, а пізніше її (за винятком т. зв. «папірису Прахова») придбав московський Музей образотворчих мистецтв, і вона нині перебуває в зібранні Державного музею образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна (Коростовцев, Ходжаш 1960, с. 117; Hodjash 2002, р. 57-64). Цікаво, що авторки, розповідаючи про А. В. Прахова, двічі посилаються на повний текст присвяченої йому статті М. О. Коростовцева та С. І. Ходжаш (прим. 30 та 32 на с. 33), де є відповідна інформація про долю його колекції (Коростовцев, Ходжаш 1960, с. 111-118).

¹¹ Транслітерація Тураєва *Th(?)*-n-Mwt (Тураев 1899, с. 207, № 4, 5) допускає варіанти ототожнення як з *3nh-n-Mwt* (№ 13), так і з *B3k-n-Mwt* (№ 18). Пор.: Berlev, Hodjash 1998, р. 95, No. 82, 83.

Отже, жодного стосунку до старожитностей на досліджуваних негативах із НА ІА НАНУ колекція А. В. Прахова не має. Утім, в музейних зібраннях України, дійсно, є предмети з колишньої колекції Прахова. Відомо, що в зібранні приватного Лубенського краєзнавчого музею графині К. М. Скаржинської (Райзер) (1853—1932) було понад 20 давньоєгипетських пам'яток (Супруненко 2000, с. 184). Більшість із них (кілька артефактів — це місцеві археологічні знахідки) в музей К. М. Скаржинської подарував саме А. В. Прахов. У 1906 р. Лубенське зібрання було передано до Природничо-наукового музею Полтавського земства, а надалі ці речі увійшли в колекцію Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Супруненко 1986).

7. На с. 122-126 (іл. 1-16) авторки дають опис негативів із зображенням процесу реставрації згадуваного вище саркофага Неспанечера (*Ns-p3-ntr*)¹² сина Хор(ем)ахбіта (*Hrw-(m-)3h-bjt*) та Тадіхорпахеред (*T3-dj(t)-Hrw-p3-Hrdw*), який із 1959 р. зберігається в ОАМ під інв. № 71701. При цьому на с. 123 вони зазначають, що «саркофаг із таким же іменем власника згадувався в статті Шпігельберга, він бачив саркофаг Неспанечера сина Горемахбіта та Тадігорпахеред в експозиції на продаж в Каїрському єгипетському музеї в 1903 р.». Вище ми вже зазначали, що В. Шпігельберг пише у своїй статті, що не бачив цього саркофага особисто, а дані про нього йому надав із Каїра Г. Штайндорф (Spiegelberg 1905, S. 85).

Далі, на с. 124 зазначено: «цей саркофаг ніколи раніше не був опублікований у фотографіях, хоча він був включений до каталога О. Д. Берлева та С. І. Ходжаш під № II-41, але тут було подано лише короткий опис та переклад написів». По-перше, у каталозі О. Д. Берлева та С. І. Ходжаш надано переклад лише частини написів саркофага ОАМ № 71701 (Berlev, Hodjash 1998, р. 32, No. 41). По-друге, світлина цього саркофага (фото НЗКПЛ № КПЛ-Ф-11879) вже двічі публікувалася в 2019 та 2020 рр. (Тарасенко 2019b, с. 213, іл. 96; Буравчук, Тарасенко 2020, с. 177, іл. 2).

8. На с. 126-129 (іл. 17-32) авторки описують негативи світлин доволі цікавого «комплекту», який складався з віка анонімного чоловічого саркофага, що нині зберігається в НЗКПЛ,

інв. № КПЛ-Арх-838 (Niwiński 1988, р. 144, No. 217; Berlev, Hodjash 1998, р. 20, No. 17, pl. 39 (II.17)) та корпусу іншого анонімного чоловічого саркофага інв. № КПЛ-Арх-828 (Berlev, Hodjash 1998, р. 32, No. 38, pl. 57-59 (II.38)). Обидва датуються ХХІ династією. Авторки роблять припущення, що ці частини саркофагів походять із колишньої колекції КММСМ/КХПНМ, хоча ця ідентифікація вже була зроблена та обґрунтована раніше (Тарасенко 2019b, с. 60-64, 212, іл. 94-95). У покажчиках до цієї колекції даний комплект має № 1, причому до нього входила також і мумія людини (Киевский музей... 1903, с. 9, № 1; 1906, с. 57, № 1; 1911, с. 55, № 1; 1913, с. 55, № 1), яка нині зберігається в тих же фондах НЗКПЛ (інв. № КПЛ-Арх-827).

Далі авторки не погоджуються з думкою О. Д. Берлева та С. І. Ходжаш, що віко та корпус належать до різних поховальних комплектів (с. 127) та, виходячи з аналізу негативів і близьких розмірів, роблять висновок, що «обидва об'єкти можуть вважатися двома відповідними частинами однієї пам'ятки» (с. 128). Мало того, згадується, що «Олена Романова разом із др. Ф. Тірадрітті мали можливість обстежити його в червні 2018 р.» (с. 128, прим. 18). Утім, у дійсності цей комплект є штучним: віко, корпус та мумія належать до різних поховальних комплектів, причому мумія (яка насправді є жіночою), судячи з усього, може бути датована ще Новим царством. Зокрема стилістика оформлення корпусу саркофага КПЛ-Арх-828 може свідчити про наслідування фіванського стилю кінця ХХІ династії і, можливо, була виготовлена в майстерні околиць Фів або якогось провінційного міста Верхнього Єгипту. Ба більше, деревина, з якої виготовлено корпус та віко, є різною. Віко КПЛ-Арх-838 виготовлено якісніше і з більш важкої деревини (імовірно, з кедра), і вона набагато важча за корпус саркофага¹³.

Отже, розглянутий «комплект» із віка та корпусу саркофага та мумії був складений із більш-менш подібних за розміром частин саркофагів спеціально для продажу в *Salle de vente* Каїрського музею старожитностей на початку ХХ ст. (цей музей розпочав свою роботу в новому приміщенні на площі Тахрір лише в

¹² Авторки дають посилання на некоректні сторінки словника Г. Ранке з цим іменем: Ranke H., I, 176.6 (Романова, Станиціна 2021, с. 122, прим. 1) — правильно: I, 175.6.

¹³ Починаючи з 2017 р. М. О. Тарасенко неодноразово досліджував ці елементи саркофагів, зокрема з проф. А. Нівинським (Варшава). Огляд мумії було здійснено в 2019 р. М. О. Тарасенком і антропологами О. Козак (Київ) та Д. П'ямбо-Москаллі (Вільно).

1902 р.). Імовірно, продаж комплекту був вигіднішим, ніж окремих частин.

9. На с. 129-131 (іл. 33-41) авторки розглядають негативи світлин віка саркофага, яке нині зберігається у фондах НЗКПЛ (інв. № КПЛ-Арх-829). Із невідомих причин при описі цього об'єкта не наводиться наявна історіографія його дослідження та дані щодо імені його власниці тощо (Берлев, Ходжаш 1991, с. 48, № 47; Berlev, Hodjash 1998, р. 31-32, No. 37, pl. 29 (П.37.1, П.37.2); Тарасенко 2018, с. 124-129; 2019а, с. 69-100). Далі подано датування цього об'єкта XXVI династією, тоді як насправді його слід датувати часом XXV династії (680—656 рр. до н. е.) (Тарасенко 2019а, с. 81-87; Tarasenko, Elias 2022).

10. Далі на с. 132-135 (іл. 51-78) авторки звертаються до негативів світлин саркофага, який належав фіванській жриці на ім'я Несмут (XXI династія), що нині зберігається у зібранні ОАМ (інв. № 71695). Цей саркофаг походить із лота № 6 тайника Баб ель-Гусус (у рецензованій роботі некоректно «Баб Ель-Гасус» на с. 132). Як і у випадку із саркофагом НЗКПЛ КПЛ-Арх-828, практично відсутня бібліографія стосовно цієї пам'ятки (Тураев 1899, с. 198-207, табл. VIII; Дзис-Райко 1983, с. 98, № 195 (надано некоректний інв. № 71700), с. 99, № 196; Niwiński 1988, р. 120, No. 91 (надано некоректний інв. № 71700); Berlev, Hodjash 1998, р. 14-16, No. 10, pl. 28-29 (П.10); Belova, Ivanov 2002, р. 113-118; Aston 2009, р. 172, TG 721; Tarasenko 2017, р. 532; Тарасенко 2019b, с. 50-59, 196: іл. 61-62).

На с. 133 цитується уривок із супровідного листа Служби старожитностей до лота № 6 з описом саркофага Несмут (ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 2022, арк. 3; Тарасенко 2019b, с. 246)¹⁴ та його переклад на російську О. Д. Берлева: «Дуже красивий саркофаг знатної дами, співачки Аммона Ра, царя богів, музикантки з рукою для Маут, великої володарки Ашеру, "Несмут". Гарний картонаж, зображення Хора-немовля в диску. На зовнішній стороні саркофага (стоять) Ісіда і Нефтіда, які дбають про тіло Осіріса. На внутрішній — персонаж, у якого видно тільки голова та рука, яку він простягає,

щоб охопити (символ) Аменті на голові богині Заходу. Замкнена на засуви двері іншого світу — в іншому кінці саркофагу. Праворуч і ліворуч фігура Осіріса, що піднімається зі свого ложа для воскресіння» (Тарасенко 2019b, с. 246, 248-249).

Авторок тут цікавить питання загадкового «картонажу» в цьому описі¹⁵, і вони роблять таке припущення: «...термін "картонаж" у цьому документі означає або накривку мумії або ж інший об'єкт, який до гробу Несмут не мав стосунку. Оскільки жодних слідів накривки мумії Несмут в інших документах, що стосується її саркофага, не зафіксовано, то можливо, що так названо саме віко саркофага» (с. 133, прим. 26). Що стосується мумійного віка («накривки») з комплекту Несмут, то воно зберігається в Каїрському музеї старожитностей — Cairo CG 6007 (Chassinat 1909, р. 22-23, No. 6007; Niwiński 1988, р. 120, No. 91; Aston 2009, р. 172, TG 721). На жаль, авторкам залишилися невідомими публікації, де була вирішена загадка «картонажу» Несмут (Крол 2017, с. 999; Тарасенко 2019b, с. 249, прим. 1).

Насправді в описі дійсно йдеться не про окрему пам'ятку, як уже неодноразово вказували дослідники, а надано опис декоративної програми саркофага Несмут, точніше, декору внутрішньої частини його корпусу, де є всі згадані зображення. Тут є руки, простягнуті, щоб охопити (символ) Аменті на голові богині Заходу (рис. 1); є двері іншого світу (Дуату) (рис. 2) і фігура Осіріса, який піднімається зі свого ложа для воскресіння (рис. 3). Що ж стосується французького опису зі згадкою «картонажу», то О. О. Крол перекладає це речення так: «Гарне зображення (в техніці картонажу) немовля Хора в диску» (Крол 2017, с. 999).

11. На с. 136-137 авторки розглядають негативи світлин двох мумій (іл. 79-82) і окремої частини — муміфікованої руки в пеленах (іл. 83-84). Зроблено правильне спостереження, що жодна із зафіксованих на негативах мумій не є зображенням жіночої мумії із зібрання НЗКПЛ (інв. № КПЛ-Арх-827), згадуваної вище. Утім, жодних припущень щодо їхньої сучасної локалізації не запропоновано: «...теперішнє місцезнаходження ... невідоме» (с. 137).

¹⁴ Цей документ не унікальний, відомі ще дві його копії: Архив внешней политики Российской империи, ф. 820: Генеральное консульство в Египте, оп. 1, д. 202, л. 7-8зв. (Крол 2017, с. 997-999, 997, рис. 3; Krol 2018, р. 304-305, fig. 6.1-3); Список імен володарів ушебті (ДАОО, ф. 45, оп. 8, спр. 33, арк. 23).

¹⁵ Це саме питання цікавило й О. Д. Берлева: «Не вполне ясно, идет ли речь об особом памятнике, картонажном чехле мумии, или же описывается саркофаг. Как будто бы первое. Если так, то местонахождение картонажа неизвестно» (Берлев, Доконт 1983, с. 9, прим. 24).

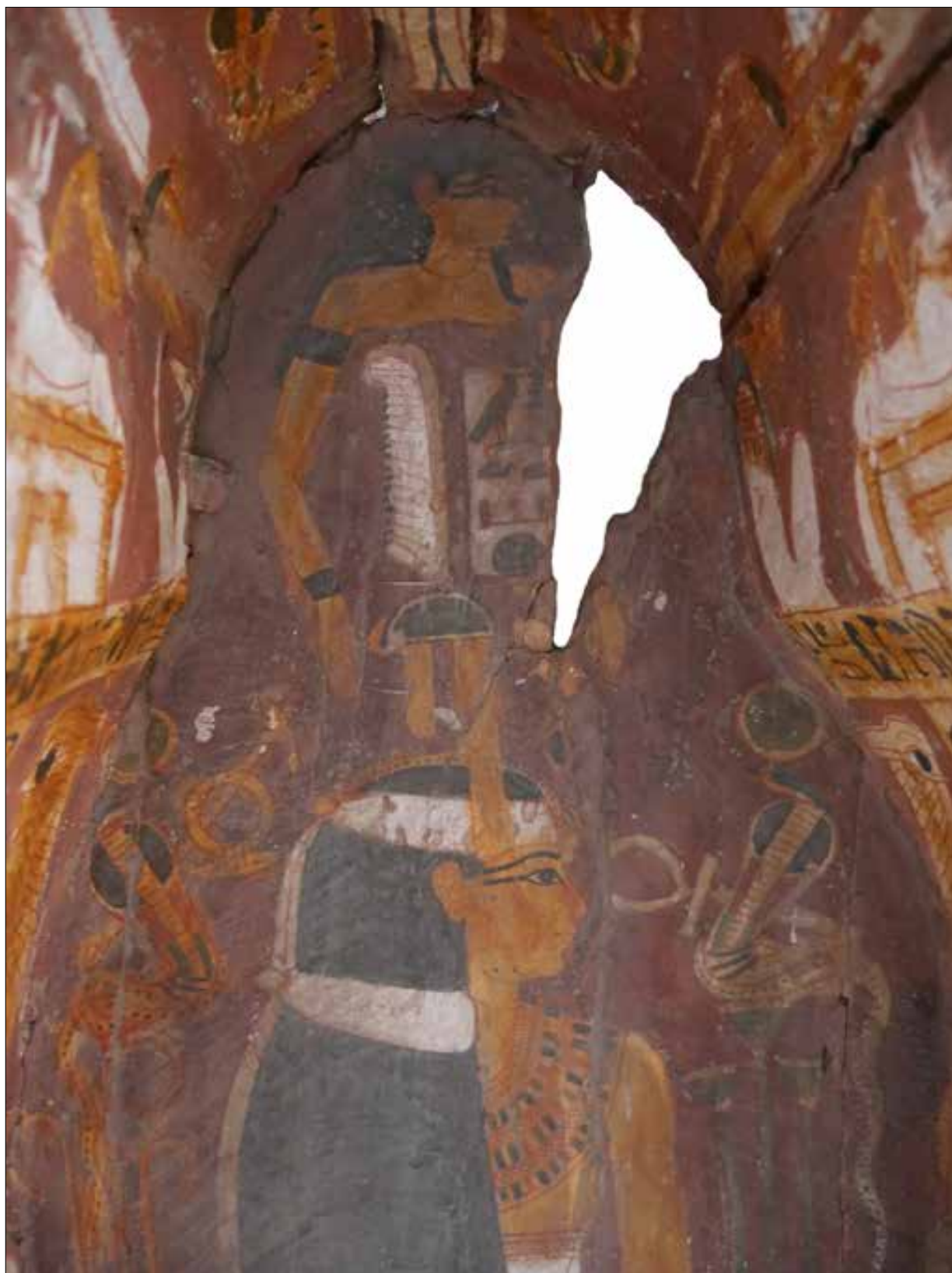

Рис. 1. Зображення богині Аменті на внутрішній поверхні корпусу саркофага Несмут (ОАМ № 71695) (фото М. О. Тарасенка; © ОАМ)

Fig. 1. The image of goddess Amenti on the internal surface of the Nesmut's coffin, OAM no. 71695 (photo by M. O. Tarasenko; © OAM)

Рис. 2. Зображення входу до Дуату на внутрішній поверхні корпусу саркофага Несмут (ОАМ № 71695) (фото М. О. Тарасенка; © ОАМ)

Fig. 2. The image of the Duat gates on the internal surface of the Nesmut's coffin, OAM no. 71695 (photo by M. O. Tarasenko; © OAM)

Насправді доля всіх мумій із київських зібрань досить добре відома. Після реституції з Німеччини в 1948 р. єгипетська колекція надійшла до ДРІМ, а пізніше, в 1949 р. (офіційно у 1958 р.), її частину було передано для експонування на виставці «Печери і муміфікація» в Державному історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська Лавра» (нині НЗКПЛ), який отримав і одну з мумій людини (власне, КПЛ-Арх-827), а також мумію крокодила (див. про це вище в розділі щодо Другої світової війни і повоєнного часу).

Згідно з вище згадуваним розпорядженням Міністерства культури УРСР № 200-р від 10 серпня 1959 р., в ОАМ було передано сім предметів із фондів київського ДРІМ за актом № 1 від 4 вересня 1959 р. (НМІУ, відділ археології, б/№; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, с. 857-859, прим. 114; 2018b, с. 36), серед них три мумії (одна з них належала дитині) та окремо ще й муміфіковану ступню ноги (ЦІМ/ДРІМ № ас 13413 = ОАМ № 71697)¹⁶. Цілком імовірно,

що зображена на негативі 51.1.75 муміфікована частина ноги (іл. 82) і є згаданою ступнею ноги ОАМ № 71697. Цікаво, що авторки вважають, що на негативі також зображено «*фальшивий сувій папірусу*» (с. 96, іл. 82), але нам невідома практика розміщення в ногах імітацій або реальних поховальних папірусів.

12. На с. 140 авторки описують негативи світлин об'єкту, ідентифікованого як «*скринька для ушебті*» (іл. 93-102) (рис. 4). Така ідентифікація базується на визначенні цього об'єкта в описах КММСМ/КХПНМ: «*Скрина дерев'яна, розписана, для зберігання статуток, іменованих "Відповідачі", які клалися з небіжчиком у похованні*» (Киевский музей 1903, с. 9, № 3; Киевский художественный... 1906, с. 57, № 3). У дійсності розміри, дизайн та оформлення вказують, що на негативах зображено інший вид поховального приладдя — скриньку для каноп (Aston 2000, р. 159-178).

На відміну від скриньок для ушебті, скриньки для каноп мають видовжену догори форму, яка відтворює ієрогліф-ідеограму на позначення архаїчного нижньоєгипетського святили-

¹⁶ Згідно з документацією ОАМ, мумія із саркофага ЦІМ/ДРІМ № ас-13456 (ОАМ № 71699) була «*без ступней ног*».

ща в *Dp* (Буто) *pr-nw* (GSL O21). Базовими елементами їхнього оформлення є зображення повторюваних знаків *tit* (GSL V39, т. зв. «вузол Ісиди») та *dd* (GSL R11) (див. негативи 57,1,87-89), а також богинь-охоронниць тіла небіжчика: Ісиди, Нефтіди (цю пару зображено на негативі 57.1.86), Нейт і Серкет (пор. негатив 57.1.101: Романова, Станиціна 2021, іл. 102). Як приклад, можна назвати «еталонний» дизайн скриньки для каноп Тутанхамона Caigo J.E. 60687 (рис. 5: 1—2). За стилістикою оформлення скриньку на розглянутих негативах можна віднести до Пізнього періоду (рис. 6, 7) пор. Vienna A6611; Aston 2000, p. 172, pl. 16 і Leiden F.1847/9.2; pl. 17).

13. Крім того, залишилися неідентифікованою низка зображень предметів на опублікованих негативах.

На негативах 57.1.76 та 57.1.77 зображено муміфіковану кисть руки в пеленах (іл. 83, 84). Авторки припустили, що вона може походити з колишньої колекції А. В. Прахова, «але доля цієї колекції невідома, немає жодних документальних підтверджень, що вона була передана в якийсь із київських музеїв» (с. 137). Вище вже було зазначено, що доля колекції Прахова, навпаки, є добре відомою, нині вона перебуває в зібранні Державного музею образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна в Москві, хоча при огляді цієї колекції С. Ходжаш мумійні фрагменти не згадує (Hodjash 2002, p. 57-64).

Утім, музейна історія цього об'єкту до Другої світової війни відома. Вона походить із колекції Археологічного музею Університету св. Володимира, в інв. книзі якого вона значиться за № 319: «Рука єгипетської мумії» (НМІУ, фонди, «Університетський каталог № 1», с. 10). Далі, в 1928 р. разом з іншими єгипетськими старожитностями її передано у ВМГ, куди вона надійшла 22 грудня 1928 р. і отримала інв. № 14182: «Рука жіночої чи дитячої мумії, загорнена й забинтована в полотно (рука по зап'ястя)» (НА НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 31, арк. 15). Відтак 31 січня 1936 р. її було передано до ЦІМ (Радієвська, Себта, Сорокіна 2018b, с. 36), в інвентарній книзі якого є запис про цей об'єкт під № ас-13414: «Кість руки від мумії. Довжина — 23,2 см; ширина — 8,5 см. Єгипет» (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»). Найімовірніше, ця

Рис. 3. Зображення воскресіння Осіріса на внутрішній поверхні корпусу саркофага Несмут, ОАМ № 71695 (фото М. О. Тарасенка; © ОАМ)

Fig. 3. The resurrection of Osiris scene on the internal surface of the Nesmut's coffin, OAM no. 71695 (photo by M. O. Tarasenko; © OAM)

«кість руки від мумії» була втрачена в роки Другої світової війни.

На негативах 57.1.101, 57.1.102 та 57.1.103 (іл. 102-104) зображено фрагменти одного об'єкта — судячи з усього, це узголів'я антропоморфного картонажу (чохла мумії)¹⁷, який за стилістикою зображень богині Серкет та жіночої фігури на негативі 57.1.101 (іл. 102) може бути датований Птолемейським періодом. На жаль, загального вигляду цього об'єкта немає. Можна припустити, що це чохол неопублікованої дитячої мумії ЦІМ/ДРІМ інв. № ас-13415 (нині ОАМ № 71696). В інвентарній книзі ЦІМ він описаний так: «Футляр від мумії маленької дитини. Зроблений з полотна коричневого кольору, з двох половинок. Верхня частина футляра в вигляді обличчя. Довжина 47 см; ширина — 14 см» (НМІУ, фонди, «Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я № 7»).

¹⁷ Подібну тканинну основу можна також побачити на негативі 57.1.100 (іл. 50), що зображує саркофаг ОАМ № 71700.

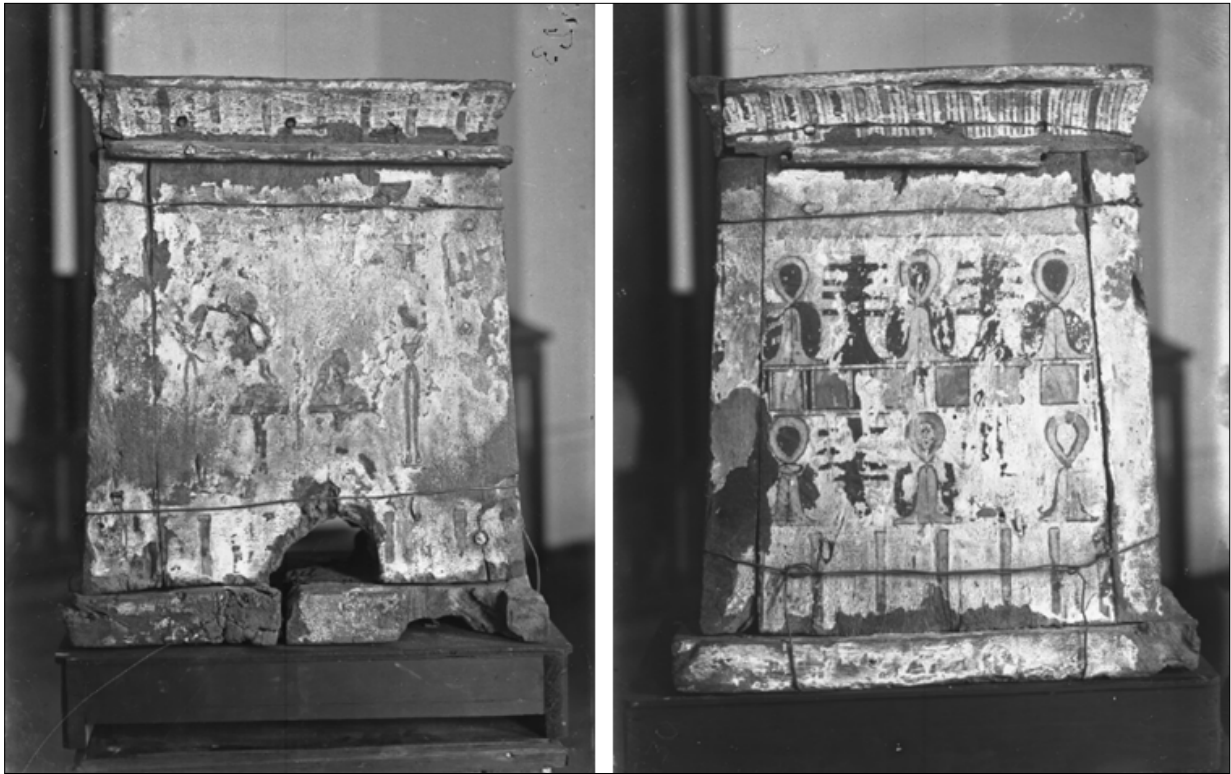

Рис. 4. Фотографії скриньки для каноп із колишньої колекції ЦМ на негативах НА ІА НАНУ 57.1.86 та 57.1.88 (за: Романова, Станиціна 2001, іл. 93, 95)

Fig. 4. The photographs of a canopic box from the former collection of CHM on the negatives of SA IA NASU 57.1.86 and 57.1.88 (after: Романова, Станиціна 2001, іл. 93, 95)

На негативах 57.1.104 та 57.1.105 (іл. 105, 106) зображено внутрішню поверхню віка анонімного чоловічого саркофага ХХІ династії з нинішнього зібрання НЗКПЛ (КПЛ-Арх-838). Зовнішній вигляд цього віка представлено на негативах № 57.1.33—57.1.36, його опис міститься в розділі 4.2 (с. 126-129). Попри вказівку, що одна з авторок цього каталога, О. О. Романова, особисто робила обстеження цього артефакту з італійським колегою в червні 2018 р. (с. 128, прим. 18), цього обстеження виявилось недостатньо для ідентифікації названої пам'ятки на вказаних негативах, зокрема її внутрішньої поверхні.

На негативах 57.1.106, 57.1.107 та 57.1.108 (іл. 107-109) показано не фрагменти «якогось невідомого дерев'яного предмета» (с. 105-106), а спеціальні дерев'яні дощечки, що були призначені для з'єднання віка та корпусу саркофага і вставлялися у спеціальні пази, які добре видно на негативі 57.1.104. Зображення однієї такої дощечки в корпусі саркофага (КПЛ-Арх-828) можна побачити на негативах 57.1.15-57.1.21 (іл. 17-21). На жаль, нині ці дощечки втрачені. Зазначимо, що наявність дощечок і відповідних пазів у корпусі та віку не є

автоматичним доказом того, що вони належали до єдиного оригінального комплекту. Вище вже зазначалося, що цей комплект (КПЛ-Арх-838 і КПЛ-Арх-828) є штучним, з'єднаним із розрізнених поховальних комплектів саркофагів ХХІ династії в Каїрському Музеї старожитностей на початку ХХ ст. спеціально для продажу.

Висновки

Певним кроком у дослідженні київського зібрання давньоєгипетських старожитностей у міжвоєнний період ХХ ст. як із погляду його провенієнції, історії експонування та переміщень, так і єгиптології, є монографія-каталог О. О. Романової та Г. О. Станиціної, у якій опубліковано й досліджено фотонегативи окремих давньоєгипетських пам'яток цього зібрання та ілюстрацій з єгипетської тематики. Відзначаючи важливість введеного в науковий обіг візуального матеріалу, зауважимо, що дослідницька частина монографії-каталога містить, проте, суттєві лакуни з наявної бази українських досліджень з цієї тематики. Єгиптологічна частина праці також має певну кількість повністю або частково помил-

Рис. 5. Скринька для каноп Тутанхамона: 1 — Cairo J. E. 60687 (фото за: Carter 1933, pl. X), 2 — Cairo J.E. 60687 (промальовування за: Stoof 2002, Abb. 187)

Fig. 5. Canopic box of Tutankhamun: 1 — Cairo J.E. 60687 (photo after: Carter 1933, pl. X), 2 — Cairo J.E. 60687 (drawing after: Stoof 2002, Abb. 187)

кових атрибуцій і тверджень та ігнорує наявні наукові публікації за темою. Критично розглянувши працю, рецензенти дійшли дещо інших висновків стосовно причини утворення названої збірки негативів, уточнили обставини, час і місце їхнього створення, по-іншому визначили окремі давньоєгипетські пам'ятки та провенієнцію деяких з них (наприклад, т. зв. «скринька для ушебті», що нині втрачена, є насправді скринькою для каноп).

Київська колекція давньоєгипетських пам'яток (або щонайменше її частина з 232 артефактів) до початку Німецько-радянської війни перебувала з 1936 р. у зібранні Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ), який розміщувався на території Києво-Печерської лаври, на той час Всеукраїнського музейного городка (з 1939 р. Музейного містечка). Ця збірка негативів виникла в процесі підготовки експозиції виставки «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» ЦІМ, яка відкрилася 1940 р. у корпусі

сі 8 (нині корп. 8, 9) Києво-Печерської лаври. Досліджувані негативи були створені протягом 1938—1939 рр. Частина їх (109 одиниць) зафіксувала процес реставрації і підготовки до експонування 14 давньоєгипетських пам'яток як окремих речей. Інші 33 негативи є репродукціями відомих ілюстрацій із єгипетської тематики й мали доповнювати експозицію. Один негатив зафіксував момент проведення екскурсії на тлі єгипетських артефактів. Оригінальна збірка налічувала 198 заінвентаризованих негативів із єгипетської тематики, внесених до двох розділів інвентарної книги негативів № 3 ЦІМ — відділу феодалізму (139 одиниць) та відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я (59 одиниць). Чотири негативи-репродукції не було внесено до неї. Це свідчить про те, що збірка негативів була більшою.

Під час Другої світової війни єгипетська колекція та негативи з єгипетської тематики ЦІМ були вивезені 1943 р. через Краків у Німеччи-

Рис. 6. Скринька для каноп Vienna A6611 (за: Aston 2000, р. 172, pl. 16)

Fig. 6. Canopic box Vienna A6611 (after: Aston 2000, p. 172, pl. 16)

ну і повернулися 1948 р. внаслідок реституції в Державний республіканський історичний музей УРСР (ДРІМ) — пам'ятки, та в Інститут археології АН УРСР — негативи. Пізніше, у 1949 р. (офіційно у 1958 р.), два віка і скриня саркофага, а також дві мумії — людини й крокодила, передано для експонування на виставці «Печери і муміфікація» до Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра» (нині вони зберігаються у фондах НЗКПЛ). Ще сім давньоєгипетських пам'яток передано з ДРІМ у 1959 р. в Одеський археологічний музей.

Отже, запропонована рецензія дозволяє виправити наведені в рецензованій монографії-каталозі фактологічні помилки, доповнює зміст невідомими його авторкам архівними документами й бібліографією, а також корегує непра-

Рис. 7. Скринька для каноп Leiden F.1847/9.2 (за: Aston 2000, р. 172, pl. 17)

Fig. 7. Canopic box Leiden F.1847/9.2 (after: Aston 2000, p. 172, pl. 17)

вильні історичні та єгиптологічні інтерпретації, наведені в праці.

Рецензована монографія-каталог опублікована двома мовами, а отже, доступна широкому колу фахівців і за межами України, що, на жаль, може створювати дещо хибну та неповну картину історії музейних об'єктів давньоєгипетського походження в Україні. Тому бажано авторкам подумати про друге видання монографії-каталога вже з урахуванням усіх зазначених зауважень.

Подяка. Висловлюємо глибоку подяку О. М. Завальній, ст. науковому співробітнику науково-дослідного відділу документальних фондів та фотоматеріалів НМІУ, яка виявила в Науковому архіві музею інвентарну книгу негативів ЦІМ і звернула на неї увагу авторів, та Р. І. Качану, керівнику науково-дослідного відділу історії та археології НЗКПЛ, за консультації й дружню допомогу в атрибуції М. І. Касперовича на одному з негативів (фото) з НА ІА НАНУ.

Рис. 8. Негативи з НМІУ: 1 — єгипетський шадуф (ст. інв. № 45); 2 — полювання з метальною палицею на водяну птицю (ст. інв. № 46); 3 — битва Рамзеса II з хетами (ст. інв. № 54); 4 — бог Хнум (ст. інв. № 47); 5 — гончарне виробництво (ст. інв. № 48); 6 — покарання неплатника податків (ст. інв. № 56); 7 — процес виноробства (ст. інв. № 61); 8 — мисливці додинастичного Єгипту (ст. інв. № 57); 9 — несуть податки, вивід неплатників податків (ст. інв. № 49); 10 — палетка фараона Нармера (ст. інв. № 59); 11 — кам'яні зернотерки (ст. інв. № 55); 12 — імена Птолемея і Клеопатри, що стали ключем до прочитання ієрогліфів (ст. інв. № 70); 13 — молотьба (ст. інв. № 62); 14 — хетський цар (ст. інв. № 63); 15 — хетський бог Тешуб (ст. інв. № 64); 16 — найманці шардана (ст. інв. № 58); 17 — поклоніння дереву (ст. інв. № 60)

Fig. 8. Negatives from NMHU: 1 — Egyptian shadoof (old. inv. no. 45); 2 — hunting with a metal stick for waterfowl (old. inv. no. 46); 3 — battle of Ramses II with the Hittites (old. inv. no. 54); 4 — Khnum god (old. inv. no. 47); 5 — pottery production (old. inv. no. 48); 6 — punishment of a tax defaulter (old. inv. no. 56); 7 — process of winemaking (old. inv. no. 61); 8 — hunters of Predynastic Egypt (old. inv. no. 57); 9 — paying taxes, identification of non-tax payers (art. Inv. No. 49); 10 — Pharaoh Narmer's palette (old. inv. no. 59); 11 — stone grain graters (inv. no. 55); 12 — the names of Ptolemy and Cleopatra, which became the key to reading hieroglyphs (old. inv. no. 70); 13 — threshing (old. inv. no. 62); 14 — Hittite king (old. inv. no. 63); 15 — Hittite god Teshub (art. inv. no. 64); 16 — Shardans mercenaries (old. inv. no. 58); 17 — tree worship (old. inv. no. 60)

Додатки. Археографічна передмова

До уваги читачів пропонуються три оригінальні документи: лист завідувача відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я ЦІМ Сергія Коршенка 1937 р., лист археолога Іллі Самойловського 1942 р. і витяг з інвентарної книги негативів № 3 ЦІМ (додатки 1, 2, 4), а також реконструкція розподілу негативів-репродукцій за розділами виставки «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» (додаток 3). Листи написані українською мовою, витяг з інвентарної книги — російською. Документи містять ознаки старого правопису, притаманного для 1930-х рр. (додатки 1, 2), граматичні помилки, описки, пропуски літер, виправлення, багато нестандартних скорочень, що визначило науково-критичний метод їх публікації.

Без застереження осучаснено український правопис. Це стосується додатка 1, де виправлено «Єгіпет» на «Єгипет», «річовий» на «речовий». Пропущені літери, нестандартні скорочення розкрито у квадратних дужках без застережень. Граматичні помилки, описки виправлено, взято у квадратні дужки і відповідно прокоментовано в текстологічних примітках. Знаки тотожності попередньому рядку розкрито у квадратних дужках із відповідним коментарем у примітках. Виправлення, закреслення та інші особливості оформлення документів так само прокоментовано в примітках. Здогаданий за змістом текст взято у фігурні дужки.

Там, де є потреба, документи супроводжують коментарі за змістом. У додатку 2 (витяг з інвентарної книги негативів № 3 ЦІМ) коментарі за змістом упорядники розмістили в окремих колонках ліворуч і праворуч тексту документа. Ці колонки виділено сірим кольором на відміну від оригінального тексту.

Додаток 1. Лист-виклик завідувача відділу Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я С. В. Коршенка щодо побудови експозиції підвідділу Єгипту. Київ, 3. 12. 1937 р.

т.т. Краєвському, Маєвському, Бондарю, Сенченко і Довженку
Виклик

Щоб організувати експозицію підвідділу Єгипту приступаю до роботи по опрацюванню схеми, розробки речового, ілюстраційного і текстового матеріалу.

Викликаю Вас взяти участь в роботі, щоб у найкоротший термін відкрити для трудящих Києва і інших місцевостей Союзу експозицію ще одного відділу нашої Музею.

3 грудня 1937 р.¹

Коршенко²

*Копія (2-й або 3-й примірник), машинопис (синя копірка).
НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1, спр. 33, арк. 54.*

Краєвський Яків Володимирович (березень 1910, Астрахань — ?) — робітник, партійний функціонер, музейник. Освіта середня. Член ВЛКСМ із 1925 р., ВКП(б) із 1930 р. Трудову діяльність розпочав учнем на заводі ім. Н. К. Крупської у м. Слов'янськ, через рік переїхав в Одесу, де працював три роки на заводі ливарником, потім три роки начальником цеху, очолював заводський комітет ВЛКСМ, був членом заводського комітету ВКП(б) у 1931–1934 рр. Член Одеського обласного комітету ВЛКСМ у 1934–1935 рр., рік працював його секретарем, потім рік секретарем Миколаївського міському ВЛКСМ (1935–1936), у 1936 р. перейшов на роботу в НКВС у Київ, де був заступником начальника відділу. З жовтня 1937 р. працював у ЦІМ на посаді завідувача відділу зброї (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 395, арк. 30–31; спр. 445, арк. 83в.).

Маєвський (уродж. Мак-Маєвський) Всеволод Антонович (20. 10. 1900, м. Медина Калужської губ. — січень 1942, Київ) — мистецтвознавець (зброрознавець), музейник, педагог. Навчався на факультеті історії мистецтва Київського археологічного інституту (1921–1923), потім у Київському художньому інституті на музейному факультеті (1930–1935). З 17 серпня 1934 р. працював у ВУІМ (з 1935 р. ЦІМ), у 1937 р. обійняв посаду молодшого наукового співробітника, 1 листопада 1939 р. — старшого наукового співробітника відділу історії зброї. Володів ні-

мецькою, французькою і польською мовами. Під час нацистської окупації Києва — директор Історичного музею (ЦІМ), об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. Центральний антирелігійний музей УРСР). Арештований за доносом, імовірно, у грудні 1941 р. і розстріляний німецькими загарбниками в січні 1942 р. (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 240–241, 1099–1100).

Бондар Іван Васильович (13. 11. 1901, м. Бориспіль — 6. 09. 1984, Київ) — український історик, музейник. 1926 р. закінчив Київський інститут народної освіти (КІНО) (1921–1926), працював викладачем на Київщині (1926–1930), навчався в аспірантурі при ВУІМ (1930–1932), після її закінчення працював старшим науковим співробітником Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури (1932–1933). 25 грудня 1933 р. прийнятий у ВУІМ на посаду завідувача відділу феодалізму; внаслідок реорганізації відділу 12 березня 1939 р. очолив відділ Київської Русі; 8 жовтня 1940 р. призначений в. о. директора ЦІМ. З квітня 1939 р. по вересень 1941 р. член КП(б)У. На початку війни був мобілізований в РСЧА, 1048-й полк 289 дивізії (10. 07. 1941), у вересні 1941 р. потрапив у полон, звідки вдалося втекти, прийшов у с. Кладівське на Київщині до батьків, де проживав весь час окупації. Після визволення Києва працював в. о. директора (10. 11. 1943–31. 03. 1944), заступником директора (1. 04. 1944–23. 06. 1948), головним зберігачем фондів (24. 06. 1948–10. 12. 1952) Державного республіканського історичного музею УРСР, 11 грудня 1952 р. переведений на посаду наукового співробітника, 12 лютого 1964 р. призначений на посаду зберігача фондів «Золотої комори» (з 1968 р. Музей історичних коштовностей УРСР), на якій працював до 1976 р. (Себта, Качан (упоряд.) 2016, с. 1041–1042).

Сенченко Олександр Петрович (1903–?) — український історик, музейник. Освіта вища. Завідувач відділу історії України XV–XVIII ст. (феодалізму) ЦІМ (1939–1941). У музеї працював з 20 грудня 1936 р., член КП(б)У, секретар партійної організації ЦІМ у 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 93в.; Цикора 1970, с. 6).

Довженко Василь Йосипович (11. 04. 1909, с. Кропивня (рос. Крапивна) Стародубської вол. Стародубського пов. Чернігівської губ., нині Брянської обл., РФ — 16. 12. 1976, Київ) — український археолог, фахівець із давньоруської історії та археології, доктор історичних

¹ Написано від руки чорною тушшю С. Коршенком *грудня 1937 р.* поверх надрукованих великих літер ГРУ.

² Власноручний підпис чорною тушшю С. В. Коршенка.

наук, професор. Навчався у Київському державному художньому інституті на музейному відділенні (1930—1934) та аспірантурі Київського державного університету (1934—1937). З 1934 р. працював у Всеукраїнському історичному музеї, потім із перервами в ЦІМ науковим співробітником (1937—1939). З 1938 р. і до смерті працював в Інституті археології, водночас до війни викладав історію СРСР у Київському педагогічному інституті. Після війни очолював відділ, потім сектор, слов'яноруської та середньовічної археології (1954—1976), керував багатьма археологічними експедиціями. Автор понад 120 наукових праць (ЦДАГО України, ф. 262, оп. 1, спр. 36371-ФП, арк. 267; Толочко (ред.) 2015, с. 410-411).

Корищенко Сергій Васильович (21. 08. 1902, Санкт-Петербург — ?), український музейник, нумізмат. Навчався в КІНО (1920—1922) та Київському археоло-

гічному інституті (1922—1924). Навчання не закінчив, у 1924 р. був призваний до Червоної армії, служив у м. Бобруйську. З 8 липня 1936 р. працював у ЦІМ науковим співробітником відділу нумізматики, з червня 1937 р. — старшим науковим співробітником, а з серпня 1937 р. — т. в. о. завідувача відділу нумізматики. У листопаді 1937 р. призначений за сумісництвом завідувачем відділу Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я, з 1 березня 1938 р. — за основним місцем роботи. У ЦІМ здійснював інвентаризацію нумізматичних колекцій та брав участь у підготовці експозицій відділів нумізматики та Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 370, арк. 1-3; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 395, арк. 28-29; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 83в.).

Додаток 2. Витяг у двох таблицях з «Інвентарної книги негативів № 3» Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України) щодо негативів з давньоєгипетської тематики. Київ, 1939—1941 рр. Інвентарна книга негативів № 3. 1939 р.

Таблиця 1. Відділ феодалізму

№/п	[№/п] ¹	Дата <фото> ²	Назва та короткий опис речей ³	<Де сфотографовано> ⁴	<Розмір> ⁵	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
Відділ феодалізму						
1	[...] ⁶	1938 г.	Рестаурація саркофагов	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Антропоїдний саркофаг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-828 (скриня), КПЛ-Арх-838 (віко). НА ІА, 57.1.20 ⁸
2	15	[1938 г.] ⁷	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
3	16	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
4	17	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
5	18	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
6	19	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
7	20	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
8	21	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
9	22	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
10	23	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
11	24	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Жан-Франсуа Шампольон (1790—1832)
12	25	[1938 г.]	[Рестаурація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
	57 ⁹	1938 г.	Портрет Шампольона	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	

¹ В оригіналі *Номер порядковий*.

² Оригінальна типографська назва колонки «Дата дня вступу», у якій закреслено слово *дня* і дописано від руки *фото* поверх слова *вступу*.

³ Після колонки «Назва та короткий опис речей» упорядники опустили типографську колонку «Ціна або оцінка», яка не містила жодного запису.

⁴ В оригіналі типографська колонка «Спосіб придбання. Посилання на документи» розділена під лінійку вертикальною рисою на дві колонки, підписані *Де сфотографовано* (помилково *зфотографовано*) та *Розмір*.

⁵ Після штучної колонки «Розмір» упорядники опустили типографську колонку «Примітки», яка містила лише два записи, що будуть зазначені в текстових виносках біля відповідних інвентарних номерів 65 і 72.

⁶ Під № 1–14 негативи з археологічними артефактами періоду Київської Русі з датою зйомки 1938 р.

⁷ Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок: “

⁸ Шифр негатива в НА ІА НАНУ, де «57» — № фонда, «1» — № опису, а остання цифра — інвентарний номер.

⁹ Під № 26–56 негативи з різної тематики: князь Олег, монгольська кіннота в поході, зразок літописного тексту, план Райковецького городища, карта грецької колонізації та ін.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
13	58	[1938 г.]	Піраміда Х[е]опса	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	[НА ІА, 57.1.113] ¹⁰ Великий сфінкс із Гізи. Фото 1929 р. НА ІА, 57.1.109
14	59	[1938 г.]	Поле пірамід в Гізе	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
15	60	[1938 г.]	Сфінкс	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
16	61	[1938 г.]	Камень с трехязычной надписью, найденный в Розетте 1799 г.	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Піраміда Джосера. НА ІА, 57.1.115 Великий сфінкс із Гізи. Фото 1914 р. НА ІА, 57.1.110
17	62	[1938 г.]	Піраміда Зозара	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
18	63	[1938 г.]	Сфінкс (1914)	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
19	64	[1938 г.]	Франсуа Шампольон. По портрету 1822 года	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Жан-Франсуа Шампольон (1790–1832)
20	65 ¹¹	[1938 г.]	Листок из книги К. Вейле «От бирки до азбук[и]»	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Вейлз К. 1923. От бирки до азбуки / Пер. с нем. под ред. проф. Д. Н. Анучина. Москва; Петроград: Госиз- дат, с. 78, рис. 18: «Образ- ное письмо на древнееги- петской палитре царя Нор- мера»
21	66	[1938 г.]	Демотическая надпись на камне в Розетте	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	НМІУ, б/№, див. рис. 8.12
22	67	[1938 г.]	Иероглифическая ¹² надпись на камне, найд[енном] в Розетте. 1799	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
23	68	[1938 г.]	Сбор податей чиновника- ми сокровищницы	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
24	69	[1938 г.]	Литературный папирус: «Сказка о потерпевшем кораблекрушение»	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Хефрен (Хафра), IV династия (2600–2450 рр. до н. е.) ¹⁴ . [НА ІА, 57.1.114] Північна брама Карнаку. НА ІА, 57.1.111
25	70	[1938 г.]	Имена Птолемея и Клеопатры, послужившие ключом к чтению иеро- глифов	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
26	71	[1938 г.]	Розеттский камень	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
27	72 ¹³	[1938 г.]	И[е]роглифы	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фото села Ель-Агамійн у Фаюмській оазі. НА ІА, 57.1.112
28	73	[1938 г.]	Розеттский камень	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
29	74	[1938 г.]	Піраміда Хефрена	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
30	75	1938 г.	Развалины Карнакского храма (Египет)	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Прямокутний саркофаг Не- спанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.2
31	76	[1938 г.]	Египетское село	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
32	86 ¹⁵	1938 г.	Реставрация саркофагов	г. Киев, Центр[аль- ный] Ист[ори- ческий] Муз[ей]	12×9	

¹⁰ Тут і далі в цій колонці у квадратні дужки взято шифри негативів, які не містили або втратили старі інвентарні номери, але були ідентифіковані упорядниками відповідно до опису в інвентарній книзі.

¹¹ У колонці «Примітки», яку упорядники опустили, проти інв. № 65 зазначено *разбитый*.

¹² В оригіналі *Гиероглифическая*.

¹³ У колонці «Примітки», яку упорядники опустили, проти інв. № 72 зазначено *разбитый*.

¹⁴ Тут і далі у табл. 2 датування за: Assmann 2002, р. 477-483.

¹⁵ Під № 77–85 негативи зі східної тематики: мечеті, мавзолеї, мініатюри перського художника Бехзада та ін.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
33	87	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-828 (скриня), КПЛ-Арх-838 (віко). НА ІА, 57.1.15
34	88	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.16
35	89	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.8
36	90	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.9
37	91	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.3
38	92	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.4
39	93	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-829. НА ІА, 57.1.32
40	94	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.93
41	95	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.10
42	96	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель (з боку ніг) скрині антропоїдного саркофага. НА ІА, 57.1.96
43	97	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.7
44	98	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-828 (скриня), КПЛ-Арх-838 (віко). НА ІА, 57.1.33
45	99	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.34
46	100	1938 г.	Реставрація саркофагов	г. Киев, Центр[альний] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.98
47	101	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.6
48	102	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
49	103	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.5
50	110 ¹⁶	1938 г.	Саркофаг	г. Киев, Центр[альний] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Віко антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.63
51	111	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Хонсуїрдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.38
52	112	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Хонсуїрдіс (так само). НА ІА, 57.1.39
53	113	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скриня антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.49

¹⁶ Під № 104–109 негативи з різної тематики: іноземні купці в Новгороді, полюддя (збір дані), золота пластина з кургану Куль-Оба.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
54	114	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скрина антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.50
55	115	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скрина антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.45
56	116	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скрина антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.54
57	117	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.59
58	118	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скрина антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.99
59	119	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель (з боку ніг) з ґрунтуванням скрині антропоїдного саркофага. НА ІА, 57.1.97
60	120	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент мумії (ступня ноги) і сувій папірусу, нині в ОАМ: № 71697 (ступня). НА ІА, 57.1.75
61	121	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.65
62	122	[1938 г.]	[Саркофаг]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
63	123	1938 г.	Саркофаги	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Віко антропоїдного саркофага Хонсуїрдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.41
64	124	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.64
65	125	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.70
66	126	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Чотири дерев'яні кілочки. НА ІА, 57.1.14
67	127	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.71
68	128	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Скрина антропоїдного саркофага Хонсуїрдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.43
69	129	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага зсередини, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-838. НА ІА, 57.1.104
70	130	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Мумія людини в пелені (на газетах), голова розкрита, правий бік. НА ІА, 57.1.72
71	131	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.60
72	132	[1938 г.]	[Саркофаги]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Мумія людини в пелені (на столі), голова розкрита, правий бік. НА ІА, 57.1.74
73	133	1938 г.	Реставрация саркофагов	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Фрагмент внутрішньої частини віка антропоїдного саркофага з ґрунтуванням, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-838. НА ІА, 57.1.105

№/п	№/п	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
74	134	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-828 (скриня), КПЛ-Арх-838 (віко). НА ІА, 57.1.17
75	135	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.18
76	136	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.19
77	137	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.21
78	138	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.22
79	139	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.23
80	140	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Прямокутний саркофаг Неспанечера, нині в ОАМ: № 71701. НА ІА, 57.1.11
81	141	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-828 (скриня), КПЛ-Арх-838 (віко). НА ІА, 57.1.24
82	142	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.25
83	143	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Антропоїдний саркофаг (так само). НА ІА, 57.1.35
84	144	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
85	145	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-829. НА ІА, 57.1.30
86	146	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
87	147	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного саркофага (так само). НА ІА, 57.1.31
88	167 ¹⁷	[1938 г.]	Реставрація саркофагов.	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Внутрішній бік панелі № 4 скриньки для каноп (див. п/№ 116–120, 124). НА ІА, 57.1.92
89	168	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Дерев'яна дощечка, призначена для з'єднання віка та корпусу саркофага. НА ІА, 57.1.106
90	169	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
91	170	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Внутрішня декорація нижньої частини скрині антропоїдного саркофага Неспанечера, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.56
92	171	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
93	172	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Внутрішня декорація середньої частини скрині антропоїдного саркофага Неспанечера (так само). НА ІА, 57.1.55
94	173	1938 г.	Реставрація саркофагов	г. Киев, Центр[альный] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Фрагмент низу скрині антропоїдного саркофага Хонсуірдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.44
95	174	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Дерев'яна дощечка, призначена для з'єднання віка та корпусу саркофага. НА ІА, 57.1.107

¹⁷ Під № 148–166 негативи з різної тематики: похід Олега на Царгород, втеча татар із Куликового поля, перемовини Святослава з візантійським імператором.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
96	175	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Дерев'яна дощечка, призначена для з'єднання віка та корпусу саркофага. НА ІА, 57.1.108
97	210 ¹⁸	1938 г.	Реставрація саркофагов	г. Киев, Центр[альний] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Віко антропомірного саркофага Несмут (вид зверху), нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.61
98	211	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент декорації скрині антропомірного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.51
99	212	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент декорації скрині антропомірного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.52
100	213	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
101	214	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
102	215	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
103	216	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
104	217	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
105	218	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
106	219	1938 г.	Реставрація саркофагов	г. Киев, Центр[альний] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	
107	220	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
108	221	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
109	222	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент декорації скрині антропомірного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.53
110	223	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Мумія людини в пелені (на газетах), голова розкрита, правий бік. НА ІА, 57.1.73
111	224	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент декорації скрині антропомірного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.53
112	225	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент внутрішньої декорації лівого боку скрині антропомірного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.57
113	226	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Лівий бік скрині антропомірного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.47
114	227	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент внутрішньої декорації правого боку скрині антропомірного саркофага Несмут (так само). НА ІА, 57.1.58
115	228	[1938 г.]	[Реставрація саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Правий бік скрині антропомірного саркофага Хонсуірдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.42
116	229	1938 г.	Частини саркофагов для ушебти	г. Киев, Центр[альний] Ист[орический] Муз[ей]	12×9	Бічна панель № 2 ¹⁹ скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.87
117	230	[1938 г.]	[Частини саркофагов для ушебти]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель № 3 скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.88
118	231	[1938 г.]	[Частини саркофагов для ушебти]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель № 4 скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.89

¹⁸ Під № 176–209 негативи з різної тематики: план Новгород, лицарський турнір, бенкет татар після битви при Калці, палеографічні знімки рукописів, шматки римських плит.

¹⁹ Нумерація панелей дана рецензентами умовно, в порядку зростання інвентарних номерів негативів у НА ІА.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
119	232	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель № 1 скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.86
120	233	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Бічна панель № 4 скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.90
121	234	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти] ²⁰	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент ґрунтування на тканині внутрішньої час- тини узголів'я антропоїд- ного картонажу (чохла му- мії), нині в ОАМ: № 71696. НА ІА, 57.1.102
122	235	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти] ²¹	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент ґрунтування на тканині (так само). НА ІА, 57.1.103
123	236	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти] ²²	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного сарко- фага, нині в НЗКПЛ: КПЛ- Арх-829. НА ІА, 57.1.28
124	237	[1938 г.]	[Части саркофагов для ушебти]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент панелі № 4 скриньки для каноп (нині втрачена). НА ІА, 57.1.91
125	238	1938 г.	Реставрация саркофагов	г. Киев, Центр[а- льный] Ист[ори- ческий] Муз[ей]	12×9	Маска (фрагмент картона- жу), внутрішній бік, нині в НММБВХ ²³ : № 355 АТК. НА ІА, 57.1.83
126	239	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного сарко- фага Несмут (вид з голо- ви), нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.69
127	240	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного сарко- фага (вид з голови), нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-829. НА ІА, 57.1.94
128	241	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент віка антропоїдно- го саркофага Несмут (пра- вий бік, голова, плечі), нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.66
129	242	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Віко антропоїдного сарко- фага, нині в НЗКПЛ: КПЛ- Арх-829. НА ІА, 57.1.27
130	243	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Правий бік дерев'яної мас- ки, нині втрачена. НА ІА, 57.1.85
131	244	1938 г.	Реставрация саркофагов	г. Киев, Центр[а- льный] Ист[ори- ческий] Муз[ей]	12×9	Дерев'яна маска (анфас), нині втрачена. НА ІА, 57.1.84
132	245	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Маска (анфас), фраг- мент картонажу, нині в НММБВХ: № 355 АТК. НА ІА, 57.1.78
133	246	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Маска (правий бік), фраг- мент картонажу (так само). НА ІА, 57.1.79
134	247	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент віка антропоїдно- го саркофага Несмут, нижня частина, ступні ніг втраче- ні, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.68

²⁰ Визначення в інвентарній книзі помилкове – див. коментар праворуч.

²¹ Так само.

²² Так само.

²³ НММБВХ — Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

№/п	[№/п]	Дата <фото>	Назва та короткий опис речей	<Де сфотографо- вано>	<Розмір>	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
135	248	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Фрагмент віка антропоїд-ного саркофага Несмут, се-редня частина (так само). НА ІА, 57.1.67
136	249	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Маска (правий бік), фраг-мент картонажу, нині в НММБВХ: № 355 АТК. НА ІА, 57.1.80
137	250	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Маска (лівий бік), фраг-мент картонажу (так само). НА ІА, 57.1.81
138	251	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	Маска (вид зверху), фраг-мент картонажу (так само). НА ІА, 57.1.82
139	252	[1938 г.]	[Реставрация саркофагов]	[г. Киев, ЦИМ]	[12×9]	
[...] ²⁴						

Таблиця 2. Відділ Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я

№/п	[№/п] ²⁵	Дата дня <фото> ²⁶	Назва та короткий опис речей	[Розмір] ²⁷	[Де сфото- графовано] ²⁸	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
Отдел Скифии – Египет						
[...] ²⁹ Египет						
140	16	[5/X 39] ³⁰	Небо в виде коровы по религиозным представ[лениям] егип-тян	18×13	г. Киев, Цен[тральный] И[сторический] Музей	НА ІА, 57.1.118
141	17	[5/X 39]	Фараон Эхнатон со сво-ей семьей поклоняется богу Атому. Лучи солн-ца оканчиваются руками, протягиваемые к фараону	[18×13]	[г. Киев, ЦИМ]	Ехнатон (Аменхотеп IV), 1352–1338 до н. е. НА ІА, 57.1.119
142	18	[5/X 39]	Битва египтян с хеттами, египетские колесницы на левой стороне, хеттские на правой	[18×13]	[г. Киев, ЦИМ]	НА ІА, 57.1.120
143	19	[5/X 39]	Сцены натурального об-мена в Египте Древнего царства	[18×13]	[г. Киев, ЦИМ]	НА ІА, 57.1.121
144	20	[5/X 39]	Египет. Сражение егип-тян с филистимлянами	[18×13]	[г. Киев, ЦИМ]	НА ІА, 57.1.122
145	21	5/X {39}	Египет. Клас[с]овая структура	{18×13} ³¹	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.123
146	22	[5/X 39]	Египет. Сезострис III (нач. 2го тыс. до н. э.)	{18×13}	{г. Киев, ЦИМ}	Сезострис (Сенусерт) III, 1881—1842 до н. е. НА ІА, 57.1.132
147	23	[5/X 39]	Осада египтянами кре-пости	12×9,5	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.124

²⁴ Далі, починаючи з № 253, ідуть негативи цього ж відділу з історії Київської Русі з датою 1937 г.

²⁵ В оригіналі *Номер порядковий*.

²⁶ Оригінальна типографська назва колонки «Дата дня вступу», в якій поверх слова *вступу* написано від руки *фото*.

²⁷ Розміри негативів вписані в колонку «Ціна або оцінка», яку в оригіналі залишили без виправлення.

²⁸ Записи щодо місця фотографування внесено в типографську колонку «Спосіб придбання. Посилання на документи», розділену вертикальною рисою під лінійку без виправлення. Назву цієї графі дано за змістом та аналогією з відділом феодалізму (див. табл. 1). Далі за нею йшла колонка «Примітки», яку упорядники опустили, оскільки вона не містила жодного запису.

²⁹ Під № 1—15 негативи скіфських та античних артефактів: піфос, стріли, амфори, римські монети з датою 5/X 39.

³⁰ Дату вказано під інв. № 1, далі йдуть подвійні лапки як знак тотожності цьому рядку.

³¹ Тут і далі у фігурні скобки взято здогадану інформацію, яка за змістом мала бути у порожніх клітинках.

№/п	[№/п]	Дата дня <фото>	Назва та короткий опис речей	[Розмір]	[Де сфото- графовано]	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
148	24	[5/X 39]	Египет, наказание неплательщика подати	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.125
149	25	[5/X 39]	Египетские копейщики Рамзеса II	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	Рамсес II, 1279—1212 до н. е. НА ІА, 57.1.126
150	26	[5/X 39]	Египет. Кремневый нож с рукояткой [с] ³² гравирован[н]ой золотой пластинкой	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.127
151	27	[5/X 39]	Египет. Религия	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.128
152	28	[5/X 39]	Египет. Наука	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.129
153	29	[5/X 39]	Египет. Земледелие	[12×9,5]	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.130
154	30	[5/X 39]	Египет. Сириец. Кефтець, житель Крита	18×13	{г. Киев, ЦИМ}	НА ІА, 57.1.131
155	31	[5/X 39]	Египет. Статуя Сезостриса I из Лишта (Средне[е царство.] Нач. [2]го ³³ тысяч. до н. э.)	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Сезострис (Сенусерт) I, 1974—1929 до н. е. з ель-Лішта НА ІА, 57.1.133
156	32	[5/X 39]	Египет. Аменемхет III, известняк, около 3 т[ыс.] до н. э.	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Аменемхет III, 1842—1794 до н. е. НА ІА, 57.1.134
157	33	[5/X 39]	Египет. Статуя Хефре[н] а. Диорит (Древнее царство около 3го тыс. до н. э.)	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Хефрен (Хафра), IV династия (2600—2450 pp. до н. е.). [НА ІА, 57.1.139]
158	34	[5/X 39]	Колос[с]ы пещерного храма Рамзеса II в Абу[-С]имбеле (Новое царство, середина XIII в. до н. э.)	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Рамсес II, 1279—1212 до н. е. НА ІА, 57.1.135
159	35	[5/X 39]	Общий вид храма в Луксоре. Новое царство времен Аменхотепа III, 1411—1375 до н. э. и Рамзеса [II] 1292—1225 до н. э.	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Аменхотеп III, 1390—1352 до н. е.; Рамсес II, 1279—1212 до н. е. НА ІА, 57.1.136
160	36	[5/X 39]	Египет. Аллея сфинксов, ведущая к Карнаку. Новое царство времен Рамзеса II, 1[2]92 ³⁴ —1225 до н. э.	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Рамсес II, 1279—1212 до н. е. НА ІА, 57.1.137
161	37	[5/X 39]	Египет. Общий вид храма царицы Хатшепсут в Диер-эль-Бакри	[18×13]	{г. Киев, ЦИМ}	Храм Хатшепсут в Дейр ель-Бахрі. НА ІА, 57.1.138
162	38	6/X {39}	Саркофаг	18×13	г. Киев, Цент[ра- льный] И[стори- ческий] Му- зей	НА ІА, 57.1.62
163	39	15/XI 39	Саркофаг	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
164	40	[15/XI 39]	Внутренний саркофаг	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
165	41	[15/XI 39]	Саркофаг сбоку	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
166	42	[15/XI 39]	Деталь саркофага	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	

³² В оригіналі суржиковий *из*.

³³ В оригіналі цифру 2 пропущено.

³⁴ В оригіналі помилково 1992.

№/п	[№/п]	Дата дня <фото>	Назва та короткий опис речей	[Розмір]	[Де сфото- графовано]	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
167	43	[15/XI 39]	Саркофаг	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	Фігурки чотирьох соколів (кібчиків) від саркофага Неспанечера, нині 3 в ОАМ: № 71701. [НА ІА, 57.1.12]
168	44	[15/XI 39]	Соколы	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
169	45	[15/XI 39]	Египетский шадуф	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.1
170	46	[15/XI 39]	Охота с метательной палочкой на водяную птицу	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.2
171	47	[15/XI 39]	Хнум ³⁵	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	Хнум – бог-творець в Елефантині. НМІУ, б/№; див. рис. 8.4
172	48	[15/XI 39]	Гончарное производство	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.5
173	49	[15/XI 39]	Несут подать. Провод неплательщиков податей	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.9
174	50	[15/XI 39]	Ткацкий станок	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
175	51	[15/XI 39]	Загробный суд Ос[и]риса ³⁶	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	Хатшепсут (правління біля 1479 до н. е. — біля 1458 до н. е.)
176	52	[15/XI 39]	Погрузка морских судов экспедиции царицы Хатшепсут в Пунте	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
177	53	[15/XI 39]	Ловля рыбы	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.3
178	54	[15/XI 39]	Битва Рамзеса II с хеттами	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	
179	55	[15/XI 39]	Каменные зернотерки	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.11
180	56	[15/XI 39]	Наказание неплательщика податей	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.6
181	57	[15/XI 39]	Охотники дод[ин]астического ³⁷ Египта	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.8
182	58	[15/XI 39]	Наемники шардана	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	НМІУ, б/№; див. рис. 8.16
183	59	[15/XI 39]	Таблица Нармера	{18×13}	[г. Киев, ЦИМ]	Палетка Нармера (0 династия, 3300—3100 pp. до н. е.) – НМІУ, б/№; див. рис. 8.10
184	60	15/XI 39	Поклонение дереву	12×9	г. Киев, Цент[ра- льный] И[стори- ческий] Му- зей	НМІУ, б/№; див. рис. 8.17
185	61	[15/XI 39]	Процес[с]ы виноделия	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	НМІУ, б/№; див. рис. 8.7
186	62	[15/XI 39]	Молотьба	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	НМІУ, б/№; див. рис. 8.13
187	63	[15/XI 39]	Хеттский царь	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	НМІУ, б/№; див. рис. 8.14
188	64	[15/XI 39]	Хеттский бог Тешуб	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	НМІУ, б/№; див. рис. 8.15
189	65 ³⁸	[15/XI 39]	Процес[с] реставрации саркофага	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	Бічна панель антропоїдного саркофага (віко) з боку ніг, нині в НЗКПЛ: КПЛ-Арх-829. НА ІА, 57.1.95

³⁵ В оригіналі помилково *Ханум*.

³⁶ В оригіналі помилково *Осариса*.

³⁷ В оригіналі помилково *доделастического*.

³⁸ Інв. № 65—70 записані через дефіс одним рядком.

№/п	[№/п]	Дата дня <фото>	Назва та короткий опис речей	[Розмір]	[Де сфото- графовано]	Коментар, місце зберігання пам'ятки, шифр негатива
190	66	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	Внутрішній вид віка ан- тропоїдного саркофага Хонсуїрдіс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.40 Віко антропоїдного сарко- фага, нині в НЗКПЛ: КПЛ- Арх-829. НА ІА, 57.1.26 Два зображення: 1) фраг- мент декорації скрині та 2) бічна панель віка (з боку ніг) саркофага Хонсуїр- діс, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.100 Два зображення: фрагмен- ти декорації на тканині узголів'я антропоїдного картонажу (чохла мумії), нині в ОАМ: № 71696. НА ІА, 57.1.101 Скриня антропоїдного саркофага Несмут, нині в ОАМ: № 71695. НА ІА, 57.1.46 Скриня антропоїдного сар- кофага Несмут з середини (так само). НА ІА, 57.1.48 Віко антропоїдного сарко- фага Хонсуїрдіс у верти- кальному положенні, нині в ОАМ: № 71700. НА ІА, 57.1.37
191	67	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
192	68	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
193	69	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
194	70	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
195	71 ³⁹	[15/XI 39]	Процес[с] реставрации саркофага	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
196	72	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
197	73	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
198	74	[15/XI 39]	[Процесс реставрации саркофага]	{12×9}	{г. Киев, ЦИМ}	
[...] ⁴⁰						

Оригінал, рукопис на типографському бланку (фіолетове та чорне чорнило, різні почерки).

НА НМІУ, ф. 1260-р, оп. 1, спр. 26а, арк. 76зв.–87 (табл. 1), 145зв.–149 (табл. 2)

Інвентарна книга негативів № 3. 1939 р. — книга в твердій обкладинці, надрукована типографським способом українською мовою. Має розмітку на вертикальні стовпчики і горизонтальні рядки та розрахована для використання на розвороті. Ліва частина розвороту розділена на три стовпчики, які мають такі типографські назви заголовними літерами: «Номер порядковий», «Дата дня вступу», «Назва та короткий опис речей». Права частина розвороту розділена також на три стовпчики: «Ціна або оцінка», «Спосіб придбання. Посилання на документи», «Примітки», причому другий стовпчик «Спосіб придбання...» штучно (вручну) розділений рисою, зробленою під лінійку, на два. На більшості сторінок типографські написи виправлені від руки: «Дата дня вступу» виправлена на «Дата фото», «Спосіб придбання. Посилання на документи» виправлено на «Де сфотографовано» та «Розмір фотонегатива». На деяких сторінках розміри негативів зазначені в стовпчику «Ціна або оцінка». Усе це відповідно прокоментовано в текстологічних примітках до документа.

Заповнювалася книга від руки різними людьми. Записи велися українською або російською мовами, чорним або фіолетовим чорнилами. Записувалися негативи у відносно хаотичному порядку. Для кожного з відділів музею були виділені сторінки, на яких записи велись паралельно. Перший розділ записів не має загальної назви і включає № 1–944 (арк. 1–37). У ньому записані негативи з різної тематики, без розбору, хаотично. Після кількох пропущених сторінок розташовані записи відділу «Сталінська конституція і соцбудівництво» (№ 1–104, арк. 42зв.–44). Далі йде «Відділ зброї» (№ 1–400, арк. 50зв.–76), «Відділ феодалізму» (№ 1–1181, арк. 76зв.–131), «Відділ капіталізму» (№ 1–16, арк. 131зв.–132), потім знову продовжуються записи відділу феодалізму (№ 1182–1342, арк. 132зв.–139) і останнім «Відділ Скіфії» (№ 1–288, арк. 139зв.–156зв.).

³⁹ Інв. № 71—74 записані через дефіс одним рядком.

⁴⁰ Далі, починаючи з № 75, йдуть негативи цього ж відділу з іншої тематики з датою 16/II 40.

Додаток 3. Реконструкція розподілу негативів-репродукцій з інвентарної книги негативів № 3 ЦІМ за розділами виставки «Пам'ятки Стародавнього Єгипту»

Назва розділу виставки	Назва негатива, інвентарний номер за інвентарною книгою ЦІМ (див. додаток: док. № 1), сигнатура негатива за місцем зберігання
I. Заняття стародавніх єгиптян	№ 19. Сцени натурального обміну в Єгипті Давнього царства (НА ІА, 57.1.121); № 26. Крем'яний ніж із ручкою з гравірованої золотої пластини (НА ІА, 57.1.127); № 29. Землеробство Єгипту (НА ІА, 57.1.130); № 45. Єгипетський шадуф (НМІУ, б/№; див. рис. 8.1); № 46. Полювання на водяну птицю (НМІУ, б/№; див. рис. 8.2); № 48. Гончарне виробництво (НМІУ, б/№; див. рис. 8.5); № 50. Ткацький верстат (негатив відсутній); № 53. Ловля риби (негатив відсутній); № 55. Кам'яні зернотерки (НМІУ, б/№; див. рис. 8.11); № 57. Мисливці додинастичного Єгипту (НМІУ, б/№; див. рис. 8.8); № 61. Процес виноробства (НМІУ, б/№; див. рис. 8.7); № 62. Молотьба (НМІУ, б/№; див. рис. 8.13); № 76. Єгипетське село Ель-Агамійн у Фаюмській оазі (НА ІА, 57.1.112).
II. Утворення держави	№ 59. Палетка [фараона] Нармера (НМІУ, б/№; див. рис. 8.10; Центральний історичний... 1941, с. 51).
III. Державний лад і повстання 1750 р. до н.е.	№ 21. Класова структура в Єгипті (НА ІА, 57.1.123); № 24. Покарання неплатника податків (НА ІА, 57.1.125); № 49. Несуть податки, вивід неплатників податків (НМІУ, б/№; див. рис. 8.9); № 56. Покарання неплатника податків (НМІУ, б/№; див. рис. 8.6); № 68. Збір податків чиновниками скарбниці (негатив відсутній).
IV. Єгипетські завоювання	№ 18. Битва єгиптян із хетами (НА ІА, 57.1.120); № 20. Битва єгиптян із філістимлянами (НА ІА, 57.1.122); № 22. Сезостріс (Сенусерт) III (НА ІА, 57.1.132); № 23. Осада єгиптянами фортеці (НА ІА, 57.1.124); № 25. Єгипетські списоносці Рамзеса II (НА ІА, 57.1.126); № 30. Сирієць, кефтієць – мешканець Криту (НА ІА, 57.1.131); № 31. Статуя Сезостріса (Сенусерта) I з ель-Лішта (НА ІА, 57.1.133); № 52. Завантаження кораблів експедиції цариці Хатшепсут в Пунті (негатив відсутній); № 54. Битва Рамзеса з хетами (НМІУ, б/№; див. рис. 8.3); № 58. Найманці шардана (НМІУ, б/№; див. рис. 8.16); № 63. Хетський цар (НМІУ, б/№; див. рис. 8.14); № 64. Хетський бог Тешуб (НМІУ, б/№; див. рис. 8.15).
V. Релігія	№ 16. Небо у вигляді корови (НА ІА, 57.1.118); № 17. Ехнатон із сім'єю вклоняється богу Атону (НА ІА, 57.1.119); № 27. Єгипет. Релігія (НА ІА, 57.1.128); № 34. Колоси печерного храму Рамзеса II в Абу-Сімбел (НА ІА, 57.1.135); № 35. Загальний вигляд храму в Луксорі (НА ІА, 57.1.136); № 36. Алея сфінксів біля Карнаку (НА ІА, 57.1.137); № 37. Храм цариці Хатшепсут в Дейр ель-Бахрі (НА ІА, 57.1.138); № 47. Бог-творець Хнум (НМІУ, б/№; див. рис. 8.4); № 51. Загробний суд Осіріса (негатив відсутній); № 58. Піраміда Хеопса (НА ІА, 57.1.113); № 59. Поле пірамід в Гіза (негатив відсутній); № 60. Поклоніння дереву (НМІУ, б/№; див. рис. 8.17); № 62. Піраміда Джосера (НА ІА, 57.1.115); № 74. Піраміда Хефрена (НА ІА, 57.1.114); № 75. Руїни Карнакського храму (Північна брама Карнаку) (НА ІА, 57.1.111).

Назва розділу виставки	Назва негатива, інвентарний номер за інвентарною книгою ЦІМ (див. додаток: док. № 1), сигнатура негатива за місцем зберігання
VI. Культура Стародавнього Єгипту	№ 28. Єгипет. Наука (НА ІА, 57.1.129); № 32. Аменемхет III. Вапняк (НА ІА, 57.1.134); № 33. Статуя Хефрена. Діорит (НА ІА, 57.1.139); № 57. Портрет Франсуа Шампольйона (негатив відсутній); № 60. Сфінкс (НА ІА, 57.1.109); № 61. Розетський камінь (негатив відсутній); № 63. Сфінкс, 1914 (НА ІА, 57.1.110); № 64. Франсуа Шампольон. За портретом 1822 р. (негатив відсутній); № 65. Сторінка з книги Карла Вейле «От бирки до азбуки» (палетка фараона Нармера як зразок образного письма на с. 78, рис. 18; негатив відсутній); № 66. Демотичний напис на Розетському камені (негатив відсутній); № 67. Ієрогліфічний напис на Розетському камені (негатив відсутній); № 69. Папірус «Сказка про потерпілого корабельну аварію» (негатив відсутній); № 70. Імена Птолемея і Клеопатри, що стали ключем до прочитання ієрогліфів (НМІУ, б/№; див. рис. 8.12); № 71. Розетський камінь (негатив відсутній); № 72. Ієрогліфи (негатив відсутній); № 73. Розетський камінь (негатив відсутній).

Додаток 4. Лист археолога Іллі Михайловича Самойловського до керівника Окружного управління до- і ранньої історії Київської генеральної округи др. Пауля Грімма. Київ, 26 червня 1942 р.

До керівника Обласного управління в справах
доісторії¹ і ранньої історії при генералкомісарі м. Києва*
Самойловського І. М.

Заява.

Цим повідомляю, що зараз невідомо куди дівалися ті картки Інспектури по охороні пам'ятників культури, які мною восени 1941 р. були пере[не]сені на V поверх по Фундуклеєвській вул. № 15, де на той час переховувалися археологічні матеріали Інституту археології. Весною, коли Інститут археології почав відтіля переносити свої матеріали, картки ще були серед ящиків з археол[огічним] матеріалом, у червні ж їх уже я не міг знайти, комендант теж не розшукав їх. Картки брудні, були під дощем, коли валялися за вікном, викинуті з помешкання Інспектури по охороні пам'яток НКО.

26/VI-1942. Київ.

І. Самойловський

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).

НА ІА НАН України, ф. 10, спр. К-26, арк. 13.

Опубліковано: Станиціна 2011, с. 35-36

Др. Пауль Грімм (керівник Обласного управління в справах доісторії і ранньої історії при генералкомісарі м. Києва) — (18. 08. 1907, Торгау – 19. 11. 1993, Берлін), німецький археолог, історик, професор. Вищу освіту здобув в університеті м. Галле (1925—1929), 1929 р. захистив дисертацію. У січні 1942 р. прибув у Київ для роботи у складі Зондерштабу до- і ранньої історії Оперативного штабу райхслайтера Розенберга. Керував роботами з пакування і перевезення збірок ЦІМ із території КПЛ у приміщення кол. Музею Леніна. 12 березня 1942 р. призначений керівником Окружного управління до- і ранньої історії, створеного при генеральному комісарі Київської генеральної округи, протягом травня-червня 1942 р. займався розбудовою Музею до- і ранньої історії, був його директором до листопада 1942 р., відзначався уважним і людяним ставленням до українських співробітників музею. Мобілізований до Вермахту 12 грудня 1942 р., у грудні 1944 р. демобілізований за станом здоров'я. Останні місяці війни з 10 січня 1945 р. працював у замку м. Гьохштедт, куди були вивезені культурні цінності з музеїв України. У червні 1945 р. повернувся в Галле, за доносом був заарештований та ув'язнений у кол. концтаборі «Бухенвальд» (26. 02. 1946—3. 02. 1950). Після звільнення працював у Крайовому музеї Галле, Міському музеї Біттерфельда, Інституті до- і ранньої історії Німецької Академії наук у Берліні, з 1955 р. професор Берлінського університету ім. Гумбольдта (Сорокіна, Завальна 2014, с. 440-464; Києво-Печерська лавра... 2016, с. 1062).

¹ В оригіналі тут і далі історії.

Беліловська, А. В., Драновська, В. М. 2007. Становлення та розвиток реставраційної справи в Києво-Печерському заповіднику. В: Колпакова, В. (ред.). *Могилянські читання 2006*. Ч. 1. Київ: НКПІКЗ, с. 227-240.

Берлев, О. Д., Доконт, Н. Г. 1983. *Каталог пам'яток Древнего Египта Одесского археологического Музея АН УССР*. Одесса (рукопис Робочого архіву Наукових фондів Одеського археологічного музею).

Берлев, О. Д., Ходжаш, С. И. (ред.). 1991. *Древнеегипетские памятники из музеев СССР. Каталог выставки*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина.

Буравчук, О., Тарасенко, М. 2020. Єгипетська колекція у зібранні Київського художньо-промислового й наукового музею (1903—1915 рр.). В: Маричевська, О. (відп. ред.). *П'яті читання пам'яті М. Ф. Біляшівського. Матеріали наукової конференції 2019 року*. Київ: НХМУ, с. 22-28, 177-178.

Вейлз, К. 1923. *От бирки до азбуки*. Пер. с нем. под ред. проф. Д. Н. Анучина. Москва; Петроград: Госиздат.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР: Альбом*. Киев: Наукова думка.

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. 1938. Київ.

Іванцова-Костенко, Г. 2005. Слово про батька. В: Іванцова-Костенко, Г. І. (упоряд.). *Повернення. Зб. доповідей наук. конференції, присвяченої 100літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (1904—1941 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, с. 96-105.

Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 6. Хроника и библиография. 1903. Вып. 4. Санкт-Петербург.

Карцев, А. А. 1962. Новые данные о собраниях египетских древностей в России (1811—1909). *Краткие сообщения Института народов Азии*, 46: Древний Восток, с. 259-269.

Киевлянин. 1904, 356.

Киевский музей. Древности Египта. 1903. Вып. 1. Киев: Тип. С. В. Кульженко.

Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. 1905. Отдел Археологии: Краткий указатель предметов. Киев: Типо-литография Н. А. Гирич.

Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. 1906. Отдел Археологии: Краткий указатель предметов. Типо-литография Н. А. Гирич.

Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. 1911. Отдел Археологии: Краткий указатель предметов. Киев: Типография Первой Киевской Артели Печатного Дела.

Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. 1913. Отдел Археологии: Краткий указатель предметов. Киев: Типография Первой Киевской Артели Печатного Дела.

Ковтанюк, Н. Г., Шовкопляс, Г. М. 1995. Заснування та початок історії музею (до 1918 року). В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій Національного музею історії України*. Київ: Національний музей історії України, 1995, с. 3-29.

Ковтанюк, Н. Г., Шовкопляс, Г. М. 1999. Сторінки історії музею (20—50-ті роки XX ст.). В: *Національний музей історії України: його фундатори та колекції. Темат. зб. наук. пр.* Київ: Тов. «ПІ, Лтд».

Коростовцев, М. А., Ходжаш, С. И. 1960. Адриан Викторович Прахов (1847—1916). В: *Очерки по истории русского востоковедения*. Санкт-Петербург: Наука, с. 119-125.

Кот, С. 2011. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати. В: Смолій, В. А. (голова ред. кол.), Лисенко О. Є. (відп. ред.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах*. Кн. 2. Київ: Наукова думка, с. 231-276.

Кот, С., Коренюк, Ю., Себта, Т. 1998. *О возвращении в Украину художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, находящегося в музеях Российской Федерации*. Киев (рукопись).

Кот, С. І. 2008. Курінний Петро Петрович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України у 10 т.* Т. 5. Київ: Наукова думка, с. 522-523.

Крол, А. А. 2017. Новые архивные материалы о египетских древностях, подаренных хедивом Аббасом II России. *Вестник древней истории*, 4, с. 991-1008.

Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959 рр.: Зб. док. 1959. Т. 1. Київ.

Курінний, П. 2007а. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник. В: *Український музей. Зб. 1: Репринтне видання 1927 року*. Київ: НКПІКЗ, с. 212-215.

Курінний, П. 2007б. Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок. В: *Український музей. Зб. 1: Репринтне видання 1927 року*. Київ: НКПІКЗ, с. 159-168.

Латышева, Л. П. 1963. К истории египетской коллекции Одесского археологического музея. В: *Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1961 года*. Одесса: Издательство «Маяк», с. 125-129.

Масалова, І. І., Жданова, Д. А. 2006. Експозиційна діяльність Заповідника 1946—2005 рр. В: *Лаврський альманах*, 15, с. 23-65.

Масперо, Г. 1892. *Древняя история. Египет, Ассирия*. Пер. с фран. Санкт-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелеева.

Новий відділ Історичного музею. *Пролетарська правда*. 10 жовтня 1940 р. № 236 (5641), с. 4.

Петліна, Д. Д. 2018. Перший етап діяльності Центральних державних науково-дослідних реставраційних майстерень (1938—1945). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 622-624.

Радієвська, Т., Себта, Т., Сорокіна, С. 2018а. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943—1945 роках. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 21/22, Київ: ІУАД, с. 799-860.

Радієвська, Т. М., Себта, Т. М., Сорокіна, С. А. 2018б. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на Захід та реституція збірок у 1943—1948 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 15-52.

Романова, О. О. 2017. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі. (Колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, с. 182-197.

Романова, О., Станицька, Г. 2021. *Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)*. ІА НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Себта, Т. 2013. Мюнхенська систематична картотека власності мистецьких об'єктів (1945—1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей. В: Піскун, В. (упоряд.). *Загартована історія. Ювілейний збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження*. Київ: ІУАД, с. 221-236.

Себта, Т. 2016. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941—1943). В: Себта, Т. М., Качан, Р. І. (упоряд.). *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 13-92.

Себта, Т. М., Качан, Р. І. (упоряд.) 2016. *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Сорокіна, С., Завальна, О. 2104. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році. В: *Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів*, Т. 28, Київ: ІУАД, с. 440-464.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М. Радієвська, Т. М. 2015. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942—1943 рр. (за матеріалами НМІУ). В: Травінський, В. С. (відп. ред.) та ін. *Археологія і фортифікація України. Зб. матеріалів*. Кам'янець-Подільський: б./в., с. 288-295.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М. Радієвська, Т. М. 2016. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942—1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 210-229.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М. Радієвська, Т. М. 2017. Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942—1943). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, с. 347-365.

Сошніков, А. О. 2018. Специфіка комплектування єгипетських колекцій музеїв Києва та Полтави. *Культура України*, 62, с. 180-187.

Станиціна, Г. О. 2011. Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України. В: *Музейні читання: Матеріали наук. конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 15—17 листопада 2010 р.* Київ: М-во культури України; НМІУ; МКУ, с. 25-40.

Супруненко, А. Б. 1986. *Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог*. Полтава: Полтавский краеведческий музей.

Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ; Полтава: ВЦ «Археологія».

Супруненко, О. Б. 2007. *З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис*. Київ; Полтава: Видавництво ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія».

Тарасенко, М. О. 2017. Давньоєгипетські старожитності з Баб'єль-Гусус в Одесі (1894—1895 рр.): нові архівні документи. *Сходознавство*, 80, с. 94-134.

Тарасенко, М. О. 2018. Кришка давньоєгипетського саркофага (КПЛ-Арх-829) із зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд. В: *Могиланські читання. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії*. Київ: НЗКПЛ, с. 124-129.

Тарасенко, М. О. 2019а. Кришка саркофага єгипетської жриці XXV династії (НЗКПЛ КПЛ-Арх-829). *Сходознавство*, 83, с. 69-100.

Тарасенко, М. О. 2019б. *У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники ХХІ династії в музеях України*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Тарасенко, Н. А. 2020. Новые сведения о распределении египетских древностей из «дара хедива», 1894—1895 гг. (по документам из РГИА). *Восток (Oriens)*, 6, с. 223-241.

Тимченко, Т. Р. 1998. *Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. (1920—1940). Автореферат дисертації к. мистецтвознавства*. Академія образотворчого мистецтва і архітектури.

Тимченко, Т. 2001. Київська школа реставрації станкового малярства (1920—1930 рр.). *Пам'ятки України*, 4, с. 48-71.

Тимченко, Т. Р. 2003. Принципи реставрації музейних пам'яток у реставраційній майстерні Всеукраїнського музейного містечка (1924—1934 рр.). В: Безгін, О. І., Оляніна, С. В., Коренюк, Ю. О., Ходек, І. О., Кочарян, І. С. (ред.). *Могиланські читання 2002*. Київ: НКПІКЗ, с. 434-444.

Тимченко, Т. 2012. Микола Касперович. Матеріали до біографії. В: *Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: зб. наук. праць*. Львів: Інститут культурології НАМ України, с. 57-71.

Толочко, П. П. (гол. ред.) 2015. *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: ВД «АДЕФ-Україна».

Тураев, Б. А. 1899. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях. *Записки Восточного отделения Императорского археологического общества*, XII, с. 179-217.

Феттх, Н. 2004. *Київський щоденник (3. XII. 1941 — 19. I. 1942)*. Київ: СофіяА.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. 1941. Київ: Радянська школа.

Цикора, С. 1970. Золотая Одиссея. Документальный рассказ. *Известия*, 22 жовтня, № 250, с. 6.

Яненко, А. 2017 (автор-упоряд.). *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ: НКПІКЗ.

Яненко, А. 2020а. Всеукраїнські художньо-реставраційні майстерні у 1933 р.: «рік нашупаного шляху». *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ., 24—25 вересня 2020 р.* Київ: «Фенікс», с. 319-323.

Яненко, А. С. (автор-упоряд.). 2020б. *Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник*. Київ: НКПІКЗ.

Assmann, J. 2002. *The Mind of Egypt. History and Meaning in the Time of the Pharaohs*; translated by A. Jenkins. New York: Metopolitan Books; Henry Holt and Co.

Aston, D. A. 2000. Canopic Chests from the Twenty-First Dynasty to the Ptolemaic Period. *Ägypten und Levante. Internationale Zeitschrift für ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete*, 10, p. 159-178.

Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21—25: Chronology — Typology — Developments*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2009 (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, XXI).

Belova, G., Ivanov, S. 2002. The Inner Coffin of Nesymwt from the Priestly Cache of Bab el-Gasus. In: Eldamaty, M., Trad, M. (eds). *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum*. Vol. 1. Cairo: Supreme Council of Antiquities and American University Press, p. 111-118.

Berlev, O., Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. Fribourg; Göttingen: University Press Fribourg; Vandenhoeck & Ruprecht. (Orbis Biblicus et Orientalis, 17).

Carter, H. 1933. *The Tomb of Tut-ankh-amen*. Vol. III. London; Toronto; Melbourne & Sydney: Cassel and Company Ltd.

Chassinat, E. 1909. *La seconde trouvaille de Deir el-Bahari (sarcophages)*. T. I, fasc. 1. Le Caire: IFAO. (Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 6001-6029).

Hodjash, S. 2002. The Collection of Adrian Prakhov in the State Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow. In: Györy, H. (ed.). *Mélanges offerts à Edith Varga: «le lotus qui sort de terre»*. Budapest: Musée Hongrois des Beaux-Arts, p. 57-64.

- Krol, A. 2018. New Documents Related to the Lot 6 of the So-Called "Gift of Khedive" from the Foreign Policy Archive of the Russian Empire. In: Blöbaum, A. I., Eaton-Krauss, M., Wüthrich, A. (eds). *Pérégrinations avec Erhart Graefe. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag*. Münster: Zaphon, p. 297-313. (Ägypten und Altes Testament. Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments, 87).
- Lauterbach, I. 2015. *Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn*. Berlin; München: Deutscher Kunstverlag GmbH.
- Lauterbach, I. 2018. *The Central Collecting Point in Munich. A New Beginning for the Restitution and Protecting of Art*. Los Angeles: The Getty Research Institute.
- Lipińska, J. 1993-1994. Bab el-Gusus. Cache-Tomb of the Priests & Priestesses of Amen. *Kemet*, 4, p. 48-59.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern. (Thebes, 5).
- Ranke, H. 1935-1937. *Die ägyptischen Personennamen*. Bd. I—III. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Seitz, R. H. 2009. *Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau — seine Baugeschichte und seine (ost) europäische Bezüge*. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag.
- Sousa, R. 2017. The Tomb of the Priests of Amun at Thebes: The History of the Find. In: Weiss, L. (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun. Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. Leiden: Brill, p. 21-34. (Papers on archaeology of the Leiden Museum of Antiquities, 17).
- Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. 2021. Introduction: Remembering the Tomb of the Priests of Amun. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. Roma; Bristol: "L'Erma" Di Bretschneider, p. 11-27. (Egitto Antico, 4).
- Spiegelberg, W. 1905. Zu Gen. 41, 45. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 42, S. 84-85.
- Stoof, M. 2002. *Skorpion und Skorpiongöttin im alten Ägypten*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač. (Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse, 23).
- Tarasenko, M. 2017. The Third Intermediate Period Coffins in the Museums of Ukraine. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds.). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19—22 June 2013*. Vol. II. Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 529-540.
- Tarasenko, M. 2021. The Lot VI of Bab el-Gasus in the Light of the New Archive Documents. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. Roma; Bristol: "L'Erma" di Bretschneider, p. 263-278. (Egitto Antico, 4).
- Tarasenko, M., Elias, J. 2022. *25th Dynasty Coffin Types Reconsidered. Typological Analysis of Coffin Lid KPL-Arch-829, National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra"*. Carlisle (Pennsylvania): Pendici Publishing.

Надійшла 15.02.2023

Tetiana M. Sebta¹, Mykola O. Tarasenko², Svitlana A. Sorokina³

¹ PhD, Senior Research Fellow, the M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Source Studies of the Modern History of Ukraine, ORCID: 0000-0003-0259-0932, sebta@ukr.net

² DSc., Leading Research Fellow, the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of the Near and Middle East; Research Fellow, the Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, the University of Oxford, ORCID: 0000-0001-6779-225, niktarasenko@ukr.net; mykola.tarasenko@ames.ox.ac.uk

³ Chief of the Sector "Archaeology of Paleolithic-Bronze Age", the National Museum of History of Ukraine, the Department of Archaeology, ORCID: 0000-0002-1073-6666, zlakosh@ukr.net

THE PHOTONEGATIVES OF THE ANCIENT EGYPT COLLECTION OF THE TARAS SHEVCHENKO CENTRAL HISTORICAL MUSEUM: REVIEW ON THE MONOGRAPH BY O. O. ROMANOVA AND H. O. STANYTSINA. *ANCIENT EGYPT IN KYIV: MIRRORED ON GLASS (THE GLASS PHOTONEGATIVES COLLECTION OF THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE)*. KYIV, 2021

The article reviews the monograph-catalogue O. O. Romanova and H. O. Stanytsina *Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on Glass (the Glass Photonegatives Collection of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. This book is dedicated to the introduction into academic circulation of a collection of glass photonegatives depicting ancient Egyptian objects from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 143 negatives and photographs of ancient Egyptian items were collected; they were published and provided with catalogue data and comments. Significant work has been done on the attribution of objects depicted on the negatives. Noting the importance of visual material introduced, the research part of the monograph, however, contains significant intentional or unintentional lacunae regarding the existing base of Ukrainian researches on the topic. The Egyptological part of the work has also a certain number of completely or partially erroneous attributions and statements and ignores existing academic publications on the subject.

The reviewers came to somewhat different conclusions regarding the reason for the formation of the discussed collection of negatives, specified the circumstances, time and place of their creation, differently defined individual ancient Egyptian objects and the provenance of some of them (for example, the "shabti-box" on the photonegatives (now lost) is actually a canopic box). Documents from the Scientific Archive of the National Museum of the History of Ukraine are of great importance for revising the conclusions of the monograph. An excerpt from the inventory book of negatives is published, which demonstrates that the collection was created at the Taras Shevchenko National Historical Museum in the process of preparing an exhibition of ancient Egyptian artefacts.

Key words: ancient Egypt, National Museum of the History of Ukraine, Odesa Archaeological Museum, B. I. Khanenko, photo negatives, mummy, coffin.

References

- Belilovska, A. V., Dranovska, V. M. 2007. Stanovlennia ta rozvytok restavratsiinoi spravy v Kievo-Pecherskomu zapovidnyku. In: Kolpakova, V. (ed). *Mohylianski chytannia 2006*. Ch. 1. Kyiv: NKPIKZ, p. 227-240.
- Berlev, O. D., Dokont, N. G. 1983. *Katalog pamiatnikov Drevnego Egipta Odesskogo arkheologicheskogo Muzeia AN USSR*. Odesa (rukopis RA NF OAM).
- Berlev, O. D., Khodzhash, S. I. (eds). 1991. *Drevneegipetskie pamiatniki iz muzeev SSSR. Katalog vystavki*. Moskva: GMII im. A. S. Pushkina.
- Buravchuk, O., Tarasenko, M. 2020. Yehypetska kolektsiia u zibranni Kyivskoho khudozhno-promyslovoho i naukovoho muzeiu (1903—1915 rr.). In: Marychevska O. (ed.). *Piati chytannia pamiaty M. F. Biliashivskoho. Materialy naukovo konferentsii 2019 roku*. Kyiv: NKhMU, p. 22-28, 177-178.
- Weile, K. 1923. *Ot birki do azbuki*. Per. s nem. pod red. prof. D. N. Anuchina. Moskva; Petrograd: Gosizdat.
- Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR: Albom*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu URSR*. 1938. Kyiv.
- Ivantsova-Kostenko, H. 2005. Slovo pro batka. In: Ivantsova-Kostenko, H. I. (ed.). *Povernennya. Zb. dopovidey nauk. konferentsii, prysviachenoi 100littiu z dnia narodzhennia ukraiinskoho istoryka ta arkheoloha Ivana Ovsiiiovycha Ivantsova (1904—1941 rr.)*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NANU, p. 96-105.
- Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii. Pribavlenie k vyp. 6. Khronika i bibliografiia*. 1903. Vyp. 4. Sankt-Peterburg.
- Kartsev, A. A. 1962. Novye dannye o sobraniakh egipetskikh drevnostei v Rossii (1811—1909). *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 46: Drevniy Vostok, p. 259-269.
- Kiivlianin*. 1904, 356.
- Kievskii muzey. Drevnosti Egipta*. 1903. Vyp. 1. Kyiv: Tip. S. V. Kulzhenko.
- Kievskii khudozhestvenno-promyshlennyi i nauchnyi muzei imeni Ego Velichestva Gosudaria Imperatora Nikolaia Aleksandrovicha*. 1905. *Otdel Arkheologii: Kratkii ukazatel predmetov*. Kyiv: Tipo-litografiia N. A. Girich.
- Kievskii khudozhestvenno-promyshlennyi i nauchnyi muzei imeni Ego Velichestva Gosudaria Imperatora Nikolaia Aleksandrovicha*. 1906. *Otdel Arkheologii: Kratkii ukazatel predmetov*. Kyiv: Tipo-litografiia N. A. Girich.
- Kievskii khudozhestvenno-promyshlennyi i nauchnyi muzei imeni Ego Velichestva Gosudaria Imperatora Nikolaia Aleksandroviicha*. 1911. *Otdel Arkheologii: Kratkii ukazatel' predmetov*. Kyiv: Tipo-litografiia Pervoi Kievskoi Arteli Pechatnogo Dela.
- Kievskii khudozhestvenno-promyshlennyi i nauchnyi muzei imeni Ego Velichestva Gosudaria Imperatora Nikolaia Aleksandroviicha*. 1913. *Otdel Arkheologii: Kratkii ukazatel predmetov*. Kyiv: Tipo-litografiia Pervoi Kievskoi Arteli Pechatnogo Dela.
- Kovtaniuk, N. H., Shovkopliash, H. M. 1995. *Zasnuvannia ta pochatok istorii muzeiu (do 1918 roku)*. In: Kovtanyuk, N. H. (ed.). *Vid pershovytkiv do sohodennia: iz istorii formuvannia kolektsii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*. Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1995, p. 3-29.
- Kovtaniuk, N. H., Shovkopliash, H. M. 1999. Storinky istorii muzeiu (20—50-ti roky XX st.). In: *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii. Temat. zb. nauk. pr.* Kyiv: Tov. “III, Ltd”.
- Korostovtsev, M. A., Khodzhash, S. I. 1960. Adrian Viktorovich Prakhov (1847—1916). In: *Ocherki po istorii russkogo vostokovedeniia*. Sb. III. Sankt-Peterburg: Nauka, p. 119-125.
- Kot, S. I. 2008. Kurinnyi Petro Petrovych. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy u 10 t*. T. 5. Kyiv: Naukova dumka, p. 522-523.
- Kot, S. 2011. Druha svitova viina i dolia kulturnykh tsinnostey Ukrainy: peremishchennia i vtraty. In: Smolii V. A., Lysenko O. Ye. (eds.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy u dvokh knyzhakh*. Kn. 2. Kyiv: Naukova dumka, p. 231-276.
- Kot, S., Koreniuk, Yu., Sebta, T. 1998. *O vozvrashchenii v Ukrainu khudozhestvennogo naslediia Mykhailovskogo Zlatoverkhogo sobora, nakhodiashegosia v muzeiakh Rossiiskoi federatsii*. Kyiv (rukopis).
- Krol, A. A. 2017. New archive materials concerning the Egyptian antiquities offered to Russia by Khedive Abbas II *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 991-1008.
- Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR: Naivazhlyvishi rishennia Komunistychnoi partii i radianskoho uriadu 1917—1959 rr.: Zb. dok.* 1959. T. 1. Kyiv.
- Kurinnyi, P. 2007a. Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk. In: *Ukrainskyi muzei. Zb. 1: Reprintne vydannia 1927 roku*. Kyiv: NKPIKZ, p. 212-215.
- Kurinnyi, P. 2007b. Try roky pratsi restavratsiinoi maisterni Lavrskoho muzeiu kultiv ta pobutu nad konservatsiieiu ta restavratsiieiu muzeinykh zbirk. In: *Ukrainskyi muzei. Zb. 1: Reprintne vydannia 1927 roku*. Kyiv: NKPIKZ, p. 159-168.
- Latysheva, L. P. 1963. K istorii egipetskoii kolektsii Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. In: *Kratkie soobshcheniia o polevykh arkheologicheskikh issledovaniakh Odesskogo gosudarstvennogo muzeia 1961 goda*. Odesa: Izdatelstvo “Maiak”, p. 125-129.
- Masalova, I. I., Zhdanova, D. A. 2006. Ekspozytsiina diialnist Zapovidnyka 1946—2005 rr. In: *Lavrskii almanakh*, 15, p. 23-65.
- Maspero, G. 1892. *Drevniaia istoriia. Egipet, Assiriia*. Per. s fran. Sankt-Peterburg: Izdanie L. F. Panteleeva.
- Novyi viddil Istorychnoho muzeiu. *Proletarska Pravda*. 10 October 1940. No. 236 (5641), p. 4.
- Petlina, D. D. 2018. Pershyi etap diialnosti Tsentralnykh derzhavnykh naukovykh doslidnykh restavratsiinykh maisteren (1938—1945). *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*, 3, p. 622-624.
- Radiievska, T., Sebta, T., Sorokina, S. 2018a. Dokumenty svidchat: vyvezennia na Zakhid zbirk Kraiovoho muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1943—1945 rokakh. In: *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii*. Vyp. 21/22, Kyiv: IUAD, p. 799-860.
- Radiievska, T. M., Sebta, T. M., Sorokina, S. A. 2018b. Z istorii zibrannia Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: peremishchennia na Zakhid ta restytutsiia zbirk u 1943—1948 rr. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*, 3, p. 15-52.

- Romanova, O. O. 2017. Starodavnii Yehypet v Kyievi: viddzerkalennia na skli. (Kolektsiia nehatyviv na skli iz zobrazhenniamy davnoiehypetskykh predmetiv v Instytuti arkeolohii NAN Ukrainy. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 21, p. 182-197.
- Romanova, O., Stanytsina, H. 2021. *Starodavnii Yehypet u Kyievi: vidobrazhennia na skli (kolektsiia sklianykh fotonehatyviv Naukovoho arkhivu Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy)*. Kyiv: Instytut arkeolohii NANU; Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU.
- Sebta, T. 2013. Miunkhenska systematychna kartoteka vlasnosti mystetskykh ob'ektiv (1945—1952): perspektyvy doslidzhennia povoiennoi restytutsii ukrainskykh kulturnykh tsinnosti. In: Piskun, V. (ed.). *Zahartovana istoriieiu. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu prof. Nadii Ivanivny Myronets z nahody 80-littia vid dnia narodzhennia*. Kyiv: IUAD, p. 221-236.
- Sebta, T. 2016. Kyievo-Pecherska Lavra na pochatku Nimetsko-radianskoi viiny ta pid chas natsystskoi okupatsii (1941—1943). In: Sebta, T. M., Kachan, R. I. (uporiad.). *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 13-92.
- Sebta, T. M., Kachan, R. I. (eds.) 2016. *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Sorokina, S. A., Zavalna, O. M., Radiievska, T. M. 2015. Diialnist Muzeiu do- i rannoi istorii v Kyievi u 1942—1943 rr. (za materialamy NMIU). In: Travinskyi, V. S. et al. (eds.). *Arkeolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. Zb. materialiv*. Kamianets-Podilskyi, p. 288-295.
- Sorokina, S. A., Zavalna, O. M., Radiievska, T. M. 2016. Muzei do- i rannoi istorii u Kyievi (1942—1943): struktura ta personalnyi sklad. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1), p. 210-229.
- Sorokina, S. A., Zavalna, O. M., Radiievska, T. M. 2017. Ekspozytsiia Kraiovoho muzeiu do- i rannoi istorii u Kyievi (1942—1943). *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 21, p. 347-365.
- Sorokina, S., Zavalna, O. 2014. Nimetskyi arkeoloh doktor Paul Grimm i stvorennia u Kyievi Muzeiu do- i rannoi istorii u 1942 rotsi. In: *Naukovi zapysky. Zb. pr. molodykh vchenykh ta aspirantiv*, T. 28, Kyiv: IUAD, p. 440-464.
- Soshnikov, A. O. 2018. Spetsyfika komplektuvannia yehypetskykh kolektsii muzeiiv Kyieva ta Poltav. *Kultura Ukrainy*, 62, p. 180-187.
- Stanytsina, H. O. 2011. Malovidomi dokumenty v Naukovomu arkhivi Instytutu arkeolohii NAN Ukrayiny. In: *Muzeyni chytannya: Materialy nauk. konferentsiyi "Yuvelirne mystetstvo — pohlyad kriz viky", 15—17 lystopada 2010 r.* Kyiv: M-vo kultury Ukrainy; NMIU; MIKU, p. 25-40.
- Suprunenko, A. B. 1986. *Pamiatniki drevneyegipetskogo iskusstva v sobranii Poltavskogo kraevedcheskogo muzeia: Katalog*. Poltava: Poltavskii kraevedcheskyi muzei.
- Suprunenko, O. B. 2000. *Arkeolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskyi muzei K. M. Skarzhynskoi)*. Kyiv; Poltava: VTs "Arkeolohiia".
- Suprunenko, O. B. 2007. *Z istorii arkeolohichnykh doslidzen na Poltavshchyni: Korotkyi narys*. Kyiv; Poltava: V-tvo PP "Hrotesk", VTs "Arkeolohiia".
- Tarasenko, M. O. 2017. Ancient Egyptian antiquities from Bāb Ee-Gusūs In Odesa (1894—1895): The new archive documents. *Shodoznavstvo*, 80, p. 94-134.
- Tarasenko, M. O. 2018. Kryshka davnoiehypetskoho sarkofaha (KPL-Ark-829) iz zibrannia Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka: poperednii ohliad. In: *Mohylianski chytannia. Zberezhennia i doslidzhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: liudy, idei, vizii*. Kyiv: NZKPL, p. 124-129.
- Tarasenko, M. O. 2019a. Coffin lid of the Egyptian priestess of the 25th Dynasty (NKPCHP KPL-Arch-829). *Shodoznavstvo*, 83, p. 69-100.
- Tarasenko, M. O. 2019b. *U poshukakh starozhytnosti z daru khedyva. Davnoiehypetski pamiatnyky XXI dynastii v muzeiakh Ukrainy*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU.
- Tarasenko, N. A. 2020. New facts on the distribution of Egyptian antiquities from the "Gift of Khedive", 1894—1895 (after the documents from RSHA). *Vostok (Oriens)*, 6, p. 223-241.
- Tolochko, P. P. (ed.) 2015. *Instytut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: VD "ADEF-Ukraina".
- Tymchenko, T. R. 1998. *Muzeinyi napriam restavratsii v Ukraini. Kyivska shkola. (1920—1940). Avtoreferat dysertatsii k. mystetstvovnavstva*. Kyiv: Akademiia obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury.
- Tymchenko, T. 2001. Kyivska shkola restavratsii stankovoho maliarstva (1920—1930 rr.). *Pamiatky Ukrainy*, 4, p. 48-71.
- Tymchenko, T. R. 2003. *Pryntsypy restavratsii muzeinykh pamiatok u restavratsiini maisterni Vseukrainskoho muzeinoho mistechka (1924—1934 rr.)*. In: *Mohylianski chytannia 2002*. Kyiv: NKPIKZ, p. 434-444.
- Tymchenko, T. 2012. Mykola Kasperovych. Materialy do bihografii. In: Bezhin, O. I., Olianina, S. V., Koreniuk, Iu. O., Khodak, I. O., Kocharian, I. S. (eds.). *Ukrainska khudozhnia kultura: istoriia ta suchasni problemy: zb. nauk. prats*. Lviv: Instytut kulturolohi NAM Ukrainy, p. 57-71.
- Turaiev, B. A. 1899. Opisanie egipetskiikh pamiatnikov v russkiikh muzeiakh i sobraniakh. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imp. Russkogo arkeologicheskogo obshchestva*, XII, p. 179-217.
- Fettikh, N. 2004. *Kyivskiy shchodennyk (3. XII. 1941 — 19. I. 1942)*. Kyiv: SofiiaA.
- Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T. H. Shevchenka v m. Kyievi: Korotkyi dovidnyk*. 1941. Kyiv: Radianska shkola.
- Tsikora, S. 1970. Zolotaia Odisseia. Dokumentalnyi rasskaz. *Izvestiia*, 22 zhovtnia, № 250, p. 6.
- Yanenko, A. 2017 (ed.). *Arkeolohichni muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: NKPIKZ.
- Yanenko, A. 2020a. Vseukrainski khudozhno-restavratsiini maisterni u 1933 r.: "rik nashchupanoho shliakhu". *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhenia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti. Materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv: "Feniks", p. 319-323.
- Yanenko, A. S. (avtor-uporiad.). 2020b. *Kurinni P. Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk "Vseukrainskyi muzeinyi horodok": providnyk*. Kyiv: NKPIKZ.

- Assmann, J. 2002. *The Mind of Egypt. History and Meaning in the Time of the Pharaohs*; translated by A. Jenkins. New York: Metropolitan Books; Henry Holt and Co.
- Aston, D. A. 2000. Canopic Chests from the Twenty-First Dynasty to the Ptolemaic Period. *Ägypten und Levante. Internationale Zeitschrift für ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete*, 10, p. 159-178.
- Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21–25: Chronology — Typology — Developments*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2009 (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, Vol. XXI).
- Belova, G., Ivanov, S. 2002. The Inner Coffin of Nesy-Mwt from the Priestly Cache of Bab el-Gasus. In: Eldalmy, M., Trad, M. (eds). *Egyptian Museum Collections around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum*. Vol. 1. Cairo: Supreme Council of Antiquities and American University Press, p. 111-118.
- Berlev, O., Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. Fribourg; Göttingen: University Press Fribourg; Vandenhoeck & Ruprecht. (Orbis Biblicus et Orientalis, 17).
- Carter, H. 1933. *The Tomb of Tut-ankh-amen*. Vol. III. London; Toronto; Melbourne & Sydney: Cassel and Company Ltd.
- Chassinat, E. 1909. *La seconde trouvaille de Deir el-Bahari (sarcophages)*. T. I, fasc. 1. Le Caire: IFAO. (Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 6001-6029).
- Hodjash, S. 2002. The Collection of Adrian Prakhov in the State Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow. In: Györy, H. (ed.). *Mélanges offerts à Edith Varga: — «le lotus qui sort de terre»*. Budapest: Musée Hongrois des Beaux-Arts, p. 57-64.
- Krol, A. 2018. New Documents Related to the Lot 6 of the So-Called “Gift of Khedive” from the Foreign Policy Archive of the Russian Empire. In: Blöbaum, A. I., Eaton-Krauss, M., Wüthrich, A. (eds). *Pérégrinations avec Erhart Graefe. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag*. Münster: Zaphon, p. 297-313. (Ägypten und Altes Testament. Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments, 87).
- Lauterbach, I. 2015. *Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn*. Berlin; München: Deutscher Kunstverlag GmbH.
- Lauterbach, I. 2018. *The Central Collecting Point in Munich. A New Beginning for the Restitution and Protecting of Art*. Los Angeles: The Getty Research Institute.
- Lipińska, J. 1993-1994. Bab el-Gusus. Cache-Tomb of the Priests & Priestesses of Amen. *Kemet*, 4, p. 48-59.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern. (Thebes, 5).
- Ranke, H. 1935-1937. *Die ägyptischen Personennamen*. Bd. I—III. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Seitz, R. H. 2009. *Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau — seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge*. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag.
- Sousa, R. 2017. The Tomb of the Priests of Amun at Thebes: The History of the Find. In: Weiss, L. (ed.). *The Coffins of the Priests of Amun. Egyptian Coffins from the 21st Dynasty in the Collection of the National Museum of Antiquities in Leiden*. Leiden: Brill, p. 21-34. (Papers on archaeology of the Leiden Museum of Antiquities, 17).
- Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. 2021. Introduction: Remembering the Tomb of the Priests of Amun. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. Roma; Bristol: «L’Erma» Di Bretschneider, p. 11-27. (Egitto Antico, 4).
- Spiegelberg, W. 1905. Zu צפנחפנע Gen. 41, 45. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 42, S. 84-85.
- Stoof, M. 2002. *Skorpion und Skorpiongöttin im alten Ägypten*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač. (Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse, 23).
- Tarasenko, M. 2017. The Third Intermediate Period Coffins in the Museums of Ukraine. In: Amenta, A., Guichard, H. (eds). *Proceedings First Vatican Coffin Conference, 19—22 June 2013*. Vol. II. Vatican: Edizioni Musei Vaticani, p. 529-540.
- Tarasenko, M. 2021. The Lot VI of Bab el-Gasus in the Light of the New Archive Documents. In: Sousa, R., Amenta, A., Cooney, K. M. (eds). *Bab el-Gasus in Context. Rediscovering the Tomb of the Priests of Amun*. Roma; Bristol: “L’Erma” di Bretschneider, p. 263-278. (Egitto Antico, 4).
- Tarasenko, M., Elias, J. 2022. *25th Dynasty Coffin Types Reconsidered. Typological Analysis of Coffin Lid KPL-Arch-829, National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra»*. Carlisle (Pennsylvania): Pendici Publishing.

До історії стародавнього виробництва

УДК: 904.23(4)-033.5

<https://doi.org/10.15407/arheologia2023.02.098>

© В. І. ЩЕПАЧЕНКО* 2023

СКЛЯНІ ЧАШІ З ОПЛАВЛЕНИМ КРАЄМ ВІНЕЦЬ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ

Статтю присвячено вивченню проблеми походження однієї з груп черняхівського скляного посуду — чаш із оплавленим краєм вінець. Метою дослідження є пошук імовірних центрів, що можуть претендувати на роль місця виготовлення таких виробів, у межах доступної сьогодні інформації про розвиток склоробного ремесла в черняхівській культурі та сусідніх римських провінціях.

К л ю ч о в і с л о в а: Комарів, пізньоримський час, скляний посуд, скляні чаші, черняхівська культура.

Ще з відкриття перших черняхівських старожитностей, скляний посуд, знайдений серед інших матеріальних залишків культури «полів поховань», дослідники довго вважали винятково предметом римського імпорту (Сміленко 1952, с. 70; Сымонович 1957, с. 28-30; 1964, с. 11; 1977, с. 184-185; Кропоткин 1970, с. 32). У середині XX ст. римське походження його західних та північних аналогів теж не викликало жодних сумнівів (Eggers 1951, S. 59-62). Лише в другій половині минулого століття питання про місце виготовлення скляних посудин, знайдених на території європейського Барбарікуму, вперше стало об'єктом окремої дискусії (Rau 1972, S. 126-128, 170; 1974; Näsman 1984, S. 144-147; Stawiarska 1984; Straume 1987, S. 61-64; Lund Hansen 1987, S. 97-120; Росохацкий 1987, с. 145; Gomolka-Fuchs 1999). Причиною цього, ймовірно, були кілька факторів. Насамперед систематизація накопиченого матеріалу та поява перших каталогів знахідок скляного посуду поза межами римського лімесу (Eggers 1951; Кропоткин 1970; Rau 1972; Straume 1987; Lund

Hansen 1987), а також залучення до наукового обігу матеріалів дослідження нових провінційно-римських центрів (Isings 1957; Fremersdorf 1958; 1959; 1962; 1967; 1970; Clairmont 1963; Doppelfeld 1966; Calvi 1968; Barkóczi 1968). Важливу роль, без сумніву, відіграла й публікація перших результатів розкопок склоробної майстерні в Комарові (Новодністровський¹ р-н, Чернівецька обл., Україна), виявленої далеко за межами лімесу 1956 р. (Смішко 1964).

Одними з перших у літературі з'явилися сумніви щодо належності до категорії римського імпорту циліндричних кубків типу 230 за Х. Ю. Еггерсом (Eggers 1951) або Ковалк/Ковальк за Г. Рау (Rau 1972, S. 126-128). Значною мірою вони пов'язані з характером поширення цих посудин, знахідки яких, за винятком поодиноких екземплярів, невідомі на території імперії. Надалі відсутність прямих аналогів серед провінційно-римських виробів та локалізація за межами лімесу стали основними аргументами на користь припущення про «не римське» походження деяких інших типів скляного посуду, виявленого в Барбарікумі (Straume 1987, S. 61-64; Gavritukhin 2011, p. 42, 51, 53; 2017, p. 95, 101).

До категорії посудин, виробництво яких могло здійснюватися на варварських землях, на нашу думку, можна додати ще одну групу виробів, поширених в ареалі черняхівської культури, — скляні чаші з оплавленим краєм вінець.

Морфологія і типологія посуду

Аналізований матеріал охоплює 51 артефакт, що походить із поховань та культового

* ЩЕПАЧЕНКО Владислав Ігорович — аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0001-9137-235X, schepachenko@karazin.ua

¹ Раніше Кельменецький.

шару могильників, а також об'єктів і культурного шару поселень черняхівської культури².

Певною мірою такі чаші можна порівняти із західноєвропейськими посудинами типів Еггерс/ Eggers 199, 202, 205-206 (Eggers 1951; Petruskas 2017, S. 124) або т. зв. Bodenrippenschale та Fußschale за Г. Рау (Rau 1972), чашами типів Вербковіце/Werbkowitz та Векліце/Weklice за Т. Ставярською (Stawarska 1999), а також кубками групи II за Е. А. Симоновичем (Симонович 1977).

Посудини, розглянуті в цій роботі, об'єднують низка подібних морфологічних ознак, таких як напівсферична або, рідше, циліндрична форма, специфічні розміри (діаметр вінець дорівнює висоті або перевищує її), оплавлений край вінець³, а також «гарячий» спосіб декорування. Висота виробів у середньому становить близько 6 см (4,4—9,0 см), а діаметр вінець — близько 8 см (6,0—9,6 см). Більшість артефактів мають рівний прямий або трохи вигнутий назовні профіль вінець, а їхній край оплавлений і часто дещо потовщений назовні. Ще однією характерною морфологічною особливістю цих посудин є накладний кільцевий піддон/ніжка, хоч у деяких артефактів її немає⁴. Кольорова гама виробів варіюється від повністю знебарвленого та безбарвного із зеленим чи блакитним відтінками до насиченого зеленого і навіть червоно-рубінового⁵. Скляна маса часто містить окремі включення бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють невеликі скупчення. Переважна кількість артефактів прикрашена накладними нитками скла або т. зв. відтягнутими ребрами, хоч трапляються й екземпляри без орнамента-

ції. Деякі вироби комбінують вищеописані декоративні прийоми. Накладні деталі переважно виконані зі скла одного кольору з основою, а їх рельєфність, що спостерігається лише із зовнішнього боку стінок посудини, свідчить про нанесення декору на поверхню вже готового виробу, а не заготовки, без подальшої його обкатки⁶ (аналогії див.: Fünfschilling 2015, S. 77-78, Abb. 73). Результати вивчення хімічного складу скла окремих черняхівських знахідок частково опубліковані й демонструють, що три з них виготовлені із сировини т. зв. Левантійської I групи, дві — зі скла серії НІМТ і ще одна — з мішаного матеріалу, близького за елементним складом до скла Левантійської I групи або «римського» зелено-блакитного (табл. 1).

Попри типологічне розмаїття, черняхівські чаші досить схожі за своєю морфологією й технологією обробки й декорування. Цей факт, а також їх близька хронологічна позиція та спільний ареал поширення дозволяють погодитись із думкою О. В. Петраускаса, який розглядає їх як єдину групу посуду (Petruskas 2017, p. 124), і припускати їх спільне походження. Оскільки специфічні розміри та оплавлений край вінець є об'єднавчими рисами для всіх екземплярів цієї групи виробів, ми пропонуємо надалі позначити їх як черняхівські чаші з оплавленим краєм вінець.

Залежно від наявності та композиції декору їх можна умовно поділити на кілька варіантів.

Варіант а, або тип Eggers 202, включає вироби без декору, відомі в ареалі черняхівської культури всього в одному цілому екземплярі, що походить із Великого Самбору (Каталог 1, № 6; рис. 1: 1).

Варіант б, або тип Вербковіце, за типологією Т. Ставярської. Охоплює чаші, прикрашені накладною ниткою скла, що в один або кілька витків оперізує виріб у верхній частині. Усі цілі артефакти мають накладний кільцевий піддон. Найвиразніший екземпляр походить із поховання 17-1961 Косанового (Каталог 1, № 19; рис. 2: 1). Ще дві цілі подібні чаші виявлені в інших похованнях (7-1963 та 23-1961) цього могильника (Каталог 1, № 17, 18; рис. 2: 5, 3). Фрагменти, що, можливо, належать таким виробам, виявлено також у Великій Бугаївці (Каталог 1, № 4; рис. 2: 4), Війтенках (Каталог 1, № 14; рис. 5: 9) та Комаріві (Каталог 2, № 13,

² Для порівняння залучено 145 посудин, що мають схожі технологічні особливості, із території європейського Барбарікуму (включаючи Комарів та Кримський півострів). Комарів сьогодні являє собою ще досить мало вивчений унікальний феномен археології пізньоримського часу — доби Великого переселення народів Східної Європи. Лише незначна частина матеріалів дослідження цієї пам'ятки наразі залучена до наукового обігу. Тому ми використовуємо опубліковані комарівські знахідки лише для порівняльного аналізу (Каталог 2).

³ Реконструкція прийомів виготовлення та декорування виробів ґрунтується на сучасних знаннях про технологію процеси (Price, Cottam 1998; Lazar 2003; Fünfschilling 2015; Antonaras 2017) і доповнюється візуальними спостереженнями.

⁴ Крім того, на дні виробів завжди є слід понтії — округла мітка, що утворюється внаслідок відокремлення заготовки від залізного стрижня (понтії), що використовується для її утримання під час «гарячої» обробки краю вінець.

⁵ У цьому випадку такого забарвлення скляній масі надає високий вміст оксиду заліза, характерний для сировини групи НІМТ (Румянцев, Любичев, Трифонов 2018, табл. 2: 17).

⁶ Лише в одному випадку накладний декор має сліди обкатки, що використовується для закріплення орнаменту на поверхні посудини (Каталог 1, № 13, рис. 3: 1).

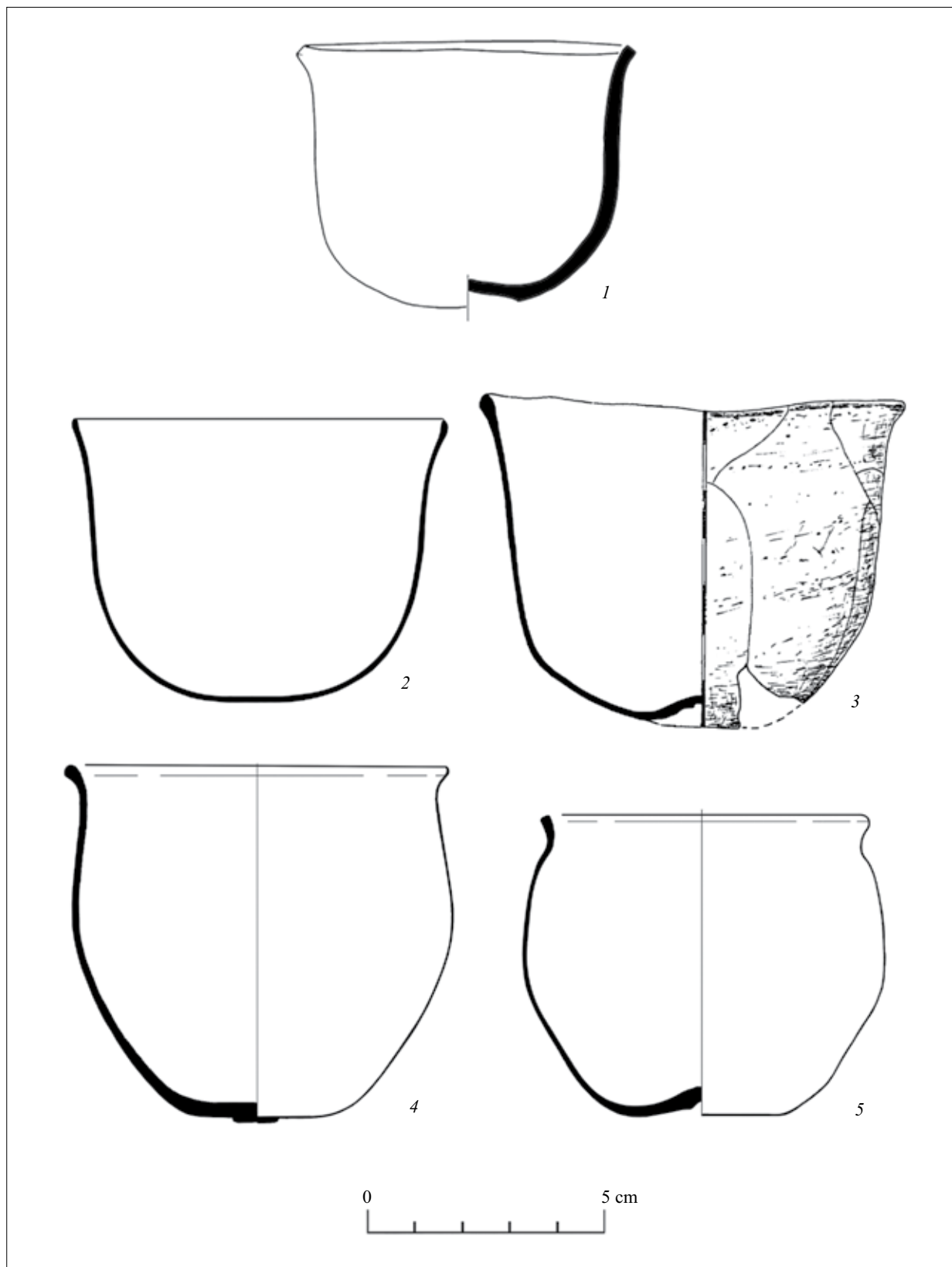

Рис. 1. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець (варіант *a*) та їхні прототиби: 1 — Великий Самбір, поховання (за: Petrauskas 2017), 2 — Гощишево/Мальборк-Вельбарк, поховання 1180 (за: Kleemann 2017), 3 — Гродзиськ-Каленчин, поховання 1 (за: Rau 1972), 4, 5 — Кельн, Люксембург штрассе, поховання 67, 66 (за: Foy et al. 2018)

Fig. 1. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims (variant *a*) and their prototypes: 1 — Velykyi Sambir, grave (after: Petrauskas 2017), 2 — Gościszewo/Malbork-Wielbark, grave no. 1180 (after: Kleemann 2017), 3 — Grodzisk-Kalęczyn, grave no. 1 (after: Rau 1972), 4, 5 — Köln, Luxemburger Strasse, graves nos. 67, 66 (after: Foy et al. 2018)

18, 20, 28; рис. 6: 13, 18, 20, 28). Посудини цього варіанту відомі й у Румунії (Каталог 1, № 50; рис. 2: 2).

Варіант с представлений двома артефактами, що походять із Війтенків (Каталог 1, № 10,

13; рис. 3: 1—2). Поверхня цих виробів прикрашена накладною ниткою скла, яка утворює композицію у вигляді зигзага або синусоїди. У цілого екземпляра орнамент бере початок на дні посудини та охоплює практично весь

Таблиця 1. Результати археометричних досліджень: 1—6 — черняхівські чаші з оплавленим краєм вінець, 7—11 — сировина та відходи виробництва з Комарівської майстерні

Table 1. The results of geochemical studies: 1—6 — Cherniakhiv glass cups with a fire-rounded rim, 7—11 — raw glass and glassworking waste from Komariv workshop

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Походження	Війтенки 1, КШ* (Каталог 1, № 7)	Війтенки, КШ (Каталог 1, № 12; рис. 5: 2)	Війтенки, поховання 101 (Каталог 1, № 9; рис. 5: 3)	Війтенки, поховання 110 (Каталог 1, № 10; рис. 3: 2)	Війтенки, поховання 121 (Каталог 1, № 11; рис. 5: 28)	Тиргсор, поховання 298 (Каталог 1, № 50; рис. 2: 2)	Комарів, п				
Колір	безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий	безбарвний із блакитним відтінком, прозорий	червоний, рубіновий, прозорий	безбарвний із зеленим, відтінком, прозорий	безбарвний, прозорий	світло-зелений, прозорий	—				
Джерело	Румянцева і др. 2018, табл. 2: 11	Румянцева і др. 2018, табл. 2: 12	Румянцева і др. 2018, табл. 2: 17	Румянцева і др. 2018, табл. 2: 22	Румянцева і др. 2018, табл. 2: 35	Stawiarska 2014, Kat. N. 86	Румянцева, Щербаков 2016, табл. 1				
Хімічний тип	Левантійська I	Левантійська I	НІМТ	НІМТ	mixed, Левантійська I або Roman blue-green + ?	Левантійська I	Ком-1 (серія 4 за Д. Фуа)	Ком-2 (Roman blue-green)	Ком-3 (НІМТ)	Ком-4 (mixed, Левантійська I або Roman blue-green + ?)	Ком-5 (mixed, НІМТ + ?)
Na₂O	16,99	18,23	20,23	21,36	22,52	16,2	19,23	17,66	19,68	18,4	20,07
MgO	1,04	0,7	0,86	0,86	0,84	0,95	0,74	0,86	0,96	0,8	0,88
Al₂O₃	3,24	2,74	2,59	2,79	2,61	2,9	2,14	2,42	2,24	2,6	2
SiO₂	65,68	65,16	64,71	63,57	63,75	66	65,83	66,7	66,58	65,16	65,94
P₂O₅	0,08	0,14	0,04	0,05	0,04	—	0,03	0,12	0,07	0,1	0,08
SO₃	0,14	0,18	0,22	0,29	0,25	—	—	—	—	—	—
Cl	0,9	0,82	1,15	0,97	1,22	—	—	—	—	—	—
K₂O	0,53	0,82	0,47	0,46	0,41	0,8	0,47	0,43	0,37	0,54	0,4
CaO	8,21	8,7	6,54	7,54	6,53	10	6,78	6,62	5,86	7,43	6,42
TiO₂	0,1	0,1	0,11	0,06	0,09	0,08	0,05	0,09	0,12	0,07	0,09
MnO	1,87	0,74	1,1	0,74	0,5	1,2	0,01	1,62	1,32	0,68	0,9
Fe₂O₃/FeO	0,7/ 0,63	0,64/ 0,58	0,53/ 0,48	0,67/ 0,6	0,5/ 0,45	0,89	0,54/ 0,49	0,61/ 0,55	0,68/ 0,62	0,6/ 0,54	0,71/ 0,64
CoO	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0	—	—	—	—	—
CuO	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,001	—	—	—	—	—
SnO₂	0,12	0,15	0,09	0,06	0,1	0,01	—	—	—	—	—
Sb₂O₅	0,31	0,4	0,31	0,34	0,45	0	0,849	—	0,002	0,35	0,291
BaO	0,06	0,06	0,05	0,07	н/о	0,005	—	—	—	—	—
PbO	0,05	0,33	0,03	0,01	0,04	0	—	—	—	—	—

* Тут і далі КШ — культурний шар.

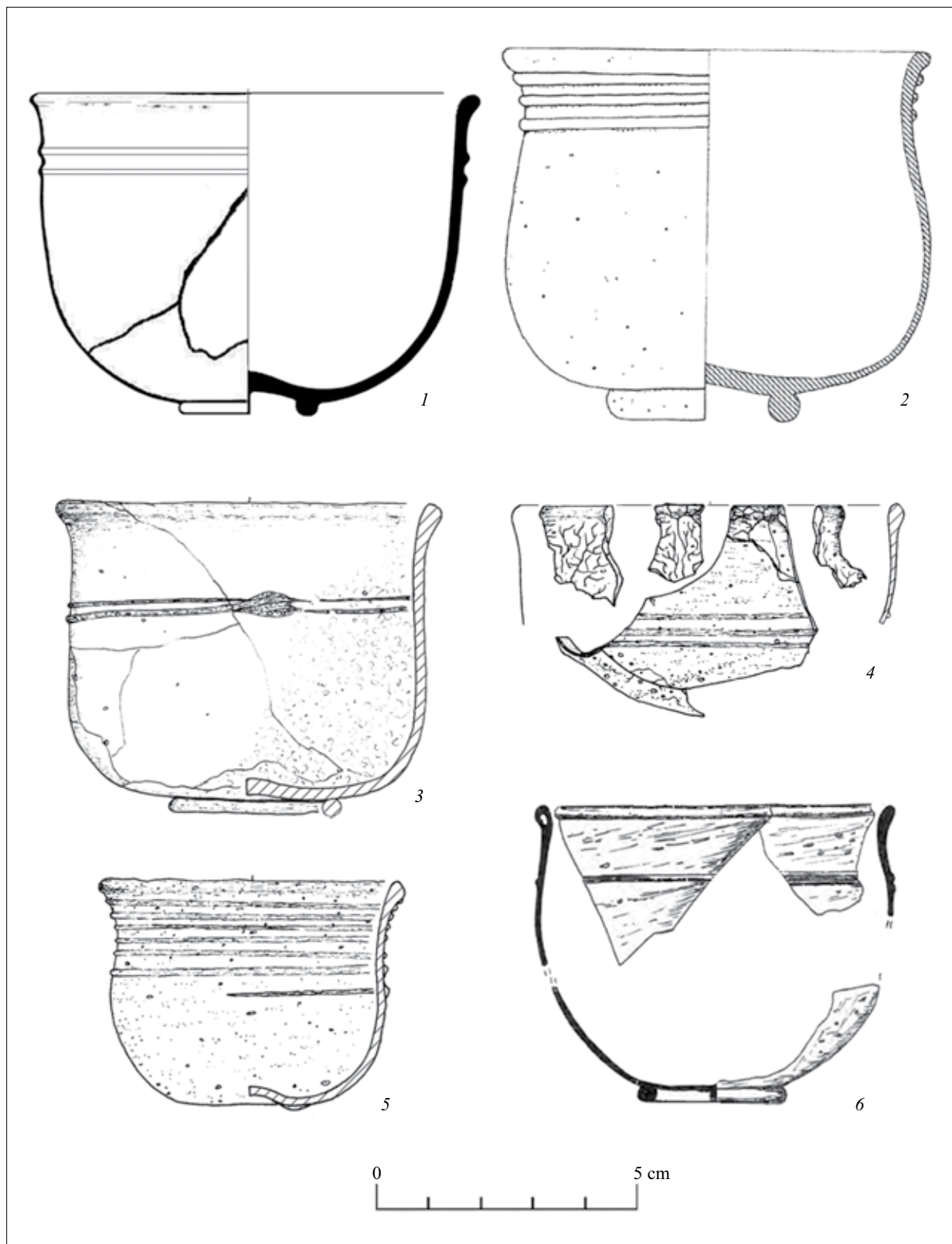

Рис. 2. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець (варіант *b*) та їхні прототиби: 1 — Косанове, поховання 17-1961 (за: Petrauskas 2003), 2 — Тиргсор, поховання 298 (за: Stawiarska 2014), 3 — Косанове, поховання 23-1961 (рис. автора), 4 — Велика Бугаївка, поховання 20 (рис. автора), 5 — Косанове, поховання 7-1963 (рис. автора), 6 — Вербковіце-Которів, поховання 1 (за: Rau 1972)

Fig. 2. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims (variant *b*) and their prototypes: 1 — Kosanove, grave no. 17-1961 (after: Petrauskas 2003), 2 — Tîrgșor, grave no. 298 (after: Stawiarska 2014), 3 — Kosanove, grave no. 23-1961 (drawings by the author), 4 — Velyka Buhaiivka, grave no. 20 (drawings by the author), 5 — Kosanove, grave no. 7-1963 (drawings by the author), 6 — Werbkowice-Kotorów, grave no. 1 (after: Rau 1972)

її корпус. Ще одну цілу форму також виявлено в Молдові (Каталог 1, № 42; рис. 3: 3). Близькі їх аналогії належать типу Векліце за Т. Ставарською, проте відрізняються наявністю накладного кільцевого піддона (Каталог 3, № 17, 63; рис. 3: 4).

Варіант d. Об'єднує чаші, прикрашені відтягнутими ребрами та накладною ниткою скла⁷, типологічно близькі посудинам типу Eggers 205. Рельєфні ребра оперізують виріб у середній частині, а накладна нитка – під вінцями. Відтягнуті деталі гладкі і не мають слідів, залишених у результаті використання інструмента. Найвиразнішим їх екземпляром є чаша з поховання 88 Черняхівського могильника (Каталог 1, № 38; рис. 4: 1). Фрагменти таких виробів також відомі у Романківцях (Каталог 1, № 27—28; рис. 4: 2—3).

Варіант e. Охоплює посудини, що нагадують чаші типу Eggers 206, декоровані довгими, слабо профільованими відтягнутими ребрами в придонній частині. Орнамент починається біля дна і сягає середини висоти виробу. Цілі екземпляри таких артефактів походять із Бережанки та Переяслава-Хмельницького (Каталог 1, № 1, 25; рис. 5: 1, 6). Чаша з поховання 2 Переяслава-Хмельницького також має накладний кільцевий піддон.

Варіант f. Включає напівсферичні чаші із відтягнутим і накладним декором, що утворює таку композицію. Гладкі невеликі відтягнуті ребра прикрашають посудину в придонній частині, а накладна нитка декілька разів оперізує виріб вище. Один цілий екземпляр походить із поховання 10 могильника Привільне (Каталог 1, № 26; рис. 5: 13), ще один — відомий у Румунії (Каталог 1, № 51; рис. 5: 16). Черняхівські знахідки нагадують пізніші чаші типу Helle (Eggers 207). Хоча останні, на відміну від східноєвропейських артефактів, не мають накладного кільцевого піддона (Rehren, Brüggler 2015, p. 171).

Хронологія й поширення

Хронологію побутування черняхівських знахідок запропонував О. В. Петраускас (Petrauskas 2017). Так, переважна кількість закритих комплексів із таким посудом за складом інвентаря, на його думку, належать до ступе-

ня C₃⁸. Хоча деякі знахідки чаш із оплавленим краєм вінець виявлено й у пізнішому контексті (рис. 9: В; Каталог 1, № 9, 11, 13, 41, 50). Дослідник також припускає, що окремі комплекси з такими посудинами (Рудка; Привільне, п. 10), ймовірно, можуть маркувати в черняхівській культурі перехідний етап між ступенями C₂ і C₃ (Petrauskas 2017, S. 129). Чаші з оплавленим краєм вінець трапляються майже на всій території поширення черняхівських пам'яток, хоч найбільша їх концентрація спостерігається в Пруто-Дністровському мікрорайоні та на півночі ареалу культури (рис. 7). Аналізуючи хронологію цих артефактів у черняхівській культурі, можна помітити, що пізніші комплекси з такими виробами розташовані переважно в периферійних регіонах її поширення — у Східній Україні, Південній Молдові та Румунії (Каталог 1, № 9, 11, 13, 41, 50, 51).

Значна кількість знахідок таких посудин походить із Комарова (Каталог 2, рис. 6). Лише серед опублікованих матеріалів дослідження поселення, чисельність уламків посуду з оплавленим краєм вінець або накладним кільцевим піддоном відповідних діаметрів⁹ становить понад 40 % усіх артефактів, відомих у черняхівській культурі.

До питання про центри виготовлення черняхівських посудин

Питання походження артефактів є однією з найбільш актуальних і складних проблем у вивченні скляного посуду римського періоду. Це пов'язано як із сильною уніфікацією його форм, так і зі специфікою організації римського скляного ремесла загалом. Сьогодні прийнято припускати, що таке виробництво диференціювалося на первинне — скловарне та вторинне — склоробне. У цьому випадку сирцеве (сировинне) скло виготовлялося в обмеженому колі скловарних центрів, звідки поширювалося широкою мережею склоробних майстерень, що виробляли готову продукцію (Freestone 2006, p. 202). Таким чином, хімічний склад скла готових виробів указує лише на геологічні влас-

⁷ Саме накладні декоративні елементи відрізняють черняхівські знахідки від артефактів цього типу, поширених у Центральній та Західній Європі.

⁸ Датування «варварських» комплексів відповідає центральноевропейській системі відносної хронології, основи якої сформульовані у працях Х. Ю. Еггера, К. Годловського та Я. Тейрала (Eggers 1955; Godłowski 1970; Tejral 1986, 1992, 1997).

⁹ Діаметри вінець у черняхівських чаш переважно варіюють від 6 до 10 см, а діаметри піддона — від 2,5 до 4 см.

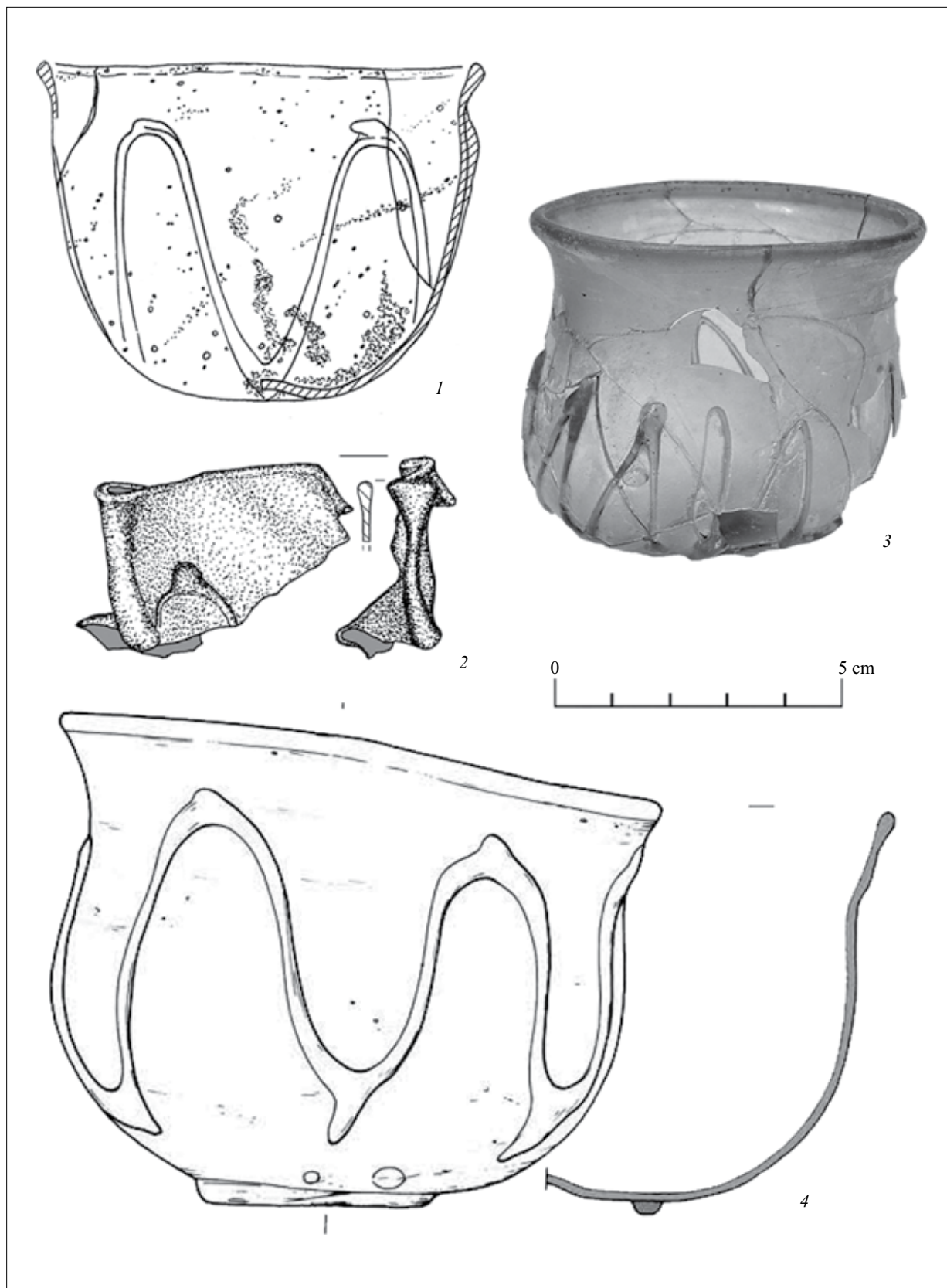

Рис. 3. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець (варіант с) та їх прототипи: 1—2 — Війтенки, поховання 211, 110 (рис. автора), 3 — Денчень, поховання 169 (фото В. Ворнік), 4 — Веклице, поховання 82 (за: Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011)

Fig. 3. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims (variant c) and their prototypes: 1—2 — Viitenky, grave no. 211, 110 (drawings by the author), 3 — Dănceni, grave no. 169 (photo by V. Vornic), 4 — Weklice, grave no. 82 (after: Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011)

тивості сировини, яка використовувалася для його приготування в первинних скловарних центрах, що значно знижує потенціал археометричних досліджень у вивченні походження посуду (Cool, Price 1995, p. 224; Degryse 2014, p. 22-23). Крім того, на відміну від керамічного виробництва, де бракована продукція практично непридатна для повторної переробки, у скляному — дефектні вироби активно використовувалися як вторинна сировина, що іноді ускладнює навіть визначення продукції склоробних майстерень (Cool, Price 1995, p. 224).

На думку Х. Кул та Дж. Прайс, найбільш вичерпними джерелами вивчення циркуляції скляних виробів у межах імперії є писемні свідчення та епіграфічні матеріали, моделі поширення різних типів посуду, а також характер продукції склоробних майстерень (Cool, Price 1995, p. 224). Ми вважаємо, що така схема використання джерельної бази може бути застосована і для вивчення походження черняхівських знахідок.

На жаль, перша категорія джерел, що належить до часу існування черняхівської культури, майже не містить інформації, яка нас цікавить. Тому подальші представлені в цій роботі реконструкції ґрунтуються насамперед на вивченні характеру поширення скляних чаш із оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури та за її межами, дослідженні продукції найближчих склоробних майстерень, а також порівнянні хімічного складу виявленої тут сировини (і способів її комбінування) та скла, використаного для виготовлення черняхівських знахідок¹⁰.

Характер поширення. Артефакти, технологічно близькі черняхівським, трапляються в різних регіонах Європи. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець широко відомі в Барбарікумі на північний захід від ареалу черняхівської культури (Eggers 1951; Rau 1972; Lund Hansen 1987, 2000; Каталог 3; рис. 9: А). Проте в Центральній, Північній та Західній Європі такі вироби переважно походять із комплексів, датованих ступенями C_1 та C_2 ¹¹ (рис. 9: В). Варто

також вказати на певні типологічні відмінності черняхівських знахідок від посудин, виявлених на території сучасних Німеччини, Данії, Швеції та Норвегії (рис. 10: b). Останні переважно представлені виробами типів Eggers 203 і 209 (Каталог 3; рис. 10: 3; 8: 3). Тоді як в Україні, Молдові та Румунії трапляються головним чином чаші, близькі до типів Вербковіце, Векліце, Eggers 205 і 202. Дещо виділяється серед інших ситуація на території сучасної Польщі, де практично однаково відомі вироби як східноєвропейських (Вербковіце, Векліце, Eggers 205, 202), так і західноєвропейських (Eggers 203 і 209) типів, а також місцеві форми (Eggers 199-201; рис. 10: 1—2). Проте більшість тут все-таки належить посудинам типів Eggers 199-200 і 202-203, мало поширеним або майже невідомим у черняхівській культурі.

Раніше дослідники неодноразово звертали увагу на подібність провінційно-римських виробів і черняхівських знахідок (Сымонович 1977, 178; Щапова 1978, с. 239; Petrauskas 2017, S. 129; Rumiantseva, Belikov 2017, p. 260). Справді, останні за способом обробки вінець, рідше дна і за деякими декоративними прийомами нагадують циліндричні чаші типів Айсінгс/Isings 85/AR 98¹² (рис. 8) (Isings 1957, p. 101-103; Rützi 1991, S. 96-99), широко представлені у північно-західних та дунайських провінціях імперії, а також у містах Північного Причорномор'я¹³, і т. зв. напівсферичні чаші з оплавленим краєм вінець, поширені в основному в західних її регіонах (рис. 1: 5—6; 4: 6—7) (Cool 1995, p. 86-87, fig. 5: 14; Price, Cottam 1998, p. 112, fig. 45; Foy et al. 2018, type IN 90, 93-97, p. 98-101; Hoffmann 2002, Typ C3.7.23.9, S. 120-122, Taf. 84: W60, Kat. N. W60-65; Follmann-Schulz 1988, Taf. 47: 404-413, Kat. N. 404-413). Проте за формою та орнаментальними композиціями вони мають значно менше

¹⁰ Приклади порівняння хімічного складу сировини/виробничих відходів та готових виробів відомі у вивченні продукції Комарівської майстерні й окремих типів черняхівського посуду (Щапова 1978; Румянцева 2020).

¹¹ Датування скандинавських комплексів наведено за системою, розробленою У. Лунд Хансен (Lund Hansen 1987). Межі ранніх її фаз C_1 та C_2 повністю збігаються з відповідними ступенями центральноєвропейської системи відносної хронології.

¹² Останні часто мають трубчастий у перетині кільцевий піддон, відтягнутий зі стінки посудини шляхом вдавлювання всередину її дна (Рис. 8: 2, 4). Така конструктивна деталь не трапляється в черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець.

¹³ Детальнішу інформацію щодо їх хронології та поширення можна знайти тут (:Чолакова 2006, с. 225, Обр. V: 6, 8; Lazar 2003, types 3.6.1-3.6.2, p. 102-104, fig. 33; Barkóczy 1988, Typen 29-30, S. 69-71, Taf. VI: 59-62, Kat. N. 59-62; Fünfschilling 2015, Typ AR 98, S. 372-375, Abb. 490, 492, Kat. N. 1837, 1839, 1844, 1845, 1924-1928, 5999-6020, 6021-6042; Goethert-Polaschek 1977, Typ 47a, S. 48-49, Taf. 15: 167c, 36: 149, 37: 150, Kat. N. 148-153; Price, Cottam 1998, p. 99-103, fig. 37—38, p. 112, fig. 45; Сорокина 1965, с. 219-220).

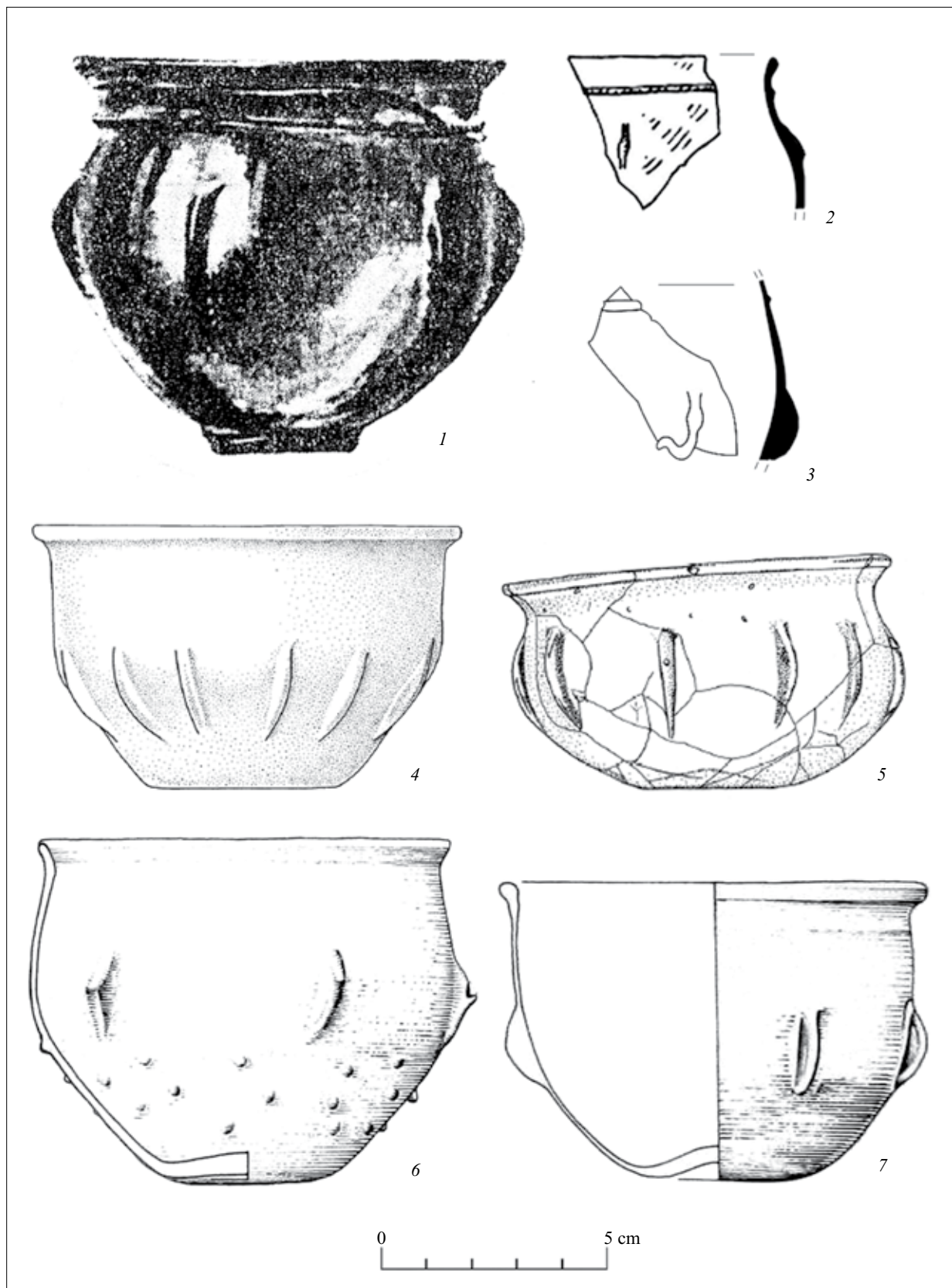

Рис. 4. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець (варіант *d*) та їхні прототипи: 1 — Черняхів, поховання 88 (за: Петров 1964), 2—3 — Романківці, поховання 4, 9 (за: Никитина 1996), 4 — Freienbessingen, поховання (за: Bemann 2014), 5 — Skovgårde, поховання 8 (за: Lund Hansen 2000), 6—7 — Bonn, Münsterplatz (за: Follmann-Schulz 1988)

Fig. 4. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims (variant *d*) and their prototypes: 1 — Cherniakhiv, grave no. 88 (after: Петров 1964), 2—3 — Romankivtsi, graves nos. 4, 9 (after: Никитина 1996), 4 — Freienbessingen, grave (after: Bemann 2014), 5 — Skovgårde, grave no. 8 (after: Lund Hansen 2000), 6—7 — Bonn, Münsterplatz (after: Follmann-Schulz 1988)

спільного. Здебільшого черняхівські знахідки вирізняються сукупністю ознак, комбінації яких не трапляються серед провінційно-римських виробів. Крім того, певні хронологічні розбіжності спостерігаються в датуванні цих груп посуду (Rumiantseva, Belikov 2017, р. 260). Посудини типів Isings 85/AR 98 набувають значного поширення на території імперії з другої половини II до кінця III/початку IV ст. (Isings 1957, р. 101-103, Fünfschilling 2015, S. 372-375), а напівсферичні чаші з оплавленим краєм вінець — із першої половини/середини III — до початку IV ст. (Price, Cottam 1998, р. 112; Hoffmann 2002, S. 120-122; Foy et al. 2018, р. 98-101). У різних регіонах імперії датування цих виробів дещо варіюється в межах зазначених діапазонів, а в окремих провінціях чаші з оплавленим краєм вінець знову набувають популярності в другій половині IV—V ст. (Cool 1995, р. 12-13; Fünfschilling 2015, S. 54).

Скляні посудини, подібні за технологією виготовлення й декорування до черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, відомі в синхронний час у Криму. Це склянки типів I та II за класифікацією І. Н. Храпунова (Храпунов 2002, с. 55; Каталог 4; рис. 11). Час їх існування дослідники обмежують серединою III — початком V ст. (Храпунов 2002, с. 56; Gavritukhin et al. 2021, р. 102-103). Найбільшого поширення такі вироби набули серед варварського населення півострова, хоча відомі вони і в античних містах Північного Причорномор'я. Одним із центрів їх виготовлення вважається Херсонес (Храпунов 2002, с. 56). Посудини цих типів мають дещо вигнутий назовні оплавлений край вінець та, на відміну від черняхівських чаш, трубчастий у перетині кільцевий піддон, відтягнутий із стінки придонної частини виробу (тип I; Каталог 4, № 1—8, 15—22, 24—26; рис. 11: 1—2, 5—6, 7, 9), або плитчасте, трохи потовщене дно (тип II варіант 2; Каталог 4, № 11—12, 23; рис. 11: 3—4). Деякі їх екземпляри також прикрашені накладною ниткою скла під вінцями (тип I варіант 2; Каталог 4, № 15, 26; рис. 11: 1). Декор, як правило, виготовлений зі скла одного кольору з основою. Кримські склянки також значно відрізняються від черняхівських знахідок своїми пропорціями. Висота таких виробів у середньому становить близько 8,3 см, а діаметр вінець — 6,3 см.

Таким чином, на нашу думку, жодну з розглянутих вище груп скляного посуду не можна назвати ідентичною черняхівським чашам із

оплавленим краєм вінець. Тому припускаємо, що останні наприкінці пізньоримського періоду (ступінь C₃) в типологічному плані є унікальною групою артефактів, які не мають прямих сучасних їм паралелей за межами ареалу культури. Хоча технологічно близькі їм вироби відомі як раніше (римські провінції, європейський Барбарікум), так і в синхронний (Кримський півострів) час. У римських провінціях такі посудини виходять з обігу ще в другій половині III ст. (ступінь C₂). Майже одночасно вони зникають і на заході та півночі європейського Барбарікуму.

Продукція склоробних майстерень. Деякі дослідники вказують на певні зміни, що відбулися в організації імперського скляного ремесла в другій половині III — на початку IV ст. Зокрема, великі центри обробки скла в Італії, Сирії та Єгипті поступаються своїм місцем у виробництві масової утилітарної продукції широкій мережі локальних майстерень, розташованих ближче до споживача (Cool, Price 1995, р. 225; Leljak 2012, р. 128; Cholakova 2015, р. 311). Ці спостереження свідчать про те, що скляний посуд у пізньоримський час навряд чи долав тривалі відстані на шляху від виробника до покупця і здебільшого реалізовувався на місці. З огляду на цей факт, а також на характер поширення скляних чаш із оплавленим краєм вінець наприкінці пізньоримського часу, можна припустити, що місце їх виготовлення, ймовірно, слід шукати в ареалі черняхівської культури або в прилеглих римських провінціях.

Території сучасних Сербії, Болгарії та Румунії, сусідні ареалу поширення черняхівської культури, перебували у складі Римської імперії з першої половини I ст. У першій половині IV ст. внаслідок низки адміністративних реформ, ініційованих раніше імператором Діоклетіаном, вони стали частиною нових імперських територіальних одиниць — діоцезів Дакія та Фракія. Такий адміністративний поділ цих регіонів зберігався до початку VII ст. (Dumanov 2015, р. 91-92).

Достовірні відомості про обробку скла тут зафіксовано в 13 пунктах (табл. 2; рис. 7). П'ять із них датуються другою половиною III — початком/першою половиною IV ст. (табл. 2: 3—4, 10—11, 13), сім — часом у межах IV—VI ст.¹⁴ (табл. 2: 3, 5—9, 12). Період існування ще двох

¹⁴ Час функціонування аналізованих майстерень так чи інакше охоплює період, синхронний існуванню черняхівської культури.

Рис. 5. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець: 1, 6 — варіант *e*, 13, 16 — варіант *f* та окремі знахідки: 1 — Бережанка, поховання 5 (за: Petrauskas 2017), 2, 9 — Війтенки, КШ (рис. автора), 3, 28 — Війтенки, поховання 101, 121 (рис. автора), 4—5, 30—31 — Теремці, житл. 20, яма 37, житл. 3, 19 (за: Ліхтер, Гопкало 2007), 6 — Переяслав-Хмельницький, поховання 2 (за: Petrauskas 2017), 7 — Малополовецьке-2, КШ (за: Кравченко та ін. 2007), 8, 11 — Будешть, КШ, поховання 114 (8 — за: Gomalka-Fuchs 1999, 11 — за: Vornic 2006), 10, 29 — Романківці, поховання 24, 56 (за: Никитина 1996), 12, 15 — Бейчень, житл. 8 (за: Gomalka-Fuchs 1999), 18 — Бейчень, житл. 28 (за: Gomalka-Fuchs 1999), 13 — Привільне, поховання 10 (рис. автора), 14 — Біла, поховання 3 (за: Герета 2007), 16 — Тодірен, поховання 3 (за: Ionița 1982), 17 — Чалик, поховання 4 (за: Щербакова 1990), 19 — Браніште, житл. 2 (за: Gomalka-Fuchs 1999), 20, 22 — Оселівка, КШ, поховання 22 (20 — за: Ліхтер 1988, 22 — рис. автора), 21 — Війтенки 1, КШ (за: Бакуменко та ін. 2002), 23 — Рудка, поховання (за: Rau 1972), 24 — Денчень, поховання 287 (фото В. Ворнік), 25 — Кам'янка-Дніпровська, КШ (за: Сымонович 1957), 26 — Михелешень, поховання 359 (за: Șovan 2005), 27 — Лісові Гринівці 2, КШ (рис. автора)

Fig. 5. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims: 1, 6 — variant *e*, 13, 16 — variant *f* and the other finds: 1 — Berezhanka, grave no. 5 (after: Petrauskas 2017), 2, 9 — Viitenky, culture layer (drawings by the author), 3, 28 — Viitenky, graves nos. 101, 121 (drawings by the author), 4—5, 30—31 — Teremtsi, building no. 20, pit no. 37, buildings nos. 3, 19 (after: Ліхтер, Гопкало 2007), 6 — Pereiaslav-Khmelnitskyi, grave no. 2 (after: Petrauskas 2017), 7 — Malopolovetske-2, culture layer (after: Кравченко et al. 2007), 8, 11 — Budești, culture layer, grave no. 114 (8 — after: Gomalka-Fuchs 1999, 11 — after: Vornic 2006), 10, 29 — Romankivtsi, graves nos. 24, 56 (after: Никитина 1996), 12, 15 — Băiceni, building no. 8 (after: Gomalka-Fuchs 1999), 18 — Băiceni, building no. 28 (after: Gomalka-Fuchs 1999), 13 — Pryvilne, grave no. 10 (drawings by the author), 14 — Bila, grave no. 3 (after: Герета 2007), 16 — Todireni, grave no. 3 (after: Ionița 1982), 17 — Cealic, grave no. 4 (after: Щербакова 1990), 19 — Branîște, building no. 2 (after: Gomalka-Fuchs 1999), 20, 22 — Oselivka, culture layer, grave no. 22 (20 — after: Ліхтер 1988, 22 — drawings by the author), 21 — Viitenky 1, culture layer (after: Бакуменко et al. 2002), 23 — Rudka, grave (after: Rau 1972), 24 — Dănceni, grave no. 287 (photo by V. Vornic), 25 — Kamianka-Dniprovsk, culture layer (after: Сымонович 1957), 26 — Mihălășeni, grave no. 359 (after: Șovan 2005), 27 — Lisovi Hrynivtsi 2, culture layer (drawings by the author)

Табл. 2. Провінційно-римські склоробні майстерні діоцезів Дакія та Фракія, їх датування й продукція
 Table 2. Roman provincial glass workshops in the Dioceses of Dacia and Thrace, their chronology and the range of products

Маркування	Країна	Місцезнаходження	Датування	Об'єкти, пов'язані із скляним виробництвом	Артефакти, пов'язані із скляним виробництвом	Імовірні види продукції	Джерело
a	Румунія	Констанца (Томи)	—	залишки склоплавильних печей	оплавлене скло	—	Stawiarska 2014, p. 68
b	Румунія	Слава Руса (Ібіда)	I—IV ст.	залишки склоплавильних печей	численні уламки готових виробів	—	Stawiarska 2014, p. 70
c	Болгарія	Стаклен/Паметниците біля Свиштова (Нове)	поч. — сер. IV ст.; рубіж IV—V ст.	залишки склоплавильних печей	уламки печей, вкриті опаленою скляною масою, уламки тиглів із залишками плавленого скла, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжною, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 56-61
d	Болгарія	Гиген (Ульпія Ескус)	остання четв. III — перша пол. IV ст.	залишки склоплавильних печей	сировинне скло, уламки печей, вкриті опаленою скляною масою, опалене скло, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжною, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 63-64
e	Болгарія	Кривина (Ятрус)	IV — поч. V ст.; V—VI ст.	—	браковані вироби	конічні лампи/кубки, декоровані холодним та гарячим (накладні краплі кольорового скла), келихи з ніжною	Stawiarska 2014, p. 64-65
f	Болгарія	Никюп (Нікополіс ад Іструм)	IV—VI ст.	—	уламки тиглів із залишками плавленого скла, опалене скло, краплі скла, готові вироби	лампи, келихи з ніжною, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 65
g	Болгарія	Садовець (Големаново Кале)	IV ст.	—	сировинне скло	лампи, келихи з ніжною, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 65
h	Болгарія	Санданський	перша пол. V ст.	залишки склоплавильних печей	опалене скло, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжною, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 65-66
j	Болгарія	Варна (Одессос)	IV—VI ст.	залишки склоплавильних печей	—	напівсферичні кубки з плоским дном та відбитим від складової трубки необробленим краєм вінець, віконне скло	Stawiarska 2014, p. 70
k	Болгарія	Софія (Сердіка)	друга пол. III — початок IV ст.	залишки склоплавильних печей	опалене скло з заповнення печі	—	Cholokova 2016, p. 270-273, 304-305
l	Болгарія	Пловдив (Філіппополь)	III—IV ст.	залишки склоплавильних печей	опалене скло з заповнення печі	—	Cholokova 2016, p. 270-273, 304-305
m	Сербія	Сремська Митровиця (Сірмійум)	друга пол. IV — перша пол. V ст.	залишки склоплавильних печей	—	—	Milošević 1976, p. 102-108, Ružić 1994, p. 63, 73
n	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	кін. III — початок IV ст.	залишки склоплавильних печей	численні уламки готових виробів	дзonoподібні кубки та півсферичні кубки на кільцевому піддоні	Ružić 1994, p. 64, 73

майстерень точно встановити важко (табл. 2: 1-2). Продукція цих склоробних центрів досить одноманітна (табл. 2). Переважно це лампи різних форм (передусім конічної), келихи на ніжці (тип Isings 111), віконне скло (Нове, Ульпія Ескус, Ятрус, Нікополіс ад Іструм, Големаново Кале, Санданський у Благоевградській обл., Болгарія) та напівсферичні чаші з відбитим від складувальної трубки, необробленим краєм вінець (тип Isings 96; Одесос). Останні, а також кубки типів Isings 106a-d і 109c, судячи з їх порівняно численних знахідок у Сремській Митровиці/Сірміумі (Воеводина, Сербія), ймовірно, могли належати посуду, що тут виготовлявся (табл. 3).

Дещо вирізняється серед інших продукція майстерні, виявленої в Грачаниці/Ульпіані (Косово, Сербія). Залишки склоробного комплексу, виявлені тут, датують кінцем III — початком IV ст. Серед виробів, що виготовлялися в цій майстерні, ймовірно, були дзвоноподібні кубки та напівсферичні чаші на кільцевому піддоні з оплавленим краєм вінець¹⁵ (Ružić 1994, р. 64, 73, табл. 3, рис. 12). Останні, як уже згадувалося раніше, досить близькі черняхівським знахідкам у технологічному значенні, проте суттєво відрізняються морфологічно й типологічно. Нагадаємо також, що склоробне виробництво, залишки якого зафіксовані в Грачаниці, вже припиняє своє існування до часу поширення чаш із оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури, що також свідчить не на користь локалізації тут місця їх виготовлення.

У зв'язку з цим особливий інтерес викликають матеріали вивчення склоробної майстерні в Комарові. Існують різні точки зору щодо часу її функціонування (Щапова 1978, с. 241; Петраускас 2014, с. 179; Rumiantseva, Belikov 2017, р. 262; Румянцева 2017, с. 160). Сьогодні найбільш обґрунтованими нам видаються дві з них. Перша стверджує, що час роботи майстерні обмежується періодом другої-третьої чверті IV ст. (ступінь C₃) (Rumiantseva, Belikov 2017, р. 262), друга ж передбачає ширше її датування в межах ступенів C₂ — C₃. При цьому тривалішу активність склоробного виробництва в Комарові дослідники також не виключають (Петраускас 2014, с. 179; 2016, с. 92; Rumiantseva et al. 2021, р. 342).

Раніше вчені неодноразово підкреслювали, що скляні чаші з оплавленим краєм вінець, цілком імовірно, були одним із видів комарів-

ської продукції (Щапова 1978, с. 238-239; Петраускас 2014, с. 179; Румянцева 2014, с. 195; Rumiantseva, Belikov 2017, р. 260). Справді, значна кількість виявлених тут на даний момент уламків цих виробів свідчить на користь такого висновку (Каталог 2; рис. 6)¹⁶. Варто зауважити, що в Комарові виявлено й артефакти, які мають прямі аналогії серед черняхівського посуду (Каталог 2, № 13, 18, 20, 28; рис. 6: 13, 18, 20, 28).

У цьому випадку також цікаво розглянути склад сировини, знайденої в Комарові, та варіантів її комбінування місцевими майстрами для виготовлення готової продукції (табл. 1). За висновками О. С. Румянцевої, серед комарівського матеріалу зафіксовано три групи сирцевого скла (Ком-1-3), близькі за своїми хімічними властивостями склу серії 4 за Д. Фуа, римському зелено-блакитному та склу групи НІМТ відповідно, а також дві групи залишків скляної маси (Ком-4-5), що, ймовірно, є відходами виробництва (Румянцева, Щербаков 2016; Rumiantseva et al. 2021). Елементний склад цих залишків характеризується поєднанням двох видів знебарвлювача (марганцю та сурми), що, на думку дослідниці, свідчить про навмисне змішування різної сировини або сирцевого скла із склобоям. Група Ком-4 поєднує зразки, близькі за складом до скла групи Левантійської I (2 екз.) та римського зелено-блакитного (1 екз.). У випадку з групою Ком-5 одним із компонентів була сировина серії НІМТ. Хоча скло групи Левантійська I безпосередньо і не було виявлене серед сировини з вибірки, аналізованої О. С. Румянцевою, його використання в Комарові підтверджують хімічні властивості групи Ком-4 (Румянцева, Щербаков 2016, с. 311, Rumiantseva et al. 2021, р. 339).

На жаль, доступна нам сьогодні вибірка даних археометричних досліджень готових виробів, а саме черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, надто мала і складається лише з шести зразків. Попри те, хімічний склад усіх шести виробів має прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва, зафіксованих у Комарові (табл. 1).

Таким чином, зважаючи на хронологію й характер поширення чаш із оплавленим краєм вінець, виявлених в ареалі черняхівської культури, їх численні знахідки в Комарові, а також відсутність таких виробів серед про-

¹⁵ Тип Isings 85.

¹⁶ Варто, однак, також враховувати, що певна частина цих знахідок може бути представлена привізним склобоям, адже практика його використання та імпорту в Комарові добре відома (Румянцева 2016).

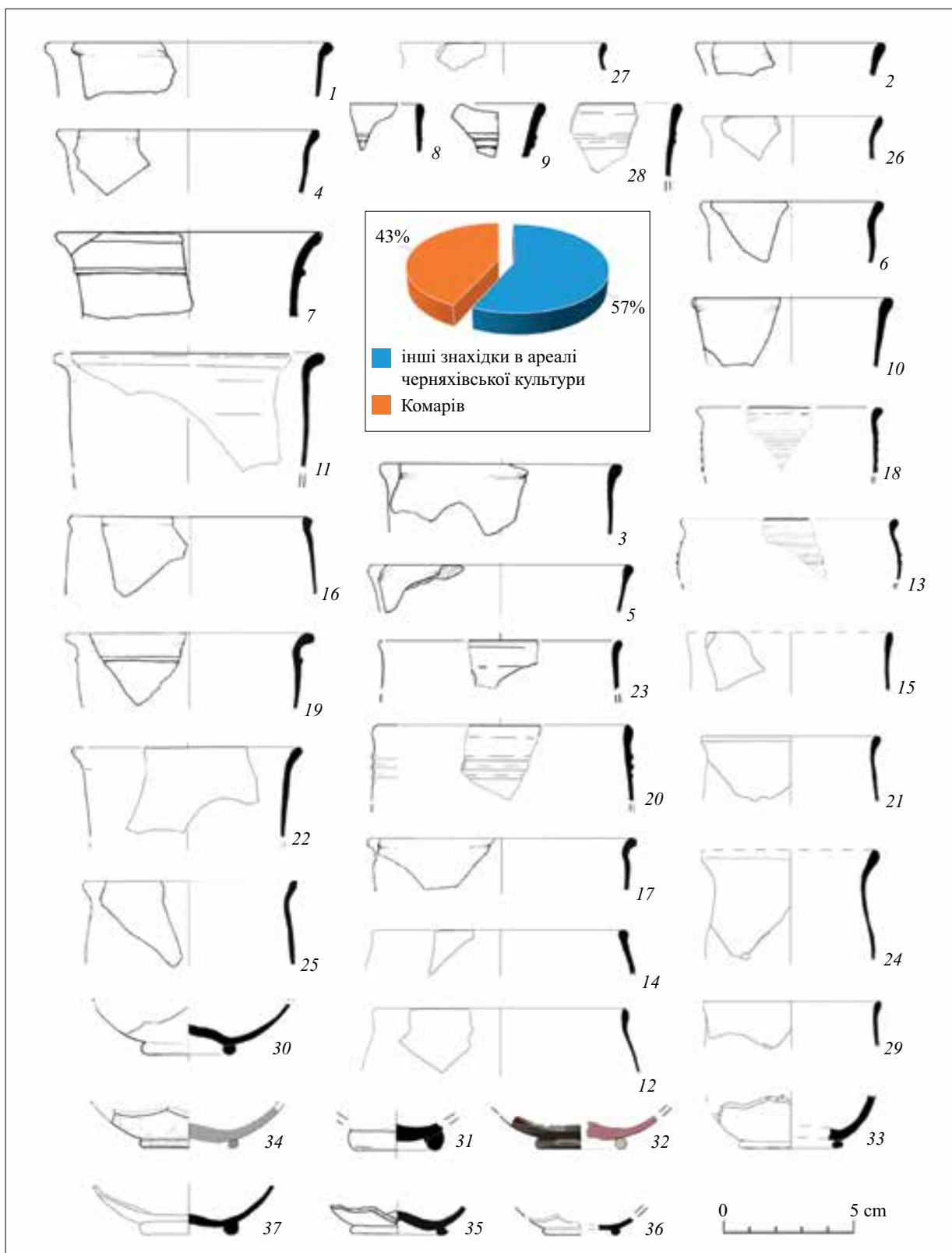

Рис. 6. Скляний посуд з оплавленим краєм вінець із Комарова (Дністровський (Кельменецький) р-н, Чернівецька обл.): 1–10 — за: Румянцева 2017, 13, 18, 20, 23, 28, 30–32, 34, 36 — за: Petrauskas 2017, 16–17, 19, 25, 35 — за: Rumiantseva, Belikov 2017, 12, 14, 15, 21, 24, 26–27, 29, 33, 37 — за: Lenfers 2019, 11, 22 — за: Petrauskas, Avramenko 2019.

Fig. 6. Glassware with fire-rounded rims from Komariv (Dnistrovskiyi (Kelmenetskyi) district, Chernivtsi Oblast): 1–10 — after: Rumiantseva 2017, 13, 18, 20, 23, 28, 30–32, 34, 36 — after: Petrauskas 2017, 16–17, 19, 25, 35 — after: Rumiantseva, Belikov 2017, 12, 14, 15, 21, 24, 26–27, 29, 33, 37 — after: Lenfers 2019, 11, 22 — after: Petrauskas, Avramenko 2019

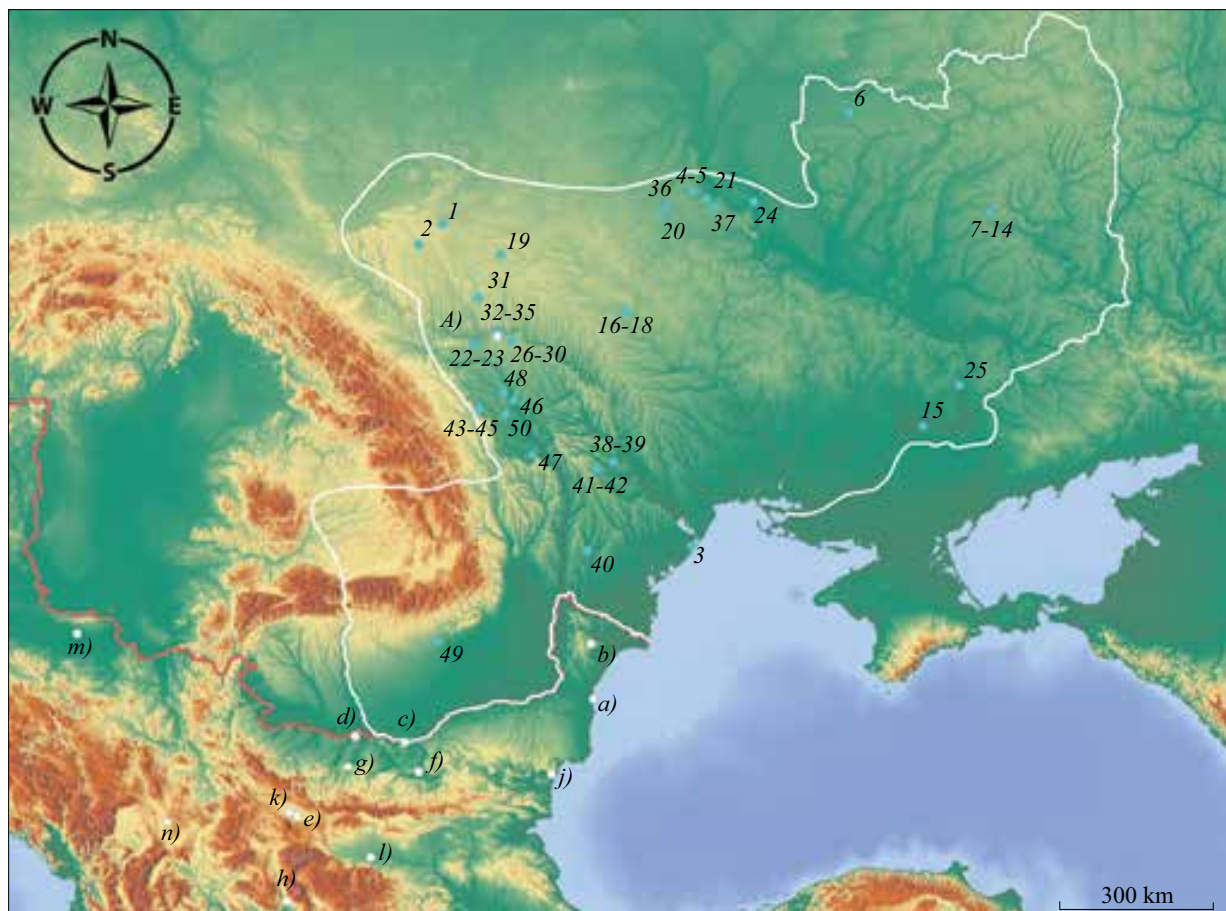

Рис. 7. Знахідки скляних чаш з оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури (блакитні цятки) та найближчі центри обробки скла (білі цятки). Біла лінія маркує ареал поширення черняхівської культури, червона — римський лімес. Нумерація відповідає наданій у Каталогі 1 і Таблиці 2 (А — Комарів)

Fig. 7. The finds of glass cups with fire-rounded rims within the Cherniakhiv culture area (blue dots) and the nearest glassworking centres (white dots). The white line marks a distribution area of the Cherniakhiv culture, the red line — Roman limes. The numbering corresponds to the provided in Catalogue 1 and Table 2 (A — Komariv)

дукції синхронних склоробних центрів у сусідніх римських провінціях, майстерня на Середньому Дністрі сьогодні видається нам одним із найімовірніших місць виготовлення цих посудин. Крім того, хімічний склад скла окремих зразків такого посуду, як демонструють результати археометричних досліджень, має прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва Комарівської майстерні, що є ще одним свідченням на користь цього припущення.

Походження стилістичних ідей

З огляду на хронологічну й типологічну ізолюваність черняхівських знахідок особливий інтерес становить поява стилістичних ідей, пов'язаних із їх виготовленням та декоруванням. У зв'язку із цим варто зазначити, що деякі з варіантів цих посудин мають поодинокі ранні паралелі у європейському Барбарікумі та римських провінціях.

Так, наприклад, чаші варіанту *a* (Каталог 1, № 15, 6; рис. 1: 1—2) мають аналогії в Польщі (Каталог 3, № 4, 6; рис. 1: 3—4) та деяких північно-західних регіонах імперії (рис. 1: 5—6). Окремі знахідки скляних посудин типу Eggers 205, що нагадують черняхівські чаші варіанту *d* (Каталог 1, № 38, 27-28; рис. 4: 1—3), трапляються в Польщі (Каталог 3, № 5), Німеччині (Каталог 3, № 24, 28; рис. 4: 4) й Данії (Каталог 3, № 66, 35; рис. 4: 5), а також у західних римських провінціях (рис. 4: 6—7) (Cool 1995, p. 86-87, fig. 5: 14; Price, Cottam 1998, p. 112, fig. 45; Foy et al. 2018, IN 90, 93-97, p. 98-101; Hoffmann 2002, Typ C3.7.23.9, S. 120-122, Taf. 84: W60, Kat. N. W60-65; Follmann-Schulz 1988, Taf. 47: 404-413, Kat. N. 404-413). Чаші типу Векліце, близькі за композицією декору до черняхівських артефактів варіанту *c* (Каталог 1, № 10, 13, 42; рис. 3: 1—3), відомі в Польщі (Каталог 3, № 17; рис. 3: 4) та Данії (Ката-

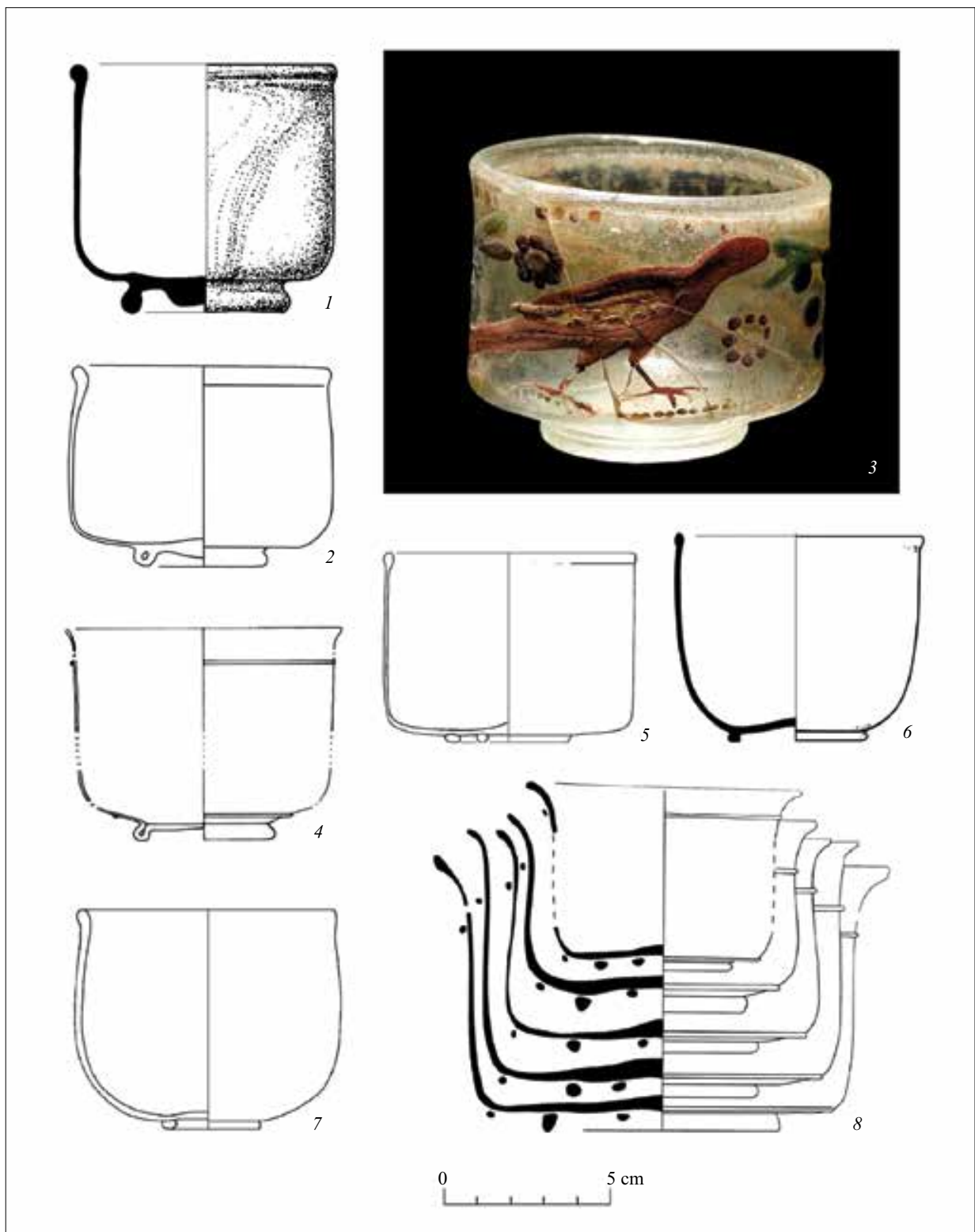

Рис. 8. Скляні чаші типу Isings 85b/AR 98: 1 — Трір, Св. Матіас, поховання 234 (за: Goethert-Polaschek 1977), 2 — Понп'єрр, Мозель, буд. 8, (за: Foy et al. 2018), 3 — Варпелев (фото Р. Фортуна і К. Урсем, Національний музей Данії), 4 — Колчестер, буд. 118 (за: Cool, Price 1995), 5 — Шемпетер, поховання 6 (за: Lazar 2003), 6 — Далмація (за: Barkoczi 1988), 7 — Птуй, поховання 38 (за: Lazar 2003), 8 — Сі-Фур-ле-Плаж (Вар), затонулий корабель (за: Foy et al. 2018)

Fig. 8. Glass cups of Isings 85b/AR 98 type: 1 — Trier, St. Matthias, grave no. 234 (after: Goethert-Polaschek 1977), 2 — Pontpierre (Moselle), building no. 8, (after: Foy et al. 2018), 3 — Varpelev (photo by R. Fortuna and K. Ursem, Nationalmuseum, Denmark), 4 — Colchester, building no. 118 (after: Cool, Price 1995), 5 — Šempeter, grave no. 6 (after: Lazar 2003), 6 — Dalmatian (after: Barkoczi 1988), 7 — Ptuj, grave no. 38 (after: Lazar 2003), 8 — Six-Fours-les-Plages (Var), shipwreck (after: Foy et al. 2018)

лог 3, № 63), а поодинокі екземпляри посудин типу Вербковіце (варіант *b*) походять із Польщі (Каталог 3, № 18, 8; рис. 2: 6) та Швеції (Каталог 3, № 76).

Незначні морфологічні відмінності цих виробів у порівнянні з черняхівськими знахідками, їх нечисленність і рання хронологічна позиція дозволяють припустити, що перші в такому випадку могли слугувати прототипами останніх.

Висновки

Підсумовуючи сказане вище, висловимо такі зауваження. Черняхівські чаші з оплавленим краєм вінець є оригінальною з погляду типології групою посудин, відомих наприкінці пізньоримського часу тільки в ареалі поширення цієї культурної спільноти. Хоча технологічно близькі їм вироби трапляються як раніше, у європейському Барбарікумі, римських провінціях та ан-

Таблиця 3. Провінційно-римські склоробні майстерні у Сербії: матеріали розкопок (скляний посуд)

Table 3. Provincial-Roman glass workshops in Serbia: excavation materials (glassware)

№	Країна	Пам'ятка	Тип (Ružić 1994)	Датування	Джерело
1	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/3	II ст.	Ružić 1994, p. 42, T. XXIX/7, Kat. N. 610
2	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/5 (Isings 21)	кін. I—II ст.	Ružić 1994, p. 42, T. XXIX/11, Kat. N. 616
3	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/7	III—IV ст.	Ružić 1994, p. 44, T. XXXI/4, Kat. N. 674
4	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/7	III—IV ст.	Ružić 1994, p. 44, Kat. N. 675
5	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 46, Kat. N. 770
6	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 46, T. XXXIII/4, Kat. N. 771
7	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	друга пол. IV—поч. V ст.	Ružić 1994, p. 46, Kat. N. 772
8	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 46, Kat. N. 773
9	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 46, Kat. N. 774
10	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV—поч. V ст.	Ružić 1994, p. 46, Kat. N. 775
11	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	друга пол. IV.	Ružić 1994, p. 48, Kat. N. 936
12	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 48, Kat. N. 937
13	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/10b (Isings 96)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 48, T. XXXV/5, Kat. N. 938
14	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/11d (Isings 110)	сер. IV ст.	Ružić 1994, p. 49, T. XXXVI/5, Kat. N. 948
15	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12a (Isings 109c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 50, T. XXXVII/1, Kat. N. 959
16	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12a (Isings 109c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 50, T. XXXVII/2, Kat. N. 960
17	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12a (Isings 109c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 50, T. XXXVII/3, Kat. N. 961
18	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 50, T. XXXVIII/1, Kat. N. 968
19	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 50, T. XXXVIII/2, Kat. N. 969
20	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 51, T. XXXVIII/3, Kat. N. 970
21	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 51, T. XXXVIII/4, Kat. N. 971
22	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 51, T. XXXVIII/6, Kat. N. 973
23	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 51, Kat. N. 974
24	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 51, T. XXXVIII/12, Kat. N. 1012
25	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12b (Isings 106b-c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 51, Kat. N. 1013
26	Сербія	Сремська Митровиця (Сірміум)	VII/12c (Isings 106a, d)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 52, T. XXXIX/1, Kat. N. 1012
27	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/4	поч. II ст.	Ružić 1994, p. 42, T. XXIX/10, Kat. N. 615
28	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/5 (Isings 21)	друга пол. II ст.	Ružić 1994, p. 42, T. XXX/1, Kat. N. 622-624
29	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/6a (Isings 41a)	кін. III ст.	Ružić 1994, p. 43, T. XXX/6, Kat. N. 641-657
30	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/7	кін. III—сер. IV ст.	Ružić 1994, p. 43, T. XXXI/8, Kat. N. 680
31	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/9	кін. III—сер. IV ст.	Ružić 1994, p. 45, T. XXXII/2, Kat. N. 713
32	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/9	кін. III—сер. IV ст.	Ružić 1994, p. 45, T. XXXII/3, Kat. N. 714-727
33	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/10a	сер. IV ст.	Ružić 1994, p. 45, T. XXXII/9, Kat. N. 748-767
34	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/10b (Isings 96)	IV ст.	Ružić 1994, p. 48, Kat. N. 919-931
35	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/10b (Isings 96)	друга пол. IV—поч. V ст.	Ružić 1994, p. 48, Kat. N. 932
36	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/11d (Isings 110)	друга пол. IV ст.	Ružić 1994, p. 49, Kat. N. 955-958
37	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/12b (Isings 106b-c)	IV ст.	Ružić 1994, p. 51, Kat. N. 1009-1011
38	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/12c (Isings 106a, d)	друга пол. IV—поч. V ст.	Ružić 1994, p. 52, T. XL/2, Kat. N. 1044-1045
39	Сербія	Приштина/Грачаниця (Ульпіана)	VII/13b	V—VI ст.	Ružić 1994, p. 53, T. XL/8, Kat. N. 1116

тичних центрах Північного Причорномор'я, так і в синхронний час у Криму. Зважаючи на типологічну своєрідність і хронологію поширення черняхівських знахідок, а також відсутність подібних виробів серед продукції синхронних склоробних центрів сусідніх римських провінцій, можна припустити, що найімовірнішим місцем їх виготовлення була майстерня в Комарові. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець, численні уламки яких виявлені тут, як вважається, були одним із видів її продукції. Відомі в Комарові й вироби, які мають близькі паралелі серед черняхівських артефактів. Крім того, як показують результати археометричних досліджень, елементний склад скла деяких черняхівських посудин має прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва цієї майстерні, що є ще одним свідченням на користь такого припущення.

Провінційно-римське походження цих виробів, з огляду на їх морфологічну невідповідність і хронологічну асинхронність технологічно близьким типам скляного посуду, знайденого в межах імперії, нам, навпаки, видається малоімовірним.

Однак, попри певні морфологічні відмінності, деякі більш ранні типи західно- й північноєвропейських артефактів, а також провінційно-римського посуду могли слугувати прототипами черняхівських знахідок.

У межах доступної сьогодні інформації комарівська майстерня видається нам найбільш перспективною на роль місця виготовлення черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, проте беззаперечно вважати, що вона була єдиним центром їх виробництва, за браком архео-

логічних джерел на цей момент не виправдано. Можливо, подальші дослідження та нові відкриття дозволять пролити більше світла на проблему їх походження.

Подяка. За дозвіл користуватися опублікованими та неопублікованими матеріалами досліджень, а також самовіддану допомогу в опрацюванні цих матеріалів і цінні консультації я сердечно вдячний аспірантові Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського Д. В. Левчуку, завідувачеві відділу охорони пам'яток історії та культури М. Є. Потупчик та іншим співробітникам Вінницького обласного краєзнавчого музею, співробітникам Чернівецького обласного краєзнавчого музею, канд. іст. наук, завідувачеві Археологічного музею Інституту археології НАН України Л. В. Кулаковській та її колегам — співробітникам цього відділу, завідувачеві відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею С. Ю. Демидко, канд. іст. наук, завідувачеві відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України О. В. Петраускасу, канд. іст. наук, доцентів історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Р. Г. Шишкіну, аспіранту Вільного університету Берліна С. Носслеру (S. Nößler) та магістрові С. Ленферсу (S. Lenfers). Крім того, я щиро дякую своєму науковому керівнику д-ру іст. наук, проф. історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна М. В. Любичеву, а також своєму наставнику, колезі і другові канд. іст. наук, ад'юнктів Інституту історії Варшавського університету К. В. Мизгіну за критичний аналіз, цінні поради й зауваження та нові ідеї.

Каталог 1. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі

Бережанка (могильник), Лановецький р-н, Тернопільська обл., Україна.

1. Посудина (поховання 5) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край опалений, дно округле, дещо увігнуте по центру, декор — шість відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, розташовані в його придонній частині, параметри: висота — 7 см, діаметр вінець — 9,5 см (рис. 5: 1).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Воляник 1974, с. 72-74, рис. 7: 7; Petrauskas 2017, S. 130, N. 3, Taf. V: 10, VI: 10.

Біла (могильник), Тернопільський р-н, Тернопільська обл., Україна.

2. Посудина (поховання 3) — фрагмент стінки з декором, колір безбарвний із блакитним відтінком прозорий, декор — дві накладні нитки скла одного кольору з основою, рельєфні із зовнішнього боку, товщиною 0,1—0,3 см, параметри: товщина — 0,2 см (рис. 5: 14).

Датування комплексу: C_3 (датування автора)¹.

Герета 2007, с. 14-18, рис. 3: 7.

Біленьке (могильник), Білгород-Дністровський р-н, Одеська обл., Україна.

3. Посудина (поховання 199) — напівсферична чаша, фрагментована, край вінець опалений, дно має накладний кільцевий піддон, декор — накладні нитки скла одного кольору з основою.

Матеріали неопубліковані.

Велика Бугайка (могильник), Васильківський р-н, Київська обл., Україна.

4. Посудина (поховання 20) — фрагменти вінець, опалені, деформовані, поверхня рівна, гладка, блискуча,

¹ Склад комплексу знахідок (Герета 2007, с. 14-18, рис. 3), а саме двочленна підв'язна фацетована фібула типу B2e за Є. Л. Гороховським (Гороховський 1988, с. 35), дає авторів підстави для його датування в межах ступеня C_3 (Гороховський 1988, с. 44).

місцями вкрита тріщинами, скляна маса містить численні вклучення бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють невеликі скупчення, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,05—0,1 см, що трічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 7,7 см, товщина — 0,3—0,1—0,05 см² (рис. 2: 4).

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017).

№ за польовим описом (ПО): 33-34, 40/с.2-1996.

5. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, оплавлений, деформований, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,25 см, що оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,4—0,28 см.

Петраускас, Шишкін 2013, с. 70, рис. 191: 2, додаток 2: 319.

Великий Самбір (могильник), Конотопський р-н, Сумська обл., Україна.

6. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі вклучення бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота — 5,6 см, діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,3—0,2 см (рис. 1: 1).

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017).

Пономаренко 2013, с. 256-258; Petrauskas 2017, S. 133, N. 18, Taf. IV: 2, VIII: 1.

Війтенки 1 (поселення), Богодухівський (Валківський) р-н, Харківська обл., Україна.

7. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить скупчення бульбашок різних розмірів під краєм вінець, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,5—0,2 см.

№ за ПО: 10п/2007.

8. Посудина (КШ) — фрагмент стінки з декором, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, має сліди від використання інструмента, параметри: товщина — 0,15 см. (рис. 5: 21).

Бакуменко та ін. 2002, с. 81, рис. 1: 10, 2: 2.

Війтенки (могильник), Богодухівський (Валківський) р-н, Харківська обл., Україна.

9. Посудина (поховання 101) — фрагменти вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, місцями сильно ушкоджена іризацією, скляна маса містить окремі вклучення бульбашок різних розмірів, колір фіолетово-червоний, рубіновий, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 9,5 см, товщина — 0,3—0,1 см (рис. 5: 3).

Датування комплексу: C₃/D₁ (Любичев 2019).

№ за ПО: 26м/2009.

10. Посудина (поховання 110) — фрагмент вінець, оплавлений, деформований, поверхня складчаста, скляна маса містить окремі вклучення бульбашок, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, що утворює композицію у вигляді синусоїди, параметри: товщина — 0,20-0,25 см (рис. 3: 2).

№ за ПО: 95м/2009.

11. Посудина (поховання 121) — фрагмент дна, поверхня сильно ушкоджена іризацією, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,7—0,9 см, параметри: діаметр піддона — 3,5 см, товщина — 0,2—0,5 см (рис. 5: 28).

Датування комплексу: C₃/D₁ (Любичев 2019).

№ за ПО: 48м/2010.

12. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі вклучення бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо загнуті всередину, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,3—0,2 см (рис. 5: 2).

№ за ПО: 168м/2013.

13. Посудина (поховання 211) — напівсферична чаша, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить вклучення бульбашок різних розмірів, що утворюють невеликі скупчення, дрібні ж бульбашки утворюють витягнуті скупчення під вінцями, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, нерівний, має різну товщину, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понті, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, що утворює композицію у вигляді синусоїди, яка починається на дні та оперізує корпус виробу, у верхній частині декор має рельєфність із зовнішнього боку, а в нижній вона спостерігається і зовні, і зсередини, параметри: висота — 5,8 см, діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,25—0,2—0,4 см (рис. 3: 1).

Датування комплексу: C₃/D₁ (Любичев 2019).

№ за ПО: 40м/2015.

14. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, оплавлений, деформований, поверхня складчаста, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, має рельєфність із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, трічі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,4—0,2 см (рис. 5: 9).

№ за ПО: 128м/2020.

Кам'янка-Дніпровська (могильник), Василівський р-н, Запорізька обл., Україна.

15. Посудина (КШ) — фрагмент дна, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,4 см, параметри: діаметр піддона — 4 см, товщина — 0,2—0,25 см (рис. 5: 25).

Сымонович 1957, с. 22, рис. 4: 7.

Косанове (могильник), Гайсинський р-н, Вінницька обл., Україна.

16. Посудина (поховання 7-1963) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, місцями вкрита патиною іризації, скляна маса містить численні вклучення окремих бульбашок різних розмірів, що часто утворюють невеликі скупчення, має вклучення сторонніх предметів, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка сильно сплюснена, має рельєфність із зовнішньої та внутрішньої сторони, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понті, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішньої сторони, товщиною 0,05—0,2 см, у сім витків оперізує виріб під вінцями, параметри: висота — 4,4 см, діаметр вінець — 6 см, діаметр піддона — 2,5 см, товщина — 0,15/0,2—0,28/0,3 см (рис. 2: 5).

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017).

Археологічний музей Інституту археології НАН України (АМ ІА НАН України), № за фондовим описом (ФО): АА1375 (3552).

17. Посудина (поховання 23-1961) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить вклучення поодиноких бульбашок різних розмірів,

² Тут і далі подається товщина стінок посудини від верхньої частини виробу до нижньої у трьох ділянках (вінця — стінка у середній частині — дно) в залежності від розміру профілю посудини, що зберігся.

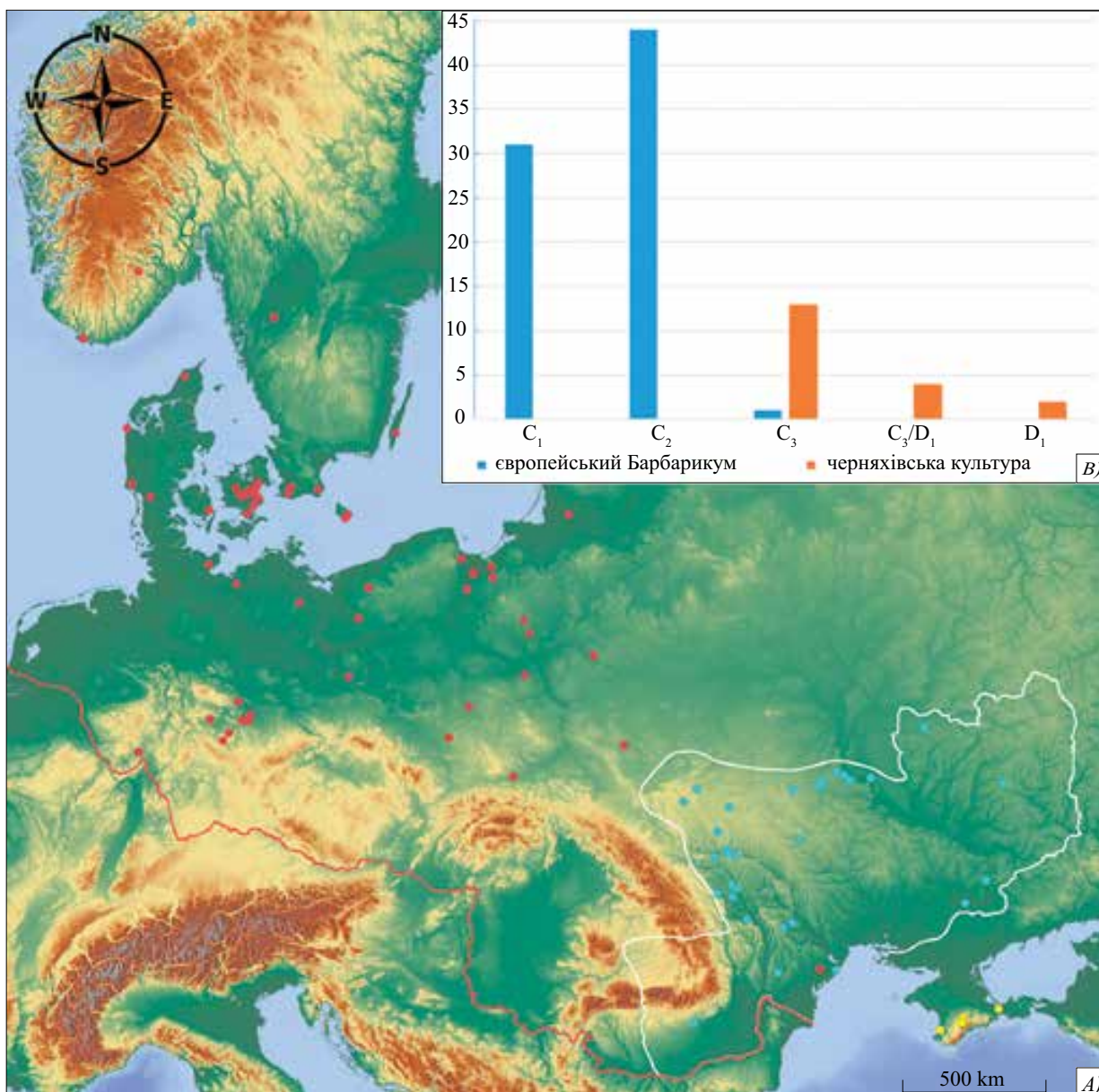

Рис. 9. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець і скляний посуд, схожий за технологією виготовлення і декорування, у європейському Барбарікумі* (А) та їх хронологія (В). Блакитні цятки – знахідки, датовані ступенями C₃ — D₁** , червоні цятки — знахідки, що відповідають ступеням C₁ — C₂, жовті цятки — знахідки склянок типів I—II за І. М. Храпуновим, біла лінія маркує ареал поширення черняхівської культури, червона — римський лімес. Діаграма (В) побудована на основі даних із Каталогів 1 та 3

*Не всі знахідки походять із закритих комплексів.

**Блакитним кольором також позначені комплекси з Рудки та Привільного, які, на думку О. В. Петраускаса, мають дещо ранішу хронологічну позицію (перехід C₂/C₃; Petrauskas 2017, S. 129).

Fig. 9. Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims and the glassware with similar finishing and decoration techniques from European Barbaricum* (A) and their chronology (B)*. The blue dots mark finds dated to the C₃ — D₁ stages**, the red dots mark finds related to the C₁ — C₂ stages, the yellow dots mark finds of the glass beakers of the I—II types according to I. M. Khrapunov. The white line marks a distribution area of the Cherniakhiv culture, the red line — Roman limes. Diagram (B) is based on data provided in Catalogues 1 and 3

*Not all the finds come from closed complexes.

**The blue dots mark the assemblages from Rudka and Pryvilne, which according to O. V. Petrauskas's opinion have earlier chronological position (transfer between C₂/C₃ stages; Petrauskas 2017, S. 129)

колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, дещо зміщений від центру, нитка товщиною 0,22—0,35 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішньої сторони, товщиною 0,1 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, розпочинається краплею, параметри: висота — 5,9—6,1 см, діаметр вінець — 7,4 см, діаметр піддона — 3,25х3,4 см, товщина — 0,3/0,35—0,3—0,4 см (рис. 2: 3).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

АМ ІА НАН України, № за ФО: АА1375 (3557).

18. Посудина (поховання 17-1961) — напівсферична чаша, фрагментована, колір світло-зелений, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,3—0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: висота — 6,2 см, діаметр вінець — 8,7 см, діаметр піддона — 2,8 см, товщина — 0,3—0,2—0,4 см (рис. 2: 1).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Petrauskas 2003, S. 313-314, № 36, Abb. 41.

Лісові Гринівці 2 (поселення), Хмельницький р-н, Хмельницька обл., Україна.

19. Посудина (КШ) — фрагмент дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, у скляній масі видимих включень не спостерігається, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, нитка товщиною 0,3 см, складена у два витки, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, має рельєфність із зовнішньої і внутрішньої сторони, товщиною 0,2—0,3 см, утворює композицію у вигляді синусоїди, параметри: діаметр піддона — 3,2 см, товщина — 0,12—0,3 см (рис. 5: 27).

Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею, № за ФО: А2504.

Малополовецьке-2 (поселення), Фастівський р-н, Київська обл., Україна.

20. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8,8 см, товщина — 0,4—0,2—0,15 см (рис. 5: 7).

Кравченко та ін. 2007, с. 134, рис. 10: 4.

Обухів 1а (могильник), Обухівський р-н, Київська обл., Україна.

21. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, оплавлений, деформований, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: товщина — 0,4—0,3 см.

Petrauskas 2017, S. 123-154, Taf. V/7, Kat. N. 8.

Оселівка (могильник), Дністровський (Кельменецький) р-н, Чернівецька обл., Україна.

22. Посудина (КШ) — фрагмент стінки з декором, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, параметри: товщина — 0,18—0,38 см (рис. 5: 20).

Лихтер 1988, с. 106-110, рис. 4: 1.

23. Посудина (поховання 22 (72?)) — фрагмент стінки з декором, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване зі стінки виробу, має сліди від використання інструмента, параметри: товщина — 0,2—0,3 см (рис. 5: 22).

Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Переяслав-Хмельницький (могильник), м. Переяслав, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., Україна.

24. Посудина (поховання 2) — циліндрична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, вкрита молочно-коричневою патиною іризації, колір безбарвний із зеле-

ним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,6 см, дно дещо увігнуте по центру, декор — 12 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, розташовані в придонній частині, параметри: висота — 6,5 см, діаметр вінець — 9 см, діаметр піддона — 4 см, товщина — 0,4—0,2 см (рис. 5: 6).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Гончаров, Махно 1957, с. 130-132, табл. II: 16; Petrauskas 2017, S. 132, N. 10, Taf. XIV: 2.

Привільне (могильник), Запорізький (Верхньохортицький) р-н, Запорізька обл., Україна.

25. Посудина (поховання 10) — напівсферична чаша, фрагментована, поверхня рівна, гладка, блискуча, у скляній масі видимих включень не спостерігається, колір червоно-рубіновий, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, нитка товщиною 0,3—0,25 см, дно дещо увігнуте по центру, декор — 8 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, розташовані в придонній частині, ребра мають валикоподібні потовщення на кінці, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,05 см у п'ять витків оперізує виріб у середній частині, починається з великої краплі, параметри: висота — 5,8—6,1 см, діаметр вінець — 8, діаметр дна — 3,0х3,5 см, товщина — 0,3—0,1—0,25 см (рис. 5: 13).

Датування комплексу: C_2/C_3 (Petrauskas 2017).

Фонди Національного музею історії України.

Романківці (могильник), Дністровський (Сокирянський) р-н, Чернівецька обл., Україна.

26. Посудина (поховання 4) — фрагмент вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, розташоване в його середній частині, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1 см, оперізує виріб вище, під вінцями, параметри: товщина — 0,2—0,1—0,2 см (рис. 4: 2).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Никитина 1996, с. 74-75, рис. 5: 1, табл. 1; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 2; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 3.

27. Посудина (поховання 9) — фрагмент стінки з декором, оплавлений, деформований, колір жовто-зелений, прозорий, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, розташоване в його середній частині, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,2 см (рис. 4: 3).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Никитина 1996, с. 76, рис. 5: 2; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 3.

28. Посудина (поховання 10) — фрагмент стінки з декором, поверхня сильно ушкоджена іризацією, колір зелений, прозорий, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, параметри: товщина — 0,1—0,3 см.

Никитина 1996, с. 76-77, Никитина 2008, с. 77, рис. 12: 8.

29. Посудина (поховання 24) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2—0,3 см, оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,3—0,2 см (рис. 5: 10).

Никитина 1996, с. 80, рис. 5: 4; 2008, с. 77-78, рис. 12: 11; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 5.

30. Посудина (поховання 56) — фрагмент дна, колір зелений, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,5 см, має сліди кріплення понтії, параметри: діаметр піддона — 3 см, товщина — 0,3—0,4 см. (рис. 5: 29).

Датування комплексу: C_3 (Petrauskas 2017).

Никитина 1996, с. 86, рис. 5: 8; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 115; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 14.

Рудка (могильник), Кременецкий р-н, Тернопільська обл., Україна.

31. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють невеликі скупчення, колір зелено-блакитний, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,7 см, декор — 2 накладні нитки скла одного кольору з основою, декілька разів оперізує виріб у верхній та придонній частині, деякі ділянки нитки в придонній частині стиснуті між собою та утворюють композицію у вигляді ланцюжка, параметри: висота — 7,6 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр піддона — 3 см, товщина — 0,3—0,2—0,1 см (рис. 5: 23).

Датування комплексу: C₂/C₃ (Petrauskas 2017).

Rau 1972, S. 179, Fig. 73, Kat. N. 42; Petrauskas 2017, S. 132-133, N. 14, Taf. IV: 12.

Теремці (поселення), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., Україна (нині затоплене водами Дністра).

32. Посудина (житло 19) — фрагмент дна, колір зелений, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддона — 3,8 см, товщина — 0,26—0,46 см (рис. 5: 31).

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 7.

33. Посудина (житло 3) — фрагмент дна, колір безбарвний із блакитнуватим відтінком, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,3 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддона — 3,7 см, товщина — 0,4—0,5 см (рис. 5: 30).

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 6.

34. Посудина (житло 20) — фрагмент вінець, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,4—0,15 см (рис. 5: 4).

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 2.

35. Посудина (яма 37) — фрагмент вінець, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,3—0,17 см (рис. 5: 5).

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 3.

Червоне 2 (могильник), Бучачський р-н, Київська обл., Україна.

36. Посудина (КШ) — фрагмент дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення дрібних бульбашок, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,4 см, параметри: діаметр піддона — 3 см, товщина — 0,25 см.

№ за ПО: 6-1/06.

Черняхів (могильник), Обухівський р-н, Київська обл., Україна.

37. Посудина (поховання 88) — напівсферична чаша, ціла, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,2 см, утворює два витки, декор — 6 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: висота — 9 см, діаметр вінець — 9,6 см, діаметр дна — 3,5 см (рис. 4: 1).

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017).

Петров 1964, с. 103-104, рис. 9: 2; Petrauskas 2017, S. 130, N. 4, Taf. IV: 13.

Будешть/Budești (могильник), Кріуленський р-н, Молдова.

38. Посудина (поховання 114) — фрагмент вінець, колір червоно-фіолетовий, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: діаметр вінець — 7,5 см, товщина — 0,25—0,1 см (рис. 5: 11).

Vornic 2006, p. 97, fig. 83: 5.

39. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,3 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 8,8 см, товщина — 0,4—0,2 см (рис. 5: 8).

Gomolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 6.

Чалик/Cealiș (могильник), Тараклійський р-н, Молдова.

40. Посудина (поховання 4) — напівсферична чаша, фрагментована, колір безбарвний, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, накладна нитка товщиною 0,5 см, параметри: висота — 5,3 см, діаметр вінець — 6 см, діаметр піддона — 3,2 см, товщина — 0,3—0,1—0,4 см.

Датування комплексу D₁ (датування автора³).

Щербакова 1990, с. 143-144, рис. 3: 6.

Денчень/Dănceni (могильник), Яловенський р-н, Молдова.

41. Посудина (поховання 169) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір зелений, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1—0,3 см, утворює композицію у вигляді синусоїди, що бере початок у середній частині та оперізує майже увесь корпус виробу, параметри: товщина — 0,3—0,1 см (рис. 3: 3).

Рафалович 1986, с. 63-64, табл. XXXI: 10; інформація і фото за: В. Ворнік.

42. Посудина (поховання 287) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,5 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: висота — 7,8 см, діаметр вінець — 5 см, діаметр піддона — 3,2 см, товщина — 0,3—0,4 см (рис. 5: 24).

Рафалович 1986, с. 88-89, табл. XLV: 20; інформація і фото за: В. Ворнік.

Бейчень/Băiceni (поселення), повіт Яси, Румунія.

43. Посудина (житло 28) — фрагмент стінки з декором, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, параметри: товщина — 0,2 см (рис. 5: 18).

Gomolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 1.

44. Посудина (житло 8) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 9,2 см, товщина — 0,3—0,4 см (рис. 5: 12).

Gomolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 4.

³ Склад комплексу знахідок (Щербакова 1990, с. 143-144, рис. 3), а саме наявність серед них двох дзвоноподібних тришарових рогових гребенів із широкими плечиками та високою спинкою, подібних до типу Thomas III (Thomas 1960), дають підстави датувати поховання в рамках ступеня D₁ (Гороховський 1988, с. 44-45; Гаври-тухін 2007, с. 22-23; Петраускас 2021, с. 24-25).

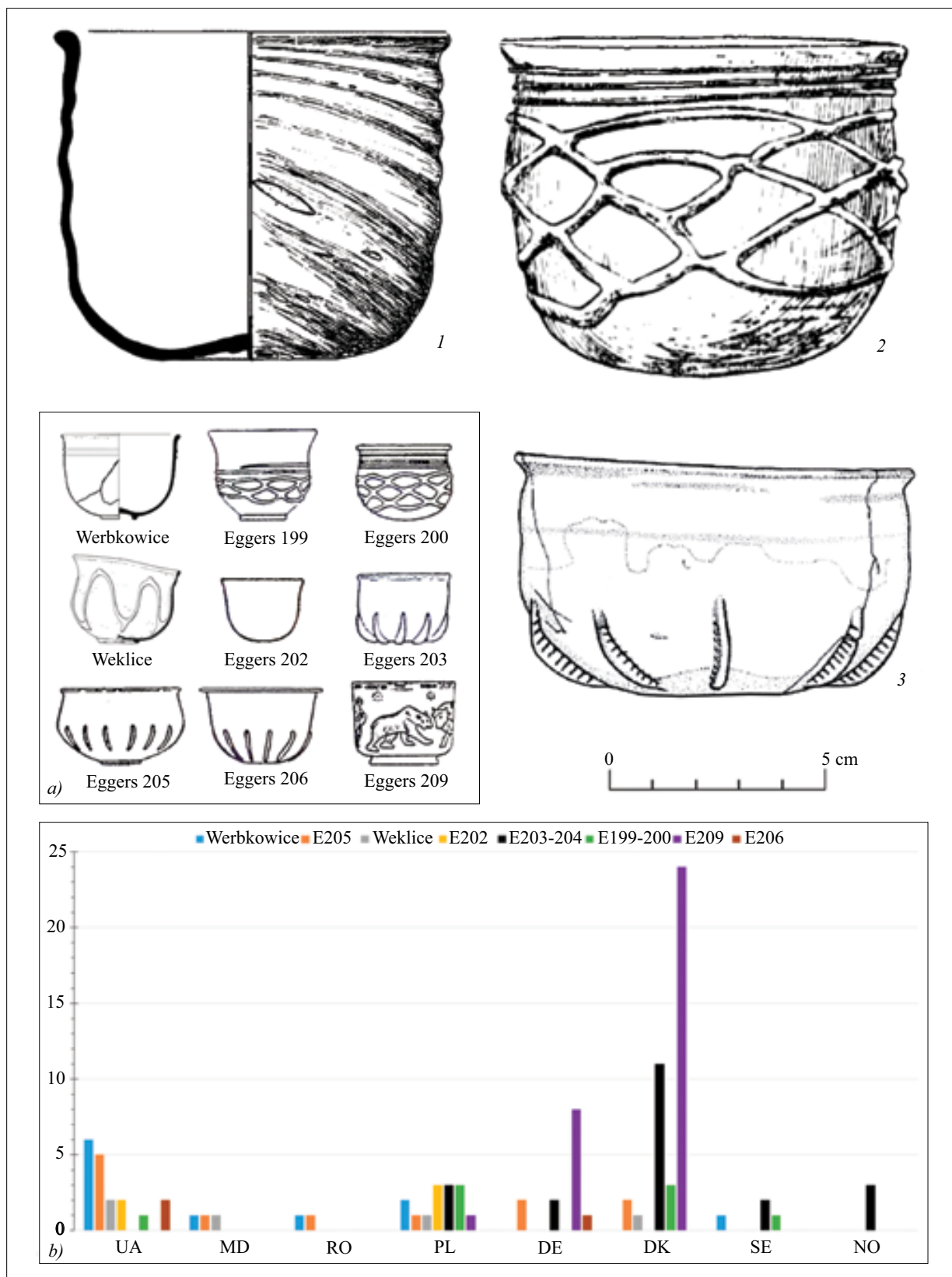

Рис. 10. Чаші з опаленим краєм вінець із території європейського Барбарікуму (а) та їхні типологічні відмінності порівняно з черняхівськими знахідками (б). Діаграму (б) побудовано на основі даних із Каталогів 1—3: 1 — Пулхлеб, поховання 5 (за: Rau 1972), 2 — Хощно, поховання 1 (за: Rau 1972), 3 — Сковгارد, поховання 8 (за: Lund Hansen 2000)

Fig. 10. Glass cups with fire-rounded rims from European *Barbaricum* (a) and their typological differences in comparison with the Cherniakhiv finds (b). The diagram (b) is based on data provided in Catalogues 1—3: 1 — Pólchleb, grave no. 5 (after: Rau 1972), 2 — Choszczno, grave no. 1 (after: Rau 1972), 3 — Skovgårde, grave no. 8 (after: Lund Hansen 2000)

45. Посудина (житло 8) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,25—0,2 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 9,4 см, товщина — 0,3—0,2 см (рис. 5: 15).

Gomolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 5.

Браніште/Braniște (поселення), повіт Нямц, Румунія.

46. Посудина (житло 2) — фрагмент стінки з декором, декор — відтягнуте/стиснуте ребро, сформоване із стінки виробу, параметри: товщина — 0,2 см (рис. 5: 19).

Gomolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 2.

Яси-Ніколіна/Iași-Nicolina (поселення), повіт Яси, Румунія.

47. Посудина (житло 3) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,4—0,2 см.

Gomolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 8.

Міхалешень/Mihălășeni (могильник), повіт Ботошані, Румунія.

48. Посудина (поховання 359) — фрагмент дна, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,45 см, параметри: діаметр піддона — 3,75 см, товщина — 0,35—0,4 см (рис. 5: 26).

Șovan 2005, 112, pl. 200, 8.

Тиргішор/Tîrgșor (могильник), повіт Плошті, Румунія.

49. Посудина (поховання 298) — напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі вclusions бульбашок різних розмірів, ко-

лір світло-зелений, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,6 см, дно дещо увігнуте по центру, має слід кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2—0,3 см, тричі оперізує виріб під вінцями, параметри: висота — 6,6 см, діаметр вінець — 7,7 см, діаметр піддона — 3,4 см, товщина — 0,25—0,1—0,25 см (рис. 2: 2).

Датування комплексу: друга половина IV ст. (Stawiarska 2014).

Stawiarska 2014, p. 120, Kat. N. 86, fig. 36: 86.

Тодірень/Todireni (могильник), повіт Ботошані, Румунія.

50. Посудина (поховання 3) — напівсферична чаша, ціла, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,3—0,25 см, дно дещо увігнуте по центру, декор — відтягнуті/стиснуті вертикальні ребра, сформовані із стінки виробу, розташовані в придонній частині, ребра на кінці мають валикоподібне потовщення, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,15—0,2 см у чотири витки оперізує виріб у середній частині, параметри: висота — 6,4 см, діаметр вінець — 8,5 см, діаметр піддона — 3,1 см, товщина — 0,2—0,1—0,25 см (рис. 5: 16).

Датування комплексу: C₃ — C₃/D₁ (датування автора⁴).

Ionita 1982, Fig. 27—31; Petrauskas 2017, S. 132-133, N. 16, Taf. IV: 3.

Каталог 2. Скляні посудини з оплавленим краєм вінець із Комарова (Дністровський (Кельменецький) р-н, Чернівецька обл.)

1. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 11 см, товщина — 0,4—0,15 см (рис. 6: 1).

Румянцева 2017, с. 156, рис. 10: 1.

2. Посудина (КШ, скупчення біля печі склоробів) — фрагмент вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7,4 см, товщина — 0,35—0,25 см (рис. 6: 2).

Румянцева 2017, с. 153, рис. 7: 8.

3. Посудина (КШ, скупчення між спорудою 1 та вогнищем 5) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 9,2 см, товщина — 0,4—0,12 см (рис. 6: 3).

Румянцева 2017, с. 152, рис. 6: 7.

4. Посудина (КШ, скупчення між спорудою 1 та вогнищем 6) — фрагмент вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,3—0,2 см (рис. 6: 4).

Румянцева 2017, с. 148, рис. 5: 1.

5. Посудина (КШ, скупчення між спорудою 1 та вогнищем 6) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,35—0,15 см (рис. 6: 5).

Румянцева 2017, с. 148, рис. 5: 2.

6. Посудина (КШ, скупчення між спорудою 1 та вогнищем 5) — фрагмент вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,35—0,15 см (рис. 6: 6).

Румянцева 2017, с. 152, рис. 6: 4.

7. Посудина (споруда 1) — фрагмент вінець, вінця вигнуті, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,4—0,3 см (рис. 6: 7).

Румянцева 2017, рис. 2: 3.

8. Посудина (КШ, скупчення між спорудою 1 та вогнищем 6) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,3—0,15 см (рис. 6: 8).

Румянцева 2017, с. 148, рис. 5: 4.

9. Посудина (КШ, скупчення біля печі склоробів) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,2 см, тричі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина — 0,4—0,3 см (рис. 6: 9).

Румянцева 2017, с. 153, рис. 7: 7.

10. Посудина (КШ, скупчення біля печі склоробів) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,4—0,15 см (рис. 6: 10).

Румянцева 2017, с. 153, рис. 7: 5.

11. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі вclusions бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10,5 см, товщина — 0,45—0,15 см (рис. 6: 11).

Petrauskas, Avramenko 2019, fig. 6: 5.

12. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,28—0,1 см (рис. 6: 12).

⁴ О. В. Петраускас відносить цей комплекс до ступеню C₃ (Petrauskas 2017), але зважаючи на наявність серед знахідок одношарового рогового гребеня, які, за спостереженнями Р. Г. Шишкіна, з'являються у черняхівській культурі не раніше за середину IV ст. (Шишкін 2002), на нашу думку, можливо запропонувати і дещо пізнішу дату.

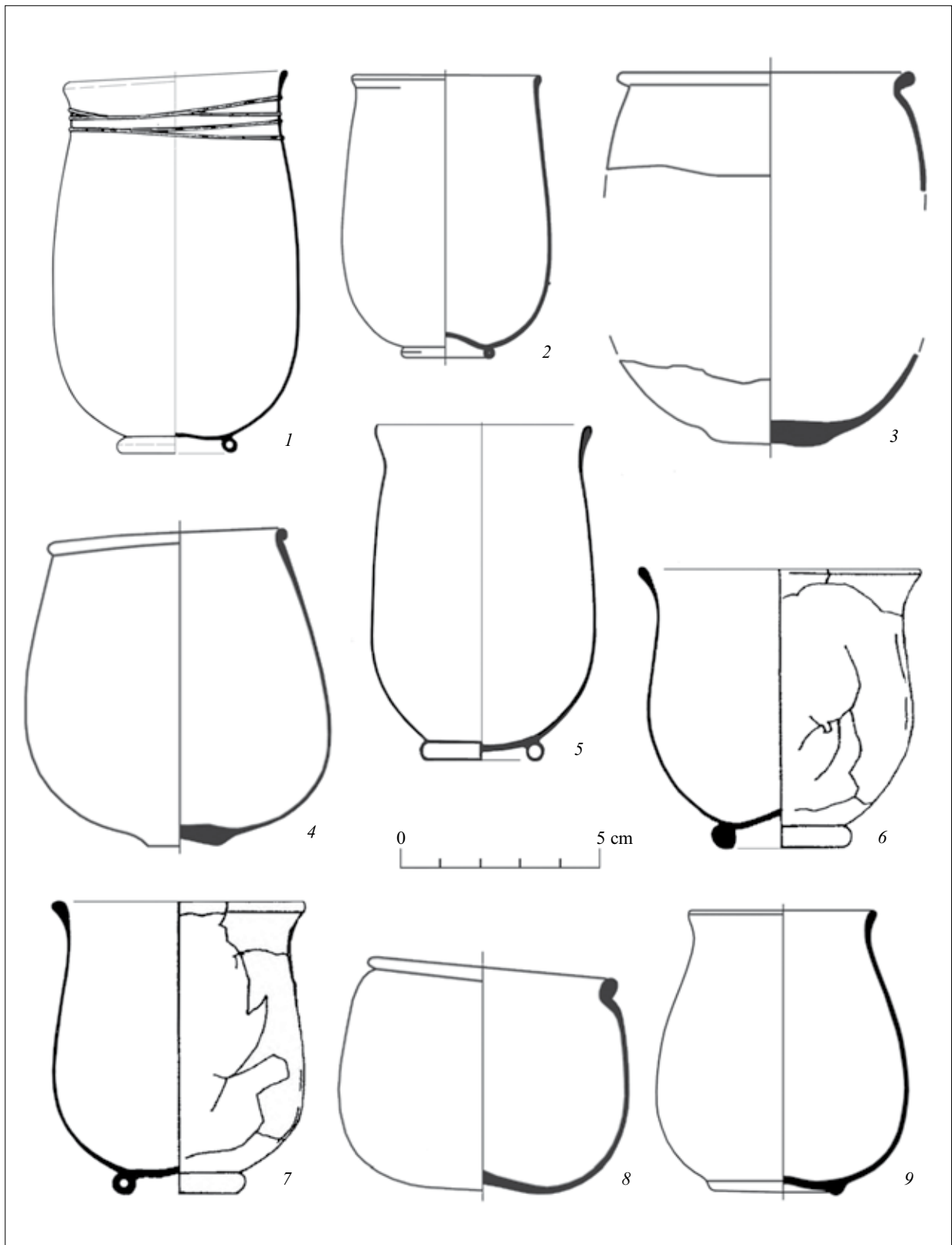

Рис. 11. Склянки типів I—II за І. М. Храпуновим із варварських могильників Криму: 1 — Дружне, поховання 3 (за: Храпунов 2002), 2, 3, 8 — Нейзац, скупчення над похованням 148, похованням 306, склеп 329 (за: Шабанов 2011), 4, 9 — Нейзац, склеп 4 (за: Шабанов 2011), 5 — Опушки 1, поховання 2 (за: Шабанов 2020), 6—7 — Суворове, склеп 52 (за: Зайцев, Мордвинцева 2003)

Fig. 11. The glass beakers of the I—II types according to I. M. Khrapunov from the barbarian burial grounds in the Crimea: 1 — Druzhne, grave no. 3 (after: Храпунов 2002), 2, 3, 8 — Neizats, assemblage under the grave no. 148, grave no. 306, vault no. 329 (after: Шабанов 2011), 4, 9 — Neizats, vault no. 4 (after: Шабанов 2011), 5 — Opushky 1, grave no. 2 (after: Шабанов 2020), 6—7 — Suvorove, vault no. 52 (after: Зайцев, Мордвинцева 2003)

Lenfers 2019, Taf. 11: 03.

13. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, вінця дещо загнуті всередину, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1 см, тричі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 8,2 см, товщина — 0,25—0,1 см (рис. 6: 13).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 3.

14. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,4—0,2 см (рис. 6: 14).

Lenfers 2019, Taf. 12: 02.

15. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,3—0,12 см (рис. 6: 15).

Lenfers 2019, Taf. 19: 05.

16. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 9,5 см, товщина — 0,35—0,08 см (рис. 6: 16).

Rumyantseva, Belikov 2017, fig. 5: 3.

17. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10,5 см, товщина — 0,3—0,2 см (рис. 6: 17).

Rumyantseva, Belikov 2017, fig. 5: 2.

18. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною 0,1 см, у п'ять витків оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,3—0,1 см (рис. 6: 18).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 4.

19. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною — 0,2 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 9,5 см, товщина — 0,4—0,1 см (рис. 6: 19).

Rumyantseva, Belikov 2017, fig. 5: 4.

20. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною — 0,1 см, тричі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець — 10,2 см, товщина — 0,2—0,08 см (рис. 6: 20).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. V: 5.

21. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,3—0,1 см (рис. 6: 21).

Lenfers 2019, Taf. 05: 01.

22. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 9 см, товщина — 0,3—0,15 см (рис. 6: 22).

Petrauskas, Avramenko 2019, fig. 6: 4.

23. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 9,2 см, товщина — 0,3—0,15 см (рис. 6: 23).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 1.

24. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,4—0,1 см (рис. 6: 24).

Lenfers 2019, Taf. 10: 05.

25. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8,5 см, товщина — 0,3—0,15 см (рис. 6: 25).

Rumyantseva, Belikov 2017, fig. 5: 1.

26. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір зелений, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,3—0,15 см (рис. 6: 26).

Lenfers 2019, Taf. 18: 02.

27. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір жовто-зелений, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець — 8 см, товщина — 0,25—0,1 см (рис. 6: 27).

Lenfers 2019, Taf. 10: 04.

28. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, край вінець оплавлений, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна із зовнішнього боку, товщиною — 0,2 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: товщина — 0,3—0,2 см (рис. 6: 28).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 2.

29. Посудина (КШ) — фрагмент вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 7 см, товщина — 0,25—0,15 см (рис. 6: 29).

Lenfers 2019, Taf. 23: 01.

30. Посудина (КШ) — фрагмент дна, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддона — 3,8 см, товщина — 0,1—0,4 см (рис. 6: 30).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. V: 3.

31. Посудина (КШ) — фрагмент дна, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,6 см, формує два витки, параметри: діаметр піддона — 3,6 см, товщина — 0,3—0,5 см (рис. 6: 31).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. V: 2, X: 6.

32. Посудина (КШ) — фрагмент дна, колір червоний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка зеленого скла, товщиною 0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддона — 3,5 см, товщина — 0,2—0,6 см (рис. 6: 32).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. V: 1.

33. Посудина (КШ) — фрагмент дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір зелений, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,4 см, параметри: діаметр піддона — 4 см, товщина — 0,25—0,45 см (рис. 6: 33).

Lenfers 2019, Taf. 3: 03.

34. Посудина (КШ) — фрагмент дна, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, параметри: діаметр піддона — 3,8 см, товщина — 0,3—0,6 см (рис. 6: 34).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 14.

35. Посудина (КШ) — фрагмент дна, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,3 см, дно дещо увігнуте по центру, параметри: діаметр піддона — 3,9 см, товщина — 0,2—0,4 см (рис. 6: 35).

Rumyantseva, Belikov 2017, fig. 5: 6.

36. Посудина (КШ) — фрагмент дна, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,3 см, параметри: діаметр піддона — 3 см, товщина — 0,2 см (рис. 6: 36).

Petrauskas 2017, S. 131, N. 6, Taf. X: 10.

37. Посудина (КШ) — фрагмент дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,5 см, дно дещо увігнуте по центру, параметри: діаметр піддона — 4 см, товщина — 0,15—0,40 см (рис. 6: 37).

Lenfers 2019, Taf. 38: 75.

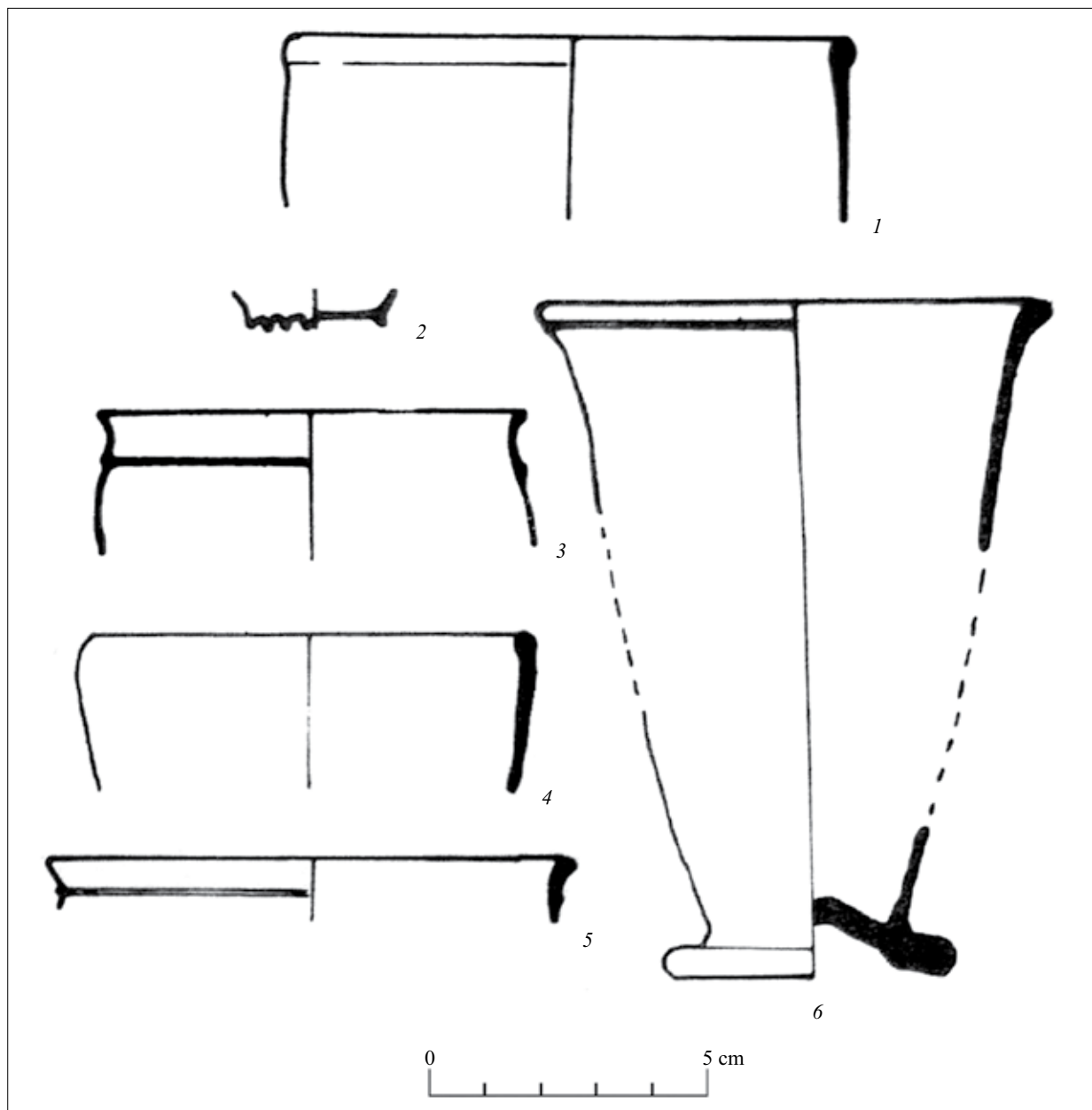

Рис. 12. Знахідки скляного посуду з оплавленим краєм вінець у Грачаниця/Ульпіана (за: Ružić 1994)

Fig. 12. Glassware finds with fire-rounded rims from Gračanice/Ulpiana (after: Ružić 1994)

Каталог 3. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у європейському Барбарікумі

Ярославка, Україна.

1. Посудина (поховання, курган 7) — напівсферична чаша, ціла, тип — Isings 85b, вінець вигнуті, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, параметри: висота — 5,5 см, діаметр вінець — 8,8 см, діаметр піддона — 4,6 см.

Датування комплексу: друга половина II ст. (за: Simonenko 2003).

Simonenko 2003, p. 51-52, fig. 9: 1.

Цецеле, Польща.

2. Посудина (поховання 257) — фрагмент дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною 0,3—0,5 см, параметри: діаметр піддона — 3 см, товщина — 0,15 см.

Stawiarska 1999, s. 279, Kat. N. 131.

Хошно (Арнсвальде), Польща.

3. Посудина (поховання 1) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 200, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, декор — накладні нитки скла одного кольору з основою, тричі оперізують виріб під вінцями, а нижче утворюють композицію у вигляді «сітки», що вкриває майже весь корпус, параметри: висота — 8 см, діаметр вінець — 9,5 см (рис. 10: 2).

Датування комплексу: C₂ (за Stawiarska 1999, s. 131).

Rau 1972, S. 172, Fig. 57, Kat. N. 9; Stawiarska 1999, s. 268, Kat. N. 94.

Госцишево/Мальборк-Вельбарк (Вілленберг/Браусвальде), Польща.

4. Посудина (поховання 1180) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 202, колір безбарвний із зеленим від-

тінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру (рис. 1: 2).

Датування комплексу: друга половина III ст. (за Rau 1972, S. 117); C_{1b}-C₂ (Stawiarska 1999, s. 280).

Rau 1972, S. 117, 171, Fig. 55, Kat. N. 6; Stawiarska 1999, s. 280, Kat. N. 132.

Грабово, Польща.

5. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 205, колір безбарвний, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, декор — 18 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, що оперізують посудину в середній частині, параметри: висота — 7,8 см, діаметр вінець — 12,5 см.

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Stawiarska 1999, s. 137).

Rau 1972, S. 173, Fig. 8, Kat. N. 12; Stawiarska 1999, s. 279, Kat. N. 129; Lund Hansen 2000, p. 327.

Гродзіськ-Каленчин, Польща.

6. Посудина (поховання 1) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 202, скляна маса містить численні вclusions бульбашок різних розмірів, що утворюють невеликі скупчення витягнуті в певному напрямку, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, параметри: висота — 7,0—7,3 см, діаметр вінець — 9,0—9,5 см, товщина — 0,25—0,12 см. (рис. 1: 3)

Датування комплексу: друга половина III ст. (Rau 1972, S. 117); C₂ (Stawiarska 1999, s. 138).

Rau 1972, S. 117, 172, Fig. 6, 56, Kat. N. 7; Stawiarska 1999, s. 280, Kat. N. 133.

Іголомія, Польща.

7. Посудина (КШ) — напівсферична чаша, фрагментована, тип — Eggers 200, колір зелений, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, декор накладні нитки скла одного кольору з основою, рельєфні із зовнішнього боку, тричі оперізують виріб під вінцями, а нижче утворюють композицію у вигляді «сітки», що вкриває майже весь його корпус, параметри: висота — 9 см, діаметр вінець — 9,5—10,0 см, товщина — 0,5—0,3—0,7 см.

Датування знахідки: C₂ (Stawiarska 1999, s. 131).

Rau 1972, S. 176, Fig. 66, Kat. N. 27; Stawiarska 1999, s. 268, Kat. N. 95.

Кіткі, Польща.

8. Посудина (поховання) — фрагмент стінки з декором, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою.

Rau 1972, S. 173, Fig. 60, Kat. N. 14.

Кожень, Польща.

9. Посудина (поховання 30) — фрагмент вінець, оплавлений, деформований, тип — Eggers 200, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — накладні нитки скла одного кольору з основою, рельєфні із зовнішнього боку, товщиною 0,2—0,4 см, утворюють композицію у вигляді сітки, що вкриває майже весь корпус виробу, параметри: товщина — 0,35—0,1 см.

Датування комплексу: C₂ (Stawiarska 1999, s. 269).

Stawiarska 1999, s. 269, Kat. N. 96.

Коросно, Польща.

10. Посудина (поховання 34) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, декор — 9 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 5,2 см, діаметр вінець — 8,7—9,0 см.

Датування комплексу: C₂ (Stawiarska 1999, s. 140).

Rau 1972, S. 171, Kat. N. 4; Stawiarska 1999, s. 285, Kat. N. 146; Lund Hansen 2000, p. 325.

Лясковіце-Великі, Польща.

11. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелений, прозорий, край ві-

нець оплавлений, декор — 8 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди від використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,7 см, діаметр вінець — 9,3 см.

Rau 1972, S. 173, Fig. 9, Kat. N. 11; Stawiarska 1999, s. 284, Kat. N. 145; Lund Hansen 2000, p. 325.

Палуки, Польща.

12. Посудина (поховання 2a) — напівсферична чаша, ціла, скляна маса не містить видимих включень, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, дно має кільцевий піддон, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, оперізує виріб під вінцями, параметри: висота — 8 см, діаметр вінець — 6 см.

Stawiarska 1999, s. 261, Kat. N. 74.

Половіте, Польща.

13. Посудина (поховання 15) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, колір безбарвний, прозорий, декор — емальювання.

Датування комплексу: B/C₁ (Stawiarska 1999, s. 264).

Stawiarska 1999, s. 264, Kat. N. 82; Lund Hansen 2000, p. 330.

Пухлаб, Польща.

14. Посудина (поховання 5) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 201, скляна маса містить окремі вclusions бульбашок різних розмірів, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — видування у преформу із подальшим збільшенням виробу, параметри: висота — 7,5—8,0 см, діаметр вінець — 9,2 см (рис. 10: 1).

Датування комплексу: друга половина III ст. (Rau 1972, S. 117); C₂ (Stawiarska 1999, s. 118).

Rau 1972, S. 117, 172, Fig. 7, Kat. N. 8; Stawiarska 1999, s. 260-261, Kat. N. 70.

Прущ-Гданський, Польща.

15. Посудина (поховання 11) — фрагмент дна, дно має накладний кільцевий піддон.

Stawiarska 1999, s. 261, Kat. N. 75.

Котельниково (Варген), Росія.

16. Посудина (поховання 31) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелений, прозорий, декор — 6 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,4 см, діаметр вінець — 10 см.

Rau 1972, S. 176, Kat. N. 26; Lund Hansen 2000, p. 325.

Векліце, Польща.

17. Посудина (поховання 82) — напівсферична чаша, ціла, тип — Векліце, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса не містить видимих включень, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, утворює композицію у вигляді синусоїди, що бере початок на стінках виробу та вкриває майже весь його корпус, параметри: висота — 8 см, діаметр вінець — 10 см, діаметр піддону — 3,8 см, товщина — 0,35—0,2 см (рис. 3: 4).

Датування комплексу: C₂ (Stawiarska 1999, s. 135)

Stawiarska 1999, s. 273, Kat. N. 106.

Вербковіце-Которів, Польща.

18. Посудина (поховання 1) — напівсферична чаша, фрагментована, тип — Вербковіце, скляна маса містить окремі вclusions бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють скупчення, вінця дещо вигнуті, край складений назовні, трубчастий (?), дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною 0,5 см, дно має сліди

кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною 0,15—0,20 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: висота — 5,6 см, діаметр вінець — 6,8 см, діаметр піддона — 2,8 см, товщина — 0,20—0,15 см.

Датування комплексу: C₂ (Stawiarska 1999, s. 135).

Rau 1972, S. 120, 173, Fig. 11-12, 59, Kat. N. 13; Stawiarska 1999, s. 275, Kat. N. 114.

Бургсдорф (Гельмсдорф), Німеччина.

19. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, декор — 11 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 5,3 см, діаметр вінець — 9,0—9,1 см.

Rau 1972, S. 184-185, Kat. N. 92; Lund Hansen 2000, p. 327.

Дінштедт, Німеччина.

20. Посудина (КШ) — фрагмент стінки з декором (?), тип — Eggers 209.

Rau 2017a, S. 421, Fundliste 1: 11.

Ерінгсдорф, Німеччина.

21. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір безбарвний, прозорий, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину у придонній частині.

Rau 1972, N. 93; Lund Hansen 2000, p. 325.

Фрайбург, Німеччина.

22. Посудина (поховання 50) — циліндрична чаша, фрагменти, тип — Eggers 209, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, декор — емальювання, параметри: діаметр піддона — 5,5 см.

Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Deutschland 6, 2006, 210 Nr. VIII-12-2/1.9 Taf. 133,1 a-b; Rau 2017a, S. 421, Fundliste 1: 12.

Фраснбессінген, Німеччина.

23. Посудина (поховання) — фрагмент стінки з декором, тип — Eggers 206, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 327).

Rau 1972, S. 184, Kat. N. 91; Lund Hansen 2000, p. 327.

24. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 205, вінця вигнуті, край оплавлений, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину в середній частині (рис. 4: 4).

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Bemmann 2014, S. 195). Bemmann 2014, S. 195, Abb. 13.

Касседорф, Німеччина.

25. Посудина (поховання 104) — циліндрична чаша, тип — Eggers 209.

Rau 2017a, S. 421, Fundliste 1: 13.

Єзендорф, Німеччина.

26. Посудина — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

27. Посудина — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, декор — емальювання. Lund Hansen 2000, p. 330.

Лойна, Німеччина.

28. Посудина (поховання 2-1917) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 205, край вінець оплавлений, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в середній частині.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 327).

Rau 1972, N. 89; Lund Hansen 2000, p. 327.

Вайсенфельс, Німеччина.

29. Посудина (КШ) — фрагменти вінець, оплавлені, деформовані, тип — Eggers 209, край вінець оплавлений.

Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Deutschland 6, 2006, 236 Nr. VIII-18-8/3.2; Rau 2017a, S. 421, Fundliste 1: 15.

Вецлар-Наунхайм, Німеччина.

30. Посудина (КШ) — циліндрична чаша, тип — Eggers 209. Rau 2017a, S. 421, Fundliste 1: 16.

Вольдер, Німеччина.

31. Посудина — циліндрична чаша, тип — Eggers 209. Lund Hansen 2000, p. 330.

Альстед Мьолле/Alsted Mølle, Данія.

32. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, має сліди кріплення понтії, декор — 6 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 7 см, діаметр вінець — 9 см.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 323).

Rau 1972, S. 189, Fig. 49, Kat. N. 119; Lund Hansen 2000, p. 323.

Боруб Сандгрубе/Borub Sandgrube, Данія.

33. Посудина (поховання 1) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 7,5 см, діаметр вінець — 8,5—9,0 см, товщина — 0,2—0,4 см.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 324).

Rau 1972, N. 114; Lund Hansen 2000, p. 324.

Бавнгард/Bavngård, Данія.

34. Посудина (поховання 12) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,8—7,3 см, діаметр вінець — 8,8 см.

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Lund Hansen 2000, p. 323).

Rau 1972, S. 190, Kat. N. 125; Lund Hansen 2000, p. 323.

Біллум/Billum, Данія.

35. Посудина (поховання 1) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 205, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо сплюснене, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину в середній частині.

Датування комплексу: C_{1b}-C_{2a} (Bemmann 2014, S. 197). Bemmann 2014, S. 196, Abb. 16.

Борітсховед/Borritshoved, Данія.

36. Посудина — циліндрична чаша, фрагментована, тип — Eggers 209, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений.

37. Посудина — циліндрична чаша, фрагментована, тип — Eggers 209, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений.

38. Посудина — циліндрична чаша, фрагментована, тип — Eggers 209, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений.

Датування знахідки: C_{1b}-C₂ (Lund Hansen 2000, p. 329). Lund Hansen 2000, p. 329.

Брондзейреп/Brøndsejer, Данія.

39. Посудина (поховання 2000) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 199, край вінець оплавлений, декор накладні нитка скла одного кольору з основою, де-

кілька разів оперізують виріб у верхній частині, а нижче утворюють композицію у вигляді «сітки».

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 216, Tab. 2).
Rau 2017b, S. 216, Tab. 2.

40. Посудина (поховання 2000) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 200, край вінець оплавлений, декор — накладні нитки скла одного кольору з основою, декілька разів оперізують виріб у верхній частині, а нижче утворюють композицію у вигляді «сітки».

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 216, Tab. 2).
Rau 2017b, S. 216, Tab. 2.

Еллекільде-Ішой/Ellekilde-Ishøj, Данія.

41. Посудина (поховання 34) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, край вінець оплавлений, декор — емалювання.

42. Посудина (поховання 34) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, край вінець оплавлений, декор — емалювання.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).
Rau 2017b, S. 212, Abb. 2: 3.

Енекротген/Enekrogen, Данія.

43. Посудина — фрагмент дна, тип — Eggers 209, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, декор — емалювання.

Датування знахідки: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).
Lund Hansen 2000, p. 329.

Енгбєрг/Engbjerg, Данія.

44. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — 4 відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині, параметри: діаметр вінець — 10 см.

Lund Hansen 2000, p. 324.

Ґреве/Greve, Данія.

45. Посудина (поховання) — фрагмент, придонна частина, тип — Eggers 203, колір безбарвний, прозорий, декор відтягнуті/стиснуті ребра сформовані зі стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: товщина — 0,3—0,15—0,1—0,4 см.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 323).
Rau 1972, S. 188-189, Kat. N. 117; Lund Hansen 2000, p. 323.

Хімлінґсє/Himlingøje, Данія.

46. Посудина (поховання 1-1978) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — 8 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,8—7,2 см, діаметр вінець — 9,1—9,4 см.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).

Lund Hansen 1995, S. 162, Fig. 4: 35; Taf. 30; S. 182, Fig. 6: 5, S. 186, Fig. 6: 7; Lund Hansen 2000, p. 324.

47. Посудина (поховання 5-1828) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, край вінець оплавлений, декор — емалювання.

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).

Rau 2017b, S. 214, Tab. 2.

48. Посудина (поховання ?-1829) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, скляна маса містить поодинокі включення дрібних бульбашок, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має «подвійний» накладний кільцевий піддон, параметри: висота — 6,6 см, діаметр вінець — 9,3 см, діаметр піддона — 5,8 см, товщина (вінця) — 0,4 см.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).
Lund Hansen 2000, p. 329.

49. Посудина (поховання 1-1894) — циліндрична чаша, фрагментована, тип — Eggers 209, скляна маса містить поодинокі включення дрібних бульбашок, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має «подвійний» накладний кільцевий піддон, декор — емалювання, параметри: висота — 6,8 см, діаметр вінець — 9,3—9,5 см, діаметр піддона — 5 см, товщина (вінця) — 0,5 см.

50. Посудина (поховання 1-1894) — циліндрична чаша, фрагментована, тип — Eggers 209, скляна маса містить поодинокі включення дрібних бульбашок, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має «подвійний» накладний кільцевий піддон, декор — емалювання, параметри: висота — 6,8 см, діаметр вінець — 9,3—9,5 см, діаметр піддона — 5 см, товщина (вінця) — 0,5 см.

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).

Lund Hansen 2000, p. 329.

51. Посудина (поховання 2-1949) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, параметри: висота — 6,3 см, діаметр вінець — 8 см, діаметр піддона — 4,5 см, товщина (вінця) — 0,7 см.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).

Lund Hansen 2000, p. 329.

52. Посудина (поховання 3-1977) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, параметри: висота — 5,5 см, діаметр вінець — 8 см, діаметр піддона — 4,1 см, товщина (вінця) — 0,4 см.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).

Lund Hansen 1995, S. 161, Fig. 4: 35.

Лундєґард/Lundergård, Данія.

53. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, край вінець оплавлений, дно округле, має сліди кріплення понтії, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 7,4 см, діаметр вінець — 10 см.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 323).

Rau 1972, S. 186, Fig. 10, Kat. N. 107; Lund Hansen 2000, p. 323.

Мьоллєґардсмарк/Møllegårdsmark, Данія.

54. Посудина (поховання 788) — напівсферична чаша, ціла, колір зелений, прозорий, дно округле, дещо увігнуте, має сліди кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою оперізує виріб по спіралі, параметри: висота — 7,4 см, діаметр вінець — 9,2 см.

Rau 1972, S. 187, Kat. N. 110.

55. Посудина (поховання 1304) — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, декор — емалювання.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).

Lund Hansen 2000, p. 329.

Нордруп/Nordrup, Данія.

56. Посудина (поховання А) — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емалювання.

57. Посудина (поховання А) — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емалювання.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).

Lund Hansen 2000, p. 329.

Ельсемаґле/Ølsemagle, Данія.

58. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, край вінець оплавлений, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину у придонній частині.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 216, Tab. 2).
Rau 2017b, S. 216, Tab. 2.

59. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 199, край вінець оплавлений, декор — накладні нитки скла одного кольору з основою, декілька разів оперізують виріб у верхній частині, а нижче утворюють композицію у вигляді «сітки».

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 216, Tab. 2).
Rau 2017b, S. 216, Tab. 2.

Сламреб'єрг/Slamreberg, Данія.

60. Посудина (поховання 46) — фрагмент придонної частини, оплавлений, деформований, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 323).
Rau 1972, S. 190, Kat. N. 126; Lund Hansen 2000, p. 323.

Слеттеб'єргард/Slettebjergård, Данія.

61. Посудина — циліндрична чаша, ціла, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).
Lund Hansen 2000, p. 329.

Слюсєгард/Slusegård, Данія.

62. Посудина (поховання 1259) — фрагмент придонної частини, тип — Eggers 203, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: діаметр вінець — 9 см.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 324).
Rau 1972, N. 124; Lund Hansen 2000, p. 324.

Стейнрольдскньос/Stenrøldsknøs, Данія.

63. Посудина (поховання 100) — напівсферична чаша, ціла, тип — Векліце, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, утворює композицію у вигляді синусоїди.

64. Посудина (поховання 100) — напівсферична чаша, ціла, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, декор — накладна нитка скла, одного кольору з основою, тричі оперізує виріб у придонній частині.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 216, Tab. 2).
Lund Hansen 2011, p. 142, fig. 6; Rau 2017b, S. 216, Tab. 2.

Сковгард/Skovgård, Данія.

65. Посудина (поховання 8) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса не містить видимих включень, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — 10 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 5,4—5,8 см, діаметр вінець — 9,2 см, товщина — 0,25—0,15 см.

Lund Hansen 2000, p. 320, fig. 1a-b.

66. Посудина (поховання 8) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 205, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить поодинокі включення бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, 10 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, оперізують посудину в середній частині, параметри: висота — 4,2—5,2 см, діаметр вінець — 7,8—8,2 см, товщина — 0,25—0,15 см (рис. 4: 5).

Lund Hansen 2000, p. 320, fig. 2a-b.

Датування комплексу: C_{1b2} (Lund Hansen 2000, p. 320).

67. Посудина (поховання 209) — фрагмент вінець, тип — Eggers 209, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить поодинокі включення бульбашок, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець — 10 см, товщина — 0,5—0,15—0,1 см.

Датування комплексу: C_{1b2} (Lund Hansen 2000, p. 320).
Lund Hansen 2000, p. 320, fig. 3a-b.

68. Посудина (поховання 400) — фрагмент вінець, тип — Eggers 209, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса не має видимих включень, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, декор — емальювання, параметри: товщина — 0,5 см.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 320).
Lund Hansen 2000, p. 320-321, fig. 4a-b.

Торслунде Марк/Thorslunde Mark, Данія.

69. Посудина — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

70. Посудина — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

71. Посудина — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

Датування комплексу: C_{1b} (Lund Hansen 2000, p. 329).
Lund Hansen 2000, p. 329.

Варпелев/Varpelev, Данія.

72. Посудина (поховання 6) — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

73. Посудина (поховання 6) — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

74. Посудина (поховання 6) — фрагменти, тип — Eggers 209, декор — емальювання.

Датування комплексу: C₂ (Rau 2017b, S. 214, Tab. 2).
Lund Hansen 2000, p. 329.

Фрел/Friel, Швеція.

75. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — 9 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,3 см, діаметр вінець — 9,8 см.

Датування комплексу: C_{1b}-C₂ (Lund Hansen 2000, p. 325).
Rau 1972, N. 136; Lund Hansen 2000, p. 325.

Руєсхьог/Roeshög, Швеція.

76. Посудина — напівсферична чаша, фрагментована, тип — Вербковіце, скляна маса містить численні включення бульбашок, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, у п'ять витків оперізує виріб по спіралі, параметри: висота (збер.) — 9 см, діаметр вінець — 10,3 см.

Rau 1972, S. 190, Kat. N. 130.

Сьодра Квіннебі/Södra Kvinneby, Швеція.

77. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 199, скляна маса містить численні включення бульбашок, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон та сліди кріплення понтії, декор — накладна нитка скла одного кольору з основою, п'ять разів оперізує виріб, останні три її витки стиснуті між собою, утворюють композицію у вигляді «сітки», параметри: висота — 9,7 см, діаметр вінець — 10,7 см.

Rau 1972, S. 191, Kat. N. 137.

Вьостра Алстад/Västra Alstad, Швеція.

78. Посудина — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 204, колір безбарвний із зеленим відтінком, про-

зорий, край вінець оплавлений, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 6,5 см, діаметр вінець — 9,4 см.

Датування комплексу: C₁-C₂ (Lund Hansen 2000, p. 325).
Rau 1972, S. 190, Kat. N. 127; Lund Hansen 2000, p. 325.

Престус/Presthus, Норвегія.

79. Посудина — фрагмент, тип — Eggers 203, колір світло-зелений, прозорий, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 324).
Lund Hansen 2000, p. 324.

Сьондре Кйорстад/Søndre Kjørstad, Норвегія.

80. Посудина (поховання) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 204, колір зелено-блакитний, прозорий, край ві-

нець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте, має сліди кріплення понтії, декор — відтягнуті/стиснуті ребра, сформовані із стінки виробу, оперізують посудину в придонній частині.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 324).
Rau 1972, S. 192, Kat. N. 142; Lund Hansen 2000, p. 324.

Твейтане/Tveitane, Норвегія.

81. Посудина (поховання 20) — напівсферична чаша, ціла, тип — Eggers 203, колір зелено-блакитний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор — 7 відтягнутих/стиснутих вертикальних ребер, сформованих із стінки виробу, мають сліди використання інструмента («риб'ячий плавник»), оперізують посудину в придонній частині, параметри: висота — 9,8 см.

Датування комплексу: C₂ (Lund Hansen 2000, p. 324).
Rau 1972, S. 192, Kat. N. 145; Lund Hansen 2000, p. 324.

Каталог 4. Складні кубки з оплавленим краєм вінець із варварських могильників Криму

Нейзац (Красногірське), Білогірський р-н.

1. Посудина (поховання 371) — циліндричний кубок, тип I варіант 1¹, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 8,5 см, діаметр вінець — 5,5 см.

Шабанов 2011, с. 142, рис. 1: 1.

2. Посудина (склеп 4) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний із жовтим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 6,5 см, діаметр вінець — 3,7 см (рис. 11: 9).

Шабанов 2011, с. 142, рис. 1: 3.

3. Посудина (склеп 22) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 11,5 см, діаметр вінець — 6,5 см.

Шабанов 2011, с. 142, рис. 1: 7.

4. Посудина (склеп 22) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9 см, діаметр вінець — 6 см.

Шабанов 2011, с. 143, рис. 1: 8.

5. Посудина (скупчення над похованням 148) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,5 см, діаметр вінець — 6,7 см (рис. 11: 2).

Шабанов 2011, с. 143, рис. 2: 10.

6. Посудина (склеп 180) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 7,8 см, діаметр вінець — 6 см.

Шабанов 2011, с. 143, рис. 2: 12.

7. Посудина (склеп 219) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,4 см, діаметр вінець — 6 см.

Шабанов 2011, с. 143, рис. 2: 13.

8. Посудина (склеп 466) — циліндричний кубок, тип I варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,2 см, діаметр вінець — 6,5 см.

Шабанов 2011, с. 143, рис. 2: 18.

9. Посудина (склеп 306) — циліндричний кубок, тип II варіант 1, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота — 8,7 см, діаметр вінець — 5,8 см.

Шабанов 2011, с. 144, рис. 3: 22.

10. Посудина (склеп 220) — циліндричний кубок, тип II варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота — 9,7 см, діаметр вінець — 9,5 см.

Шабанов 2011, с. 144, рис. 3: 23.

11. Посудина (склеп 4) — циліндричний кубок, тип II варіант 2, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, дно плитчасте, параметри: висота — 6,5 см, діаметр вінець — 5 см (рис. 11: 4).

Шабанов 2011, с. 145, рис. 4: 25.

12. Посудина (склеп 139) — циліндричний кубок, тип II варіант 2, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, дно плитчасте, параметри: висота — 8,5 см, діаметр вінець — 6 см.

Шабанов 2011, с. 145, рис. 4: 26.

13. Посудина (склеп 329) — циліндричний кубок, тип II, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота — 5,5 см, діаметр вінець — 6,7 см (рис. 11: 8).

Шабанов 2011, с. 146, рис. 4: 29.

14. Посудина (склеп 222) — циліндричний кубок, тип II, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота — 6 см, діаметр вінець — 9 см.

Шабанов 2011, с. 147, рис. 4: 30.

Дружне, Сімферопольський р-н.

15. Посудина (могила 3) — циліндричний кубок, тип I варіант 2, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,8 см, діаметр вінець — 5,8 см (рис. 11: 1).

Храпунов 2002, рис. 71: 13.

16. Посудина (могила 3) — циліндричний кубок, тип I, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 8,8 см, діаметр вінець — 6,4 см.

Храпунов 2002, рис. 71: 17.

17. Посудина (могила 3) — циліндричний кубок, тип I, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,1 см, діаметр вінець — 7,2 см.

Храпунов 2002, рис. 71: 16.

18. Посудина (могила 61) — циліндричний кубок, тип I, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 8 см, діаметр вінець — 6,6 см.

¹ За: Храпунов 2002.

Храпунов 2002, рис. 150: 2.

19. Посудина (могила 66) — циліндричний кубок, тип І, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 8,6 см, діаметр вінець — 6,8 см.

Храпунов 2002, рис. 164: 1.

20. Посудина (могила 66) — циліндричний кубок, тип І, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 8,8 см, діаметр вінець — 7,2 см.

Храпунов 2002, рис. 164: 2.

21. Посудина (могила 84) — циліндричний кубок, тип І, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,2 см, діаметр вінець — 6,8 см.

Храпунов 2002, рис. 199: 12.

Фронтове 3, Ленінський р-н.

22. Посудина — циліндричний кубок, тип І варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 7 см, діаметр вінець — 5,6 см.

Gavritukhin et al. 2021, p. 100-102, fig. 7: 2.

23. Посудина — циліндричний кубок, тип ІІ варіант 2, колір безбарвний із блакитним відтінком, край вінець оплавлений, дно плитчасте, параметри: висота — 7 см, діаметр вінець — 6 см.

Бакуменко, К. І., Бейдін, Г. В., Григорянц, М. М., Дідик, В. В. 2002. Нові зразки скляних виробів пізньоримської доби із верхніх водозборів Сіверського Дінця та Ворскли (за матеріалами розвідок та випадкових знахідок). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 81-84.

Воляний, В. К. 1974. Могильник черняхівської культури у верхів'ях ріки Горинь. *Археологія*, 13, с. 65-79.

Герета, І. 2007. *Могильник черняхівської культури в с. Біла на Тернопільщині*. Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль.

Гончаров, В. К., Махно, Є. В. 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького. *Археологія*, XI, с. 124-144.

Гороховський, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (отв. ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов, Киев, 18—25 сентября 1985 года*. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2003. Исследования могильника у с. Суворово в 2001 г. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 57-77.

Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднееримского времени Правобережной Киевщины*. Киев: КНТ.

Кропоткин, В. В. 1970. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. — V в. н.э.). Свод археологических источников, Д1-27.

Лихтер, Ю. А. 1988. Стекланные изделия из могильника Оселивка. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 101-110.

Ліхтер, Ю. А., Гопкало, О. В. 2007. *Скляний посуд з поселення Теремці. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, 15, с. 188-196.

Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднепровья: по результатам анализа археологических источников*. Москва: Таус.

Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. В: Петраускас, О. В. та ін. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Oium, 4), Київ, с. 165-183.

Gavritukhin et al. 2021, p. 100-102, fig. 7: 12.

Суворове, Бахчисарайський р-н.

24. Посудина (склеп 52) — циліндричний кубок, тип І варіант 1, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 7,4 см, діаметр вінець — 7,4 см (рис. 11: 6).

Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 59, рис. 5: 7.

25. Посудина (склеп 52) — циліндричний кубок, тип І варіант 1, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 7,8 см, діаметр вінець — 6,6 см (рис. 11: 7).

Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 59, рис. 5: 8.

Опущки 1, Сімферопольський р-н.

26. Посудина (склеп 262) — циліндричний кубок, тип І варіант 2, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9 см, діаметр вінець — 5 см.

Шабанов 2020, с. 116, рис. 2: 6.

27. Посудина (могила 2) — циліндричний кубок, тип І варіант 1, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, дно має трубчасту кільцеву ніжку, відтягнуту із стінки посудини, параметри: висота — 9,5 см, діаметр вінець — 6,2 см (рис. 11: 5).

Шабанов 2020, с. 115, рис. 2: 2.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)* (Oium, 2). Киев: ИА НАНУ, Институт исторического образования Национального педагогического университета имени Н. П. Драгоманова.

Петров, В. П. 1964. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). В: Рыбаков, Б. А. и др. (ред.) Древности эпохи сложения восточного славянства. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 53-117.

Пономаренко, О. В. 2013. Комплекс знахідок черняхівської культури з колекції Конотопського краєзнавчого музею. *Конотопський краєзнавчий збірник*, 1, с. 256-258.

Рафалович, И. А. 1986. *Данчаны: могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.* Кишинев: Штеница.

Росохацкий, А. А. 1987. Стекланные кубки из памятников черняховской культуры степной зоны междуречья Днестра и Дуная. В: Самойлова, Т. Л. (ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Київ, с. 143-148.

Румянцева, О. С. 2014. Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса. В: Петраускас, О. В. и др. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Oium, 4). Київ, с. 184-197.

Румянцева, О. С. 2016. Литое стекло с поселения черняховской культуры Комаров: престижная посуда или сырье стеклоделательной мастерской? *Краткие сообщения Института Археологии*, 245, с. 203-218.

Румянцева, О. С. 2017. Стеклоделие за лimesом: новые данные об организации производства и хронологии мастерской в Комарове. *Stratum plus*, 4, с. 141-164.

Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Трифонов, А. А. 2018. Химический состав стекла археологического комплекса Войтенки 1 и происхождение сосудов черняховской культуры (предварительные итоги исследований). В: Любичев, М. В. и др. (ред.). *Хронология и монетные находки позднееримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15—17 сентября 2016 г.)*. *Ostrogothica—Serie (Hefte)*, 3, Kharkiv, с. 182-208.

- Румянцева, О. С., Щербаков, И. Б. 2016. Стекло сырец с поселения Комаров на Среднем Днестре: химический состав и данные о характере и хронологии стеклоделательного комплекса позднеримского времени. *Stratum plus*, 4, с. 299-318.
- Смішко, М. Ю. 1964. Поселення III—IV ст. н. е. з скляними виробництва біля с. Комарів чернівецької області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 5, с. 67-80.
- Сміленко, А. Т. 1952. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань. *Археологія*, VI, с. 51-73.
- Сорокина, Н. П. 1965. Стекланные сосуды из Танаиса. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Древности Нижнего Дона*, Москва: Наука, с. 202-238.
- Сымонович, Э. А. 1957. Стекланная посуда середины I тысячелетия нашей эры с Нижнего Днепра. *Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры*, 69, с. 22-30;
- Сымонович, Э. А. 1964. Стекланнные кубки из Журавки. *Краткие сообщения Института Археологии*, 102, с. 8-12.
- Сымонович, Э. А. 1977. Стекланная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры. *Советская археология*, 1, с. 176-186.
- Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. н. э.)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Чолакова, А. 2006. Римски стъклені съдове от България (I—III в.). В: Иванов, Р. Т. (ред.). *Археология на Българските земи*. София: Иврай, с. 209-244.
- Шабанов, С. Б. 2011. Стекланнные сосуды из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2011 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVII, с. 141-191.
- Шабанов, С. Б. 2020. Стекланнные сосуды римского времени из могильника Опушки в Крыму (по материалам раскопок 2003—2019 гг.). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 110-134.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры. В: Крижичкий, С. Д. (випд. ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 244-246.
- Щапова, Ю. Л. 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.). *Советская археология*, 3, с. 230-242.
- Щербакова, Т. А. 1990. Могильник черняховской культуры у с. Чалык. *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.* Кишинев: б./в., с. 141-162.
- Antonaras, A. Ch. 2017. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC — 6th Century AD*. Oxford: Ox-uniprint.
- Barkóczi, L. 1968. Die datierten Glasfunde aus dem 3.—4. Jahrhundert von Brigetio. *Folia Archaeologica*, 19, S. 59-86.
- Barkóczi, L. 1988. Pannonische Glasfunde in Ungarn, *Studia Archaeologica*, 9, Budapest.
- Becker, M., Bemann, J., Laser, R., Leineweber, R., Schmidt, B., Schmidt-Thielbeer, E., Wetzell, I. 2006. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Deutschland, 6, Bonn. Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Bemann, J. 2014. Mitteldeutschland und das Gallische Sonderreich 260—274: Eine liebevoll gewonnene These auf dem Prüfstand. *Kölner Jahrbuch*, 47, S. 179-213.
- Calvi, M. C. 1968. *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia: Associazione Nazionale per Aquileia.
- Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube Region*. Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.
- Clairmont, C. W. 1963. The Glass Vessels. In: Perkins, A. (ed.). *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Final Report IV, Part V*. New Haven: Dura-Europos publications.
- Cool, H. E. M., Price, J. 1995. Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester, 1971-85. *Colchester Archaeological Report*, 8, Colchester: Colchester Archaeological Trust Ltd.
- Degryse, P. (ed.). 2014. *Glass Making in the Greco-Roman World. Results of the ARCHGLASS Project (Studies in Archaeological Sciences, 4)*. Leuven: Leuven University Press.
- Doppelfeld, O. 1966. *Römisches und fränkisches Glas in Köln*. Köln: Greven Verlag.
- Dumanov, B., 2015. Thrace in Late Antiquity. In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds.). *A Companion to Ancient Thrace*. Chichester; Malden: John Wiley & Sons, p. 91-105.
- Eggers, H.-J. 1951. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Eggers, H.-J. 1955. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 2, S. 196-252.
- Follmann-Schulz, A.-B. 1988. Die römischen Gläser aus Bonn. *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 46. Köln: Rheinland-Verl., Bonn; Habelt.
- Foy, D., Labaune-Jean, F., Leblond, C., Pruvot, C. M., Marty, M. T., Massart, C., Munier, C., Robin, L., Rous-sel-Ode, J. 2018. *Verres incolores de l'Antiquité Romaine en Gaule et aux Marges de la Gaule. Volume 2. Typologie et analyses*. (Archaeopress Roman Archaeology, 42)
- Freestone, I. 2006. Glass Production in Late Antiquity and the Early Islamic Period: a Geochemical Perspective. In: Maggetti, M., Messiga, B. (eds.). *Geomaterials in Cultural Heritage* (Geological Society London Special Publications, 257). London: Geological Society of London, p. 201-216.
- Fremersdorf, F. 1958. Das naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 4, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1959. Römische Gläser mit Fadenauflege in Köln. Schlangenfadengläser und Verwandtes. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 5, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1962. Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 7, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1967. Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflegen aus Köln. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 8, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1970. Seltene Varianten steilwandiger römischer Glasbecher des 3. Jahrh. Aus Köln. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 11, S. 59-72.
- Fünfschilling, S. 2015. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981—2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog. *Forschungen in Augst*, 51. Augst: Museum Augusta Raurica.
- Gavritukhin, I. 2011. Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Period. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-F. (eds.). *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristinsand; Simferopol, p. 39-69.
- Gavritukhin, I. 2017. Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii*. Jaroslav Tejralovi k 80. Narozeninám, Brno, p. 83-109.
- Gavritukhin, I., Golofast, L., Mastykova, A., Sviridov, A., Sukhanov, E., Yazikov, S. 2021. The Cemetery of Frontovoe 3. New Data on the Culture of the Crimea in the Roman and Early Great Migration Periods. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 68 (1), p. 87-117.

- Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków.
- Goethert-Polaschek, K. 1977. Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier. *Trierer Grabungen und Forschungen*, 9. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Gomolka-Fuchs, G. 1999. Gläser der Sintana de Mureș–Černjachov–Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien. In: Gomolka-Fuchs, G. (Hrs.). *Die Sintana de Mureș–Černjachov–Kultur*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 129–142.
- Hoffmann, B. 2002. *Römisches Glas aus Baden-Württemberg*. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag.
- Ionița, I. 1982. *Din istoria si cavilizatia Dacilor Liberi*. Iasi: Editura Junimea.
- Isings, C. 1957. Roman Glass from Dated Finds. *Archaeologica Traiectina*, II. Groningen; Djakarta.
- Kleemann, J. 2017. *Die Ausgrabungen des städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle I in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*. Lublin: 6./b..
- Lazar, I. 2003. *Rimsko steklo Slovenije (The Roman Glass of Slovenia)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Leljak, M. 2012. Typology of the Roman Glass Vessels from the Croatian Part of the Province Pannonia. *Haemus journal*, 1, Skopje, p. 121–133.
- Lenfers, S. 2019. *Die Glasfunde einer Siedlung der Černjachov-Sântana-de-Mureș-Kultur bei Komariv, Oblast Tscherniwzi, Ukraine. Der Versuch einer typologischen Aufarbeitung der Gläser aus den Ausgrabungen der 1950er und 1960er Jahre*. Freie wissenschaftliche Arbeit zur Erlangung eines Mastergrades im Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Prähistorische Archäologie.
- Lund Hansen, U. 1987. *Römischer Import im Norden*. København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab.
- Lund Hansen, U. 1995. *Himlingøje–Seeland–Europa. Ein Gräberfeld der jünger römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Lund Hansen, U. 2000. Die Glasbecher. In: Ethelberg, P. et al (Hrsg.). Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland. *Nordiske Fortidsminder*, Seria B 19, København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab, S. 320–347.
- Natuniewicz-Sekuła, M., Okulicz-Kozaryn, J. 2011. *Weklice. A Cemetery of Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*. Warszawa: 6./b..
- Näsman, U. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige*. Uppsala: 6./b..
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov–Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 224–362.
- Petrauskas, O. V. 2017. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachov-Kultur (auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*, 27, S. 123–154.
- Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. The Settlement Komariv–Glass–Production Centre in the European Barbaricum: a Cultural and Natural Environment. *Plural. History, Culture, Society*, 7 (2), p. 68–91.
- Price, J., Cottam, S. 1998. *Romano-British Glass Vessels: a Handbook*. Practical Handbooks in Archaeology, 14.
- Rau, A. 2017a. Fragmente eines Glasbechers der Begram-Gruppe (Eggers Typ 186) aus Bordesholm, Schleswig-Holstein. Zu den emailbemalten Gläsern im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum. In: Eriksen, B. V., Abegg-Wigg A., Bleile R., Ickerodt U. (Hrsg.). *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschung am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag. Band 1, Schleswig, S. 411–424.
- Rau, A. 2017b (2021). Zur Struktur und dem Zustandekommen reicher Geschirrinventare römischer Herkunft der Stufen B₂/C₁, C₁ und C₂ im südsandinavischen Barbaricum — ein Diskussionsbeitrag. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 98, S. 203–244.
- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109–214.
- Rau, G. 1974. Zur Provenienzfrage spätantiker Gläser. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, S. 371–377.
- Rehren, Th., Brügger, M. 2015. *Composition and production of late antique glass bowls type Helle*. Journal of Archaeological Science: Reports 3, p. 171–180. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.05.021>
- Rumiantseva, O., Belikov, C. 2017. A Late Roman Glass Workshop at Komarov (Middle Dniester) and the Problem of the Origin of “Barbarian” Facet Cut Beakers. In: Wolf, S., de Pury-Gysel, A. (eds.). *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Fribourg/Romont, 7–11 septembre 2015*. Romont: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 257–266.
- Rumiantseva, O., Lyubitchev, M., Petrauskas, O., Cherviakhovskaia, M., Khanin, D., Trifonov, A. 2021. “Barbarian” Beakers with Facet Cut Decoration: Composition, Origin, Social and Cultural Context. In: Sevindik, O. (ed.). *Annales du 21e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (Istanbul, 03–07 Septembre 2018), Istanbul: Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti., p. 333–348.
- Ružić, M. A. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd: 6./b..
- Simonenko, A. V. 2003. Glass and Faience Vessels from Sarmatian Graves of Ukraine. *Journal of Glass Studies*, 45, p. 41–57.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureș — Černeachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.
- Stawiarska, T. 1984. Szkła z okresu wpływów rzymskich z północnej Polski. Studium technologiczne, *Bibliotheca Antiqua*, XIX, Wrocław: 6./b..
- Stawiarska, T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*. Warszawa: Scientia.
- Stawiarska, T. 2014. Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Northern Bulgaria. Archaeological and technological study. *Bibliotheca Antiqua*, XXIV, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Tejral, J. 1986. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*, VII, S. 175–238.
- Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (Hrsg.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter*. Krakow: 6./b., S. 227–248.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaunraum. In: Tejral, J., Friesinger, H., Kazanski, M. (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaunraum*, Brno: Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, S. 321–362.
- Vornic, V. 2006. *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Cernjachov de la Budești*. Chișinău: Pontos.

Надійшла 24.02.2023

GLASS CUPS WITH FIRE-ROUNDED RIMS IN THE CHERNIAKHIV CULTURE: A PROBLEM OF ORIGIN

In the article a research devoted to the problem of origin of hemispherical glass cups with fire-rounded rims discovered within the Cherniakhiv culture area is presented. These finds may be compared to a certain extent to Western European vessels of Eggers 199, 202, 205-206 types or the so-called *Bodenrippenschale* and *Faßschale* (after G. Rau) as well as cups of *Werbkowice* and *Weklice* types according to T. Stawiarska. Although, the Cherniakhiv artefacts are quite diverse in terms of their ornamental design, they are very similar referring to their morphology as well as finishing and decoration techniques. This fact, besides their identical chronological position and the same distribution pattern allow considering the mentioned items as a single glassware group and assuming their common origin.

The conducted investigation demonstrates that at the end of the late Roman time (stage C₃) the Cherniakhiv glass cups with fire-rounded rims were an original typological group of vessels, which had no synchronous analogues outside their distribution area. Although, the products that are similar to them in the technological point of view, occurred earlier in European *Barbaricum*, Roman provinces and antique centres of the Northern Black Sea region as well as at the end of the late Roman time in the Crimea. Taking into account the typological uniqueness and chronology of the Cherniakhiv finds as well as the absence of similar glassware among the products of synchronous glass-making centres of the neighbouring Roman provinces, it can be assumed that the most likely place of their origin was the Komariv workshop. The glass cups with fire-rounded rims are considered one of the items produced in this workshop. The artefacts that have close parallels among Cherniakhiv cups are also known here. It is worth noting, that the geochemical composition of some Cherniakhiv items finds close analogues between raw material and glassworking waste from Komariv, which is further evidence in favour of this hypothesis.

The Roman origin of the Cherniakhiv cups, due to their morphological difference and chronological asynchrony with technologically similar products of the Roman glass-working centers, seems unlikely to us. Nevertheless, despite certain morphological differences, some early types of Western and Northern European artefacts, as well as Roman provincial glassware could serve as prototypes for the Cherniakhiv finds.

Key words: Komariv, late Roman time glassware, glass cups, Cherniakhiv culture.

References

- Bakumenko, K. I., Beidin, H. V., Hryhorians, M. M., Didyk, V. V. 2002. Novi zrazky sklianykh vyrobiv piznorymskoi doby iz verkhnikh vodozboriv Siverskoho Dintsia ta Vorskly (za materialamy rozvidok ta vypadkovykh znakhidok). *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 81-84.
- Volianyk, V. K. 1974. Mohylnyk cherniakhivskoi kultury u verkhivakh riky Horyn. *Arheologia*, 13, p. 65-79.
- Gereta, I. 2007. *Mohylnyk cherniakhivskoi kultury v s. Bila na Ternopilshchyni*. Ternopil: Merkiuri-Ternopil.
- Honcharov, V. K., Makhno, Ye. V. 1957. Mohylnyk cherniakhivskoho typu bilia Pereiaslav-Khmelnytskoho. *Arheologia*, XI, p. 124-144.
- Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologii cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkeologov-slavistov*. Kyiv, 18—25 sentiabria 1985 goda. Kyiv: Naukova dumka, p. 34-46.
- Zaitsev, Iu. P., Mordvintseva, V. I. 2003. Issledovaniia mogilnika u s. Suvorovo v 2001 g. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, p. 57-77.
- Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Petrauskas, A. V. 2007. *Pamiatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni Pravoberezhnoi Kievshchyny*. Kyiv: KNT.
- Kropotkin, V. V. 1970. *Rimskie importnye izdeliia v Vostochnoi Evrope (II v. do n. e. — V v. n. e.)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27.
- Likhter, Iu. A. 1988. Stekliannye izdeliia iz mogilnika Oselivka. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 101-110.
- Likhter, Iu. A., Gopkalo, O. V. 2007. Sklianyi posud z poselennia Teremtsi. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*, 15, p. 188-196.
- Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka.
- Nikitina, G. F. 2008. *Cherniakhovskaia kultura Podnestrovia: po rezul'tatam analiza arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva: Taus.
- Petrauskas, O. V. 2014. Einige Ergebnisse der Forschungen der Fundorten aus spätrömischen Zeit bei Komariw. In: Petrauskas, O. V. et al. (eds.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova* (Oium, 4). Kyiv, p. 165-183.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arheologicheskij istochnik)* (Oium, 2). Kyiv: IA NANU, Institut istoricheskogo obrazovaniia Natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni N. P. Dragomanova.
- Petrov, V. P. 1964. Cherniakhovskii mogilnik (po materialam raskopok V. V. Khvoiki v 1900—1901 gg.). In: Rybakov, B. A. et al. (eds.). *Drevnosti epokhi slozheniia vostochnogo slavianstva. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 116, p. 53-117.
- Ponomarenko, O. V. 2013. Kompleks znakhidok cherniakhivskoi kultury z koleksii Konotopskoho kraieznavchoho muzeiu. *Konotopskiy kraieznavchyi zbirnyk*, 1, 2013, p. 256-258.
- Rafalovich, I. A. 1986. *Dancheny: mogilnik cherniakhovskoi kutury III—IV vv. n. e.* Kishinev: Shtinica.

- Rosokhatskii, A. A. 1987. Stekliannye kubki iz pamiatnikov cherniakhovskoi kultury stepnoi zony mezhdurechia Dnestra i Dunaia. In: Samoilova, T. L. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv, p. 143-148.
- Rumiantseva, O. S. 2014. Late Roman Workshop at Komarov, Middle Dniester: Review of Glassworking Evidence. In: Petrauskas, O. V. et al. (eds.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova* (Oium, 4). Kyiv, p. 184-197.
- Rumiantseva, O. S. 2016. Cast Glass From the Chernyakhov Culture Settlement of Komarov: Prestigious Vessels or Raw Materials for a Glassworkshop? *Kratkie soobshcheniia Instituta Arheologii*, 245, p. 203-218.
- Rumiantseva, O. S. 2017. Glass Working beyond the Limes: New Data on the Manufacturing Organization and the Chronology of the Komarov Workshop. *Stratum plus*, 4, p. 141-164.
- Rumiantseva, O. S., Lyubichev, M. V., Trifonov, A. A. 2018. Khimicheskii sostav stekla arkheologicheskogo kompleksa Voitenki 1 i proiskhozhdenie sosudov cherniakhovskoi kultury (predvaritelnye itogi issledovaniia). In: Liubichev, M. V. et al. (eds.). *Khronologii i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epohi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope* (materialy polevogo seminar na baze ekspeditsii vozle s. Voitenki 15—17 sentiabria 2016 g.). Ostrogothica—Serie (Hefte) 3, Kharkiv, p. 182-208.
- Rumiantseva, O. S., Shcherbakov, I. B. 2016. Raw Glass from Komarov Settlement on the Middle Dniester: Chemical Composition and New Data on the Features and Chronology of a Late Roman Glass Workshop. *Stratum plus*, 4, p. 299-318.
- Smishko, M. Iu. 1964. Poselennia III—IV st. n. e. z slidamy sklianooho vyrobnytstva bilia s. Komariv chernivetskoii oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 5, p. 67-80.
- Smilenko, A. T. 1952. Pro deiaki datuiuchi rechi v kulturi poliv pokhovan. *Arheologia*, VI, p. 51-73.
- Sorokina, N. P. 1965. Stekliannye sosudy iz Tanaisa. In: Shelov, D. B. (ed.). *Drevnosti Nizhnego Dona*, Moskva: Nauka, p. 202-238.
- Symonovich, E. A. 1957. Stekliannaia posuda serediny I tysiacheletia nashei ery s Nizhnego Dnepra. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 69, p. 22-30.
- Symonovich, E. A. 1964. Stekliannye kubki iz Zhuravki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 102, p. 8-12.
- Symonovich, E. A. 1977. La verrerie des monuments de la culture de Tcherniakhovo, dans les regions du Dniepr et de la Mer Noire. *Sovetskaia arkheologii*, 1, p. 176-186.
- Khrapunov, I. N. 2002. *The Cemetery of Droozhnoye (3rd—4th centuries)*. Lublin.
- Cholakova, A. 2006. Roman Glassware in Bulgaria (First-Third Centuries AD). In: Ivanov, R. T. (ed.). *Archaeology of the Bulgarian lands*. Sofia: Ivray, p. 209-244.
- Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube Region*. Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.
- Shabanov, S. B. Glass Vessels from Neizatz Cemetery (on the Materials of Excavations in 1996—2011). *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVII, p. 141-191.
- Shabanov, S. B. 2020. Glass Vessels from the Roman Period in Opushki Necropolis, the Crimea (Excavations in 2003—2019). *Problemy istorii, filologii, kultury*, 2, p. 110-134.
- Shyshkin, R. G. 2002. Khronologicheskie priznaki trekhstoinykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: *Suchasni problemi arheologii*. Kyiv, p. 244-246.
- Shchapova, Iu. L. 1978. Un atelier de production du verre pres du village de Komarovo (IIIe—IVe s. de n. è.). *Sovetskaia arkheologii*, 3, p. 230-242.
- Shcherbakova, T. A. 1990. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Chalyk. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1985 g.* Kishinev: b./v., p. 141-162.
- Antonaras, A. Ch. 2017. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC — 6th Century AD*. Oxford: Oxuniprint.
- Barkóczy, L. 1968. Die datierten Glasfunde aus dem 3.—4. Jahrhundert von Brigetio. *Folia Archaeologica*, 19, S. 59-86.
- Barkóczy, L. 1988. Pannonische Glasfunde in Ungarn, *Studia Archaeologica*, 9, Budapest.
- Becker, M., Bemann, J., Laser, R., Leineweber, R., Schmidt, B., Schmidt-Thielbeer, E., Wetzell, I. 2006. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland*, 6, Bonn.
- Bemann, J. 2014. Mitteldeutschland und das Gallische Sonderreich 260—274: Eine liebgewonnene These auf dem Prüfstand. *Kölner Jahrbuch*, 47, S. 179-213.
- Calvi, M. C. 1968. *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia: Associazione Nazionale per Aquileia.
- Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube Region*. Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.
- Clairmont, C. W. 1963. The Glass Vessels. In: Perkins, A. (ed.). *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Final Report IV*, Part V. New Haven: Dura-Europos publications.
- Cool, H. E. M., Price, J. 1995. Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester, 1971-85. *Colchester Archaeological Report*, 8, Colchester: Colchester Archaeological Trust Ltd.
- Degryse, P. (ed.). 2014. *Glass Making in the Greco-Roman World. Results of the ARCHGLASS Project* (Studies in Archaeological Sciences, 4). Leuven: Leuven University Press.
- Doppelfeld, O. 1966. *Römisches und fränkisches Glas in Köln*. Köln: Greven Verlag.
- Dumanov, B., 2015. Thrace in Late Antiquity. In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (edd.). *A Companion to Ancient Thrace*. Chichester; Malden: John Wiley&Sons, p. 91-105.
- Eggers, H.-J. 1951. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Eggers, H.-J. 1955. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 2, S. 196-252.
- Follmann-Schulz, A.-B. 1988. Die römischen Gläser aus Bonn. *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 46. Köln: Rheinland-Verl.; Bonn: Habelt.

- Foy, D., Labaune-Jean, F., Leblond, C., Pruvot, C. M., Marty, M. T., Massart, C., Munier, C., Robin, L., Roussel-Ode, J. 2018. *Verres incolores de l'Antiquité Romaine en Gaule et aux Marges de la Gaule. Volume 2. Typologie et analyses.* (Archaeopress Roman Archaeology, 42).
- Freestone, I. 2006. Glass Production in Late Antiquity and the Early Islamic Period: a Geochemical Perspective. In: Maggetti, M., Messiga, B. (eds.). *Geomaterials in Cultural Heritage* (Geological Society London Special Publications, 257). London: Geological Society of London, p. 201-216.
- Fremersdorf, F. 1958. Das naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 4, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1959. Römische Gläser mit Fadenauflege in Köln. Schlangenfadengläser und Verwandtes. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 5, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1962. Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 7, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1967. Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln. *Die Denkmäler des römischen Köln*, 8, Köln: Verlag der Löwe Köln - Dr. Hans Reykers.
- Fremersdorf, F. 1970. Seltene Varianten steilwandiger römischer Glasbecher des 3. Jahrh. Aus Köln. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 11, S. 59-72.
- Fünfschilling, S. 2015. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981–2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog.* Forschungen in Augst, 51. Augst: Museum Augusta Raurica.
- Gavritukhin, I. 2011. Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Skandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Period. In: Khrapunov, I., Stylegar, F. F. (eds.). *Inter ambo maria. Contacts between Skandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristinsand; Simferopol, p. 39-69.
- Gavritukhin, I. 2017. Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii.* Jaroslav Tejralovi k 80. Narození. Brno, p. 83-109.
- Gavritukhin, I., Golofast, L., Mastykova, A., Sviridov, A., Sukhanov, E., Yazikov, S. 2021. The Cemetery of Frontovoe 3. New Data on the Culture of the Crimea in the Roman and Early Great Migration Periods. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 68 (1), p. 87-117.
- Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe.* Kraków.
- Goethert-Polaschek, K. 1977. Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier. *Trierer Grabungen und Forschungen*, 9. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Gomolka-Fuchs, G. 1999. Gläser der Sîntana de Mureș–Černjachov–Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien. In: Gomolka-Fuchs, G. (Hrsg.). *Die Sîntana de Mureș–Černjachov–Kultur*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 129-142.
- Hoffmann, B. 2002. *Römisches Glas aus Baden-Württemberg.* Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag.
- Ionița, I. 1982. *Din istoria si cavitatia Dacilor Liberi.* Iasi: Editura Junimea.
- Isings, C. 1957. Roman Glass from Dated Finds. *Archaeologica Traiectina*, II. Groningen; Djakarta.
- Kleemann, J. 2017. *Die Ausgrabungen des städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936.* Lublin: b./v.
- Lazar, I. 2003. *Rimsko steklo Slovenije (The Roman Glass of Slovenia).* Ljubljana: Založba ZRC.
- Leljak, M. 2012. Typology of the Roman Glass Vessels from the Croatian Part of the Province Pannonia. *Haemus journal*, 1, Skopje, p. 121-133.
- Lenfers, S. 2019. *Die Glasfunde einer Siedlung der Černjachov-Sântana-de-Mureș-Kultur bei Komariv, Oblast Tscherniwzi, Ukraine. Der Versuch einer typologischen Aufarbeitung der Gläser aus den Ausgrabungen der 1950er und 1960er Jahre.* Freie wissenschaftliche Arbeit zu Erlangung eines Mastergrades im Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Prähistorische Archäologie.
- Lund Hansen, U. 1987. *Römischer Import im Norden.* København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab.
- Lund Hansen, U. 1995. *Himlingøje-Seeland-Europa. Ein Gräberfeld der jüngerer römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen.* København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Lund Hansen, U. 2000. Die Glasbecher. In: Ethelberg, P. et al. (Hrsg.). Skovgårde. Ein Bestattungsort mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland. *Nordiske Fortidsminder*, Seria B 19. København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab, S. 320-347.
- Natuniewicz-Sekula, M., Okulicz-Kozaryn, J. 2011. *Weklice. A Cemetery of Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004).* Warszawa: b./v.
- Näsman, U. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige.* Uppsala: b./v.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov–Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 224-362.
- Petrauskas, O. V. 2017. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachiv-Kultur (auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*, 27, S. 123-154.
- Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. The Settlement Komariv–Glass–Production Centre in the European Barbaricum: a Cultural and Natural Environment. *Plural. History, Culture, Society*, Vol. 7 (2), p. 68-91.
- Price, J., Cottam, S. 1998. Romano-British Glass Vessels: a Handbook. *Practical Handbooks in Archaeology*, 14.
- Rau, A. 2017a. Fragmente eines Glasbeckers der Begram-Gruppe (Eggers Typ 186) aus Bordesholm, Schleswig-Holstein. Zu den emailbemalten Gläsern im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum. In: Eriksen, B. V., Abegg-Wigg A., Bleile R., Ickerodt U. (Hrsg.). *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschung am Beginn des 21. Jahrhunderts.* Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag. Band 1, Schleswig, S. 411-424.

- Rau, A. 2017b (2021). Zur Struktur und dem Zustandekommen reicher Geschirrinventare römischer Herkunft der Stufen B₂/C₁, C₁ und C₂ im südsandinavischen Barbaricum — ein Diskussionsbeitrag. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 98, S. 203-244.
- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Rau, G. 1974. Zur Provenienzfrage spätantiker Gläser. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, S. 371-377.
- Rehren, Th., Brüggler, M. 2015. *Composition and production of late antique glass bowls type Helle*. Journal of Archaeological Science: Reports 3, p. 171-180. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.05.021>
- Rumiantseva, O., Belikov, C. 2017. A Late Roman Glass Workshop at Komarov (Middle Dniester) and the Problem of the Origin of “Barbarian” Facet Cut Beakers. In: Wolf, S., de Pury-Gysel, A. (eds.). *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Friburg/Romont, 7—11 septembre 2015. Romont: Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 257-266.
- Rumiantseva, O., Lyubitchev, M., Petrauskas, O., Cherviakhovskaia, M., Khanin, D., Trifonov, A. 2021. “Barbarian” Beakers with Facet Cut Decoration: Composition, Origin, Social and Cultural Context. In: Sevindik, O. (ed.). *Annales du 21e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (İstanbul, 03-07 Septembre 2018), Istanbul: Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti., p. 333-348.
- Ružić, M. A. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd: b./v.
- Simonenko, A. V. 2003. Glass and Faience Vessels from Sarmatian Graves of Ukraine. *Journal of Glass Studies*, 45, p. 41-57.
- Şovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureş – Cernăchov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani)*. Târgovişte: Editura Ceta-tea de Scaun.
- Stawiarska, T. 1984. Szkła z okresu wpływów rzymskich z północnej Polski. Studium technologiczne, *Bibliotheca Antiqua*, XIX, Wrocław: b./v.
- Stawiarska, T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*. Warszawa: Scientia.
- Stawiarska, T. 2014. Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Northern Bulgaria. Archaeological and technological study. *Bibliotheca Antiqua*, XXIV, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Tejral, J. 1986. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*, VII, S. 175-238.
- Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (Hrsg.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter*, Krakow: b./v., S. 227-248.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum. In: Tejral, J., Friesinger, H., Kazanski, M. (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, Brno: Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, S. 321-362.
- Vornic, V. 2006. *Aşezarea şi necropola de tip Sântana de Mureş-Cernăchov de la Budeşti*. Chişinău: Pontos.

© Я. М. ЯКОВИШИНА* 2023

АДАМ КІРКОР: ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНІ НА ПРИДНІСТЕР'І

Статтю присвячено історії відкриття та дослідження перших трипільських пам'яток на Придністер'ї, які здійснив археолог А. Кіркор. Представлено їх сучасну інтерпретацію.

К л ю ч о в і с л о в а: Трипілля, Поділля, культура мальованої кераміки, історія археології, археологічні розвідки.

Цього року виповнилося 205 років із дня народження білорусько-польського археолога, видавця Адама Гонорія Кіркора (1818—1886), першого професійного дослідника трипільських старожитностей Придністер'я (рис. 1). Він був членом Віленської археологічної комісії з 1855 р., пізніше працював в археологічній та антропологічній комісіях при Цісарсько-королівській академії у Кракові (1871), а також вступив до Крайового археологічного товариства у Львові (1875) (Nosek 1967, s. 52-57). Учений став одним із засновників позитивістської археології (Булик 2014, с. 126), а його розкопки відзначено як скрупульозні та добре задокументовані (Janusz 1912). Незважаючи на це, інформація про дослідження А. Кірко-ра на Придністер'ї часом губиться в науковій літературі в переліку десятків робіт археологів, які стояли біля витоків вивчення трипільських пам'яток, або ж подаються не завжди коректні відомості про його діяльність (Черняков 1993, с. 5-6). Тому акцентуємо увагу не стільки на життєвому шляху та становленні вченого, скільки на його дослідженнях у регіоні.

Відомо, що трипільську культуру виділив Вікентій Хвойка на основі своїх досліджень

у Подніпров'ї наприкінці XIX ст. Проте на 20 років раніше у Східній Галичині, на Поділлі такі самі пам'ятки вивчали польські дослідники: Адам Кіркор (Kirkor 1877; 1878; 1879; 1882; 1883), Ізидор Коперницький (Kopernicki 1878; Kopernicki, Przybysławski 1884), Владислав Пшибиславський (Przybysławski 1879), а згодом і Готфрид Оссовський (Ossowski 1890; 1891; 1892; 1895). Польові дослідження проводили в печері Вертеба, на поселеннях Більче-Золоте (Парк), Васильківці, Городниця над Збручем, Городниця над Дністром, Щитівці, Вигнанка, Кошилівці та ін. Наприкінці XIX ст. подібні поселення відкрито в Румунії (Diamandi 1889) та Бессарабії (Штерн 1902), вони в подальшому одержали назву «культура Кукутень».

Територія, на якій відкрито трипільські поселення, тоді входила до двох імперій — Російської та Австро-Угорської, тому культура мала різні назви в Подніпров'ї та Придністер'ї. У Галичині вони стали відомі як культура мальованої кераміки, а пам'ятки в долині Дніпра Вікентій Хвойка назвав трипільською культурою (Хвойко 1901); згодом Тетяна Пассек поширила останню на поселення Придністер'я (Passek 1935). Серед польських дослідників лише в 1947 р. К. Маєвський уперше назвав пам'ятки культури мальованої кераміки трипільськими (Majewski 1947). Сьогодні це культурно-історична спільність Кукутень-Трипілля.

Перше офіційне повідомлення, яке стосувалося трипільських матеріалів на заході України, відоме ще з 20-х років XIX ст. і пов'язане зі знахідками в печері Вертеба на Борщівщині. Тоді Я. Хмелецький оглянув печеру і виявив у ній залишки вогнища, фрагменти кераміки, людські кістки тощо. Проте, як зазначає сучасний дослідник пам'ятки М. П. Сохацький, це

* ЯКОВИШИНА Яна Миколаївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, ORCID: 0000-0001-7539-6706, jkovyshyna@ukr.net

повідомлення ще не можна вважати дослідженням (Сохацький 1992, с. 4).

У 1840-х роках краєзнавець Антоні Шнейдер здійснював подорожі з метою ретельної фіксації археологічних пам'яток (Булик 2020, с. 539). Так, у 1845 р. під час мандрівки з Тернополя до Чернівців через Заліщики дослідникові вдалося відкрити велику кількість різночасових і різнотипних пунктів та ознайомитися з матеріалом приватних колекцій: «... на той час було виявлено багаті приватні колекції археологічних пам'яток у місцевих поміщиків, а також численні поховальні пам'ятки на полях та руїни замків. Вже тоді єврейські агентства у Заліщиках та Чернівцях займалися збутом борищівських знахідок закордонним антикварам у Відень, Берлін і навіть Лондон» (Шнейдер 1995, с. 85).

Особливу увагу А. Шнейдера привернула велика кількість курганів та «мегалітичних» поховальних пам'яток у регіоні. Оскільки дослідник не сподівався потрапити сюди ще раз, то 1874 р. він адресував краківському археологові А. Кіркору прохання зайнятися професійним вивченням цих об'єктів (Шнейдер 1995, с. 85).

А. Кіркор у цей час вивчав старожитності у Східній Галичині, які ініціювала археологічна комісія при Цісарсько-королівській академії в Кракові. Він зацікавився інформацією, яку надав А. Шнейдер, і з 1876 р. почав вивчати первісні пам'ятки галицького Поділля як представник згаданої археологічної комісії (Kirkor 1877, s. 12). Мало що відомо про деталі організації цих експедицій, проте у звітах А. Кіркор докладно описав самі дослідження. Три сезони він вивчав скельні та печерні пам'ятки регіону, збирав скам'янілості, викопні рештки тварин. Розкопав поховання культури кулястих амфор у Коцюбинцях, Берем'янах, Чорнокінцях, Кошилівцях (Свешніков 1983, с. 43-45). Започаткував розкопки курганів ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі (Крушельницька, Бандрівський 1998, с. 74). Дослідив скіфські поховання поблизу сіл Сапогів та Іване-Пусте (Бандрівський 1993, с. 3).

Серед відкритих пам'яток були й такі, які містили розписний посуд. А. Кіркор відніс їх до культури «язичницького» часу, проте не дав їй назви. Сьогодні ці пункти відомі як трипільські, їх ми розглянемо детальніше. З огляду на усталену термінологію, саме трипільськими ми називаємо ці пам'ятки у тексті.

Рис. 1. Адам Кіркор (1818—1886) (за: Булик 2020, рис. 4)
Fig. 1. Adam Kirkor (1818—1886) (after: Булик 2020, fig. 4)

У 1876 р. А. Кіркору трапилися два пункти з випадковими знахідками мальованого посуду у Васильківцях і Боришківцях. Третім стала печера Вертеба. Саме в її правій частині дослідник вирішив провести розкопки разом із С. Козібродським. Під час роботи вони натрапили на два скелети з витягнутими вздовж тіла руками, поряд лежали фрагменти ліпного посуду, частина з яких — із розписом. Пізніше, у 1878 р., він дослідив та описав ліву частину Вертеби й пов'язав керамічні вироби, виявлені в печері, зі знахідками поблизу Городниці над Збручем за орнаментальними мотивами та кольорами (Kirkor 1879, s. 36).

З червня по жовтень 1877 р. учений продовжив розвідки вздовж рік Збруч, Серет, Циганка, Стрипа та Дністер. Найбільше його цікавило два питання: перше — чи поховання у кам'яних скринях, відкриті 1876 р., були унікальними чи поширеними по всьому басейну Дністра; друге — чи фрагменти розписного посуду, випадково виявлені у Васильківцях і Боришківцях, є лише на цих двох місцевостях; чи «звичай використання розписного посуду для релігійних та поховальних церемоній був поширений у регіоні та до якого часу»¹ (Kirkor 1878,

¹ Тут і далі переклад Я. Яковишиної

s. 4). Уперше натрапивши на трипільський посуд поблизу інгумаційних поховань під кам'яними плитами, археолог не відразу сепарував знахідки, сприйнявши їх спочатку за одночасові.

Трипільську кераміку А. Кіркор віднайшов і в інших місцевостях: «... розмальовані черепки також трапилися у Ланівцях, Городниці, Жабинцях, Сухоставі, Личківцях (ур. Дівиче поле), Яблони, Верхняківцях біля Борцова. Найбагатші у Городниці² та Верхняківцях. За виробом та способом фарбування вони дуже схожі. Отже, якщо минулого року ми мали лише одне місце з мальованими черепками й кілька черепків з Боришківців, то цього року — вісім місць, по всьому узбережжю Збруча. Походять мальовані черепки з язичницьких цвинтарів» (Kirkor 1878, s. 14-15). Дослідник писав, що наявність розписного посуду на цих теренах могла відображати римські впливи, проте зауважував, що це сумнівно, оскільки там, де було знайдено бронзові вироби, не виявлено розписного посуду, і навпаки. А. Кіркор припустив, що мальований посуд міг бути пов'язаний із грецькою цивілізацією та потрапити на Придністер'я з античних колоній Північного Причорномор'я (Kirkor 1878, s. 14-15).

Наступного року (1878) А. Кіркор знайшов у Верхняківцях два трипільські поселення, які вважав «тілопальними цвинтарями», з розмальованим посудом без металу, та інгумаційні підплитові поховання. Після детального вивчення він дійшов висновку, що знахідки різночасові (Kirkor 1879, s. 16). До восьми пунктів, які дослідник виявив раніше, додалося два нових: у Верхняківцях (за 2 км від першого) та с. Козаччина (ур. Васички). У Верхняківцях вдалося зафіксувати розташування скупчень перепаленої обмазки (трипільських площадок), які дослідник називав «гробами цегляними», по колу та прямими лініями. Цю пам'ятку А. Кіркор протрактував як язичницький спалений могильник (Kirkor 1879, s. 36).

Тоді ж (1877—1878) відбулися дослідження І. Коперницького та В. Пшибиславського на іншій трипільській пам'ятці — Городниці над Дністром (Kopernicki 1878; Przybysławski 1879). Судячи з опису дослідників, вони натрапили на залишки житла (частково зруйновану площадку); як і А. Кіркор, трактували їх похо-

вальною спорудою. Товщина шару становила 30 см. В. Пшибиславський віднайшов біноклеподібну посудину, добре випалену, з відмленої глини червоного кольору. З такого самого тіста були зроблені й інші фрагменти керамічного посуду, знайдені на поселені. Посуд розписувався перед випалом смугами та лініями темно-коричневого кольору на білому тлі. З внутрішньої сторони поверхня вкрита ангобом (Przybysławski 1879, s. 71). Зазначимо, що біноклеподібна посудина, яку наводить В. Пшибиславський, за схемою розпису й елементами орнаменту тотожна тим, що трапляються на пам'ятках залищицької групи Трипілля (краплеподібні овали, обрамлені білими стрічками, у середині яких розміщуються тонкі паралельні коричневі лінії).

Зі звіту дослідника можна зробити висновок, що енеолітичний шар перекривало поховання доби бронзи. Серед матеріалу він знайшов уламок трипільської зооморфної фігурки, розписаної червоною фарбою на білому тлі. У звіті вказував на велику кількість уламків розписного посуду, виявлену під час розкопок, аналогію до яких навів із Мікен (Przybysławski 1879, s. 74). Матеріали з розкопок В. Пшибиславського надходили до Музею Дідушицьких. Після розформування останнього в 1940 р. знахідки з Городниці над Дністром потрапили до Львівського історичного музею, у якому зберігаються до сьогодні.

Як можна зауважити, відкриті на Придністер'ї пам'ятки з розписним посудом пов'язувалися з периферією античної цивілізації, а залишки жител трактувалися як спалені поховальні споруди, що було даниною тогочасним тенденціям у науці. Такі думки не викликають подиву і пояснюються тим, що дослідники вперше зіткнулися з трипільськими старожитностями й уявлення про їх датування й призначення були досить умовними. До нововідкритих пам'яток додавали античні епітети: Буковинська Троя (Шипинці), Наддністрянські Помпеї (печера Вертеба). Наприклад, Я. Пастернак, спираючись на дані А. Шнейдера про Кошилівці-Обоз, писав: «Селище виявив А. Шнейдер у 1878 році; він вважав його місцем колишнього римського табору, а знайдену там жіночу глиняну фігурку — зображенням римської богині Фльори» (Пастернак 1961, с. 223). Щодо призначення знайдених скупчень перепаленої обмазки (трипільських площадок), то ідею про те, що це залишки жител, а не похо-

² Зауважимо, що дослідник має на увазі пам'ятку Городниці над Збручем, оскільки існує ще трипільська пам'ятка Городниці над Дністром, яку А. Кіркор не досліджував.

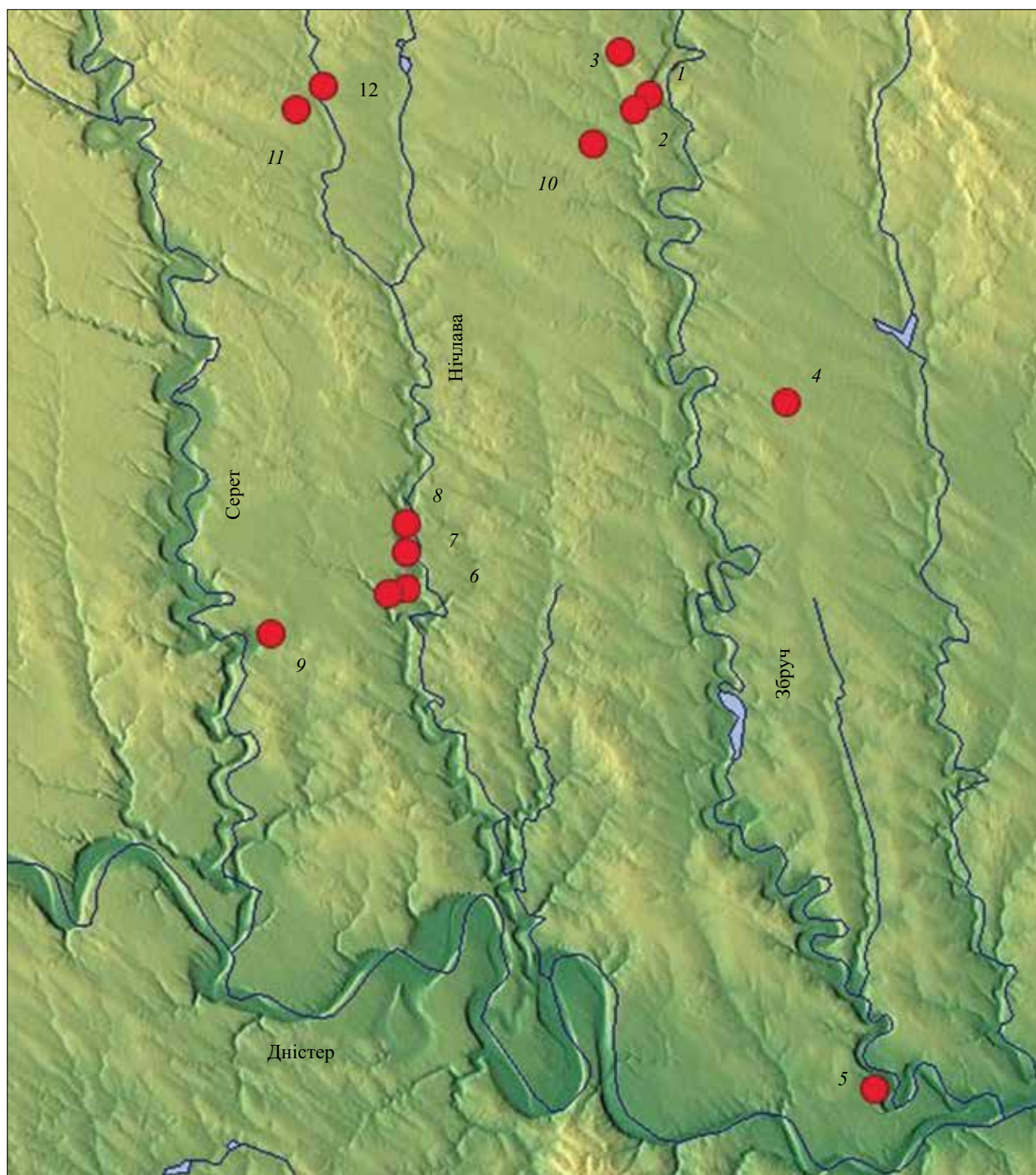

Рис. 2. Карта трипільських пам'яток, відкритих А. Кіркором: 1 — Личківці ур. Дівиче поле; 2 — Личківці ур. Замчисько; 3 — Городниця над Збручем; 4 — Жабинці; 5 — Боришківці; 6 — Верхняківці (відкрито два пункти на відстані 2 км один від другого); 7 — Ланівці; 8 — Козаччина ур. Васички; 9 — Більче-Золоте; 10 — Васильківці; 11 — Яблунів; 12 — Сухостав

Fig. 2. Map of Trypillian sites, discovered by Adam Kirkor: 1 — Lychkivtsi Divyche Pole tract; 2 — Lychkivtsi Zamchysko tract; 3 — Horodnytsia over Zbruch river; 4 — Zhabyntsi; 5 — Boryshkivtsi; 6 — Verkhniakivtsi (two sites were found on the distance of 2 km from each other); 7 — Lanivtsi; 8 — Kozachchyna Vasychky tract; 9 — Bilche-Zolote; 10 — Vasylkivtsi; 11 — Yabluniv; 12 — Sukhostav

вальних споруд, значно пізніше, у 1898 р., висловив В. Деметрикевич (Возьни 2013, с. 22). Проте дискусія тривала ще довго: одні дослідники вважали, що це залишки житлових споруд чи гончарень (Беляшевський 1904, с. 116-120; Nadaszek 1914, s. 1-72; Гамченко 1926, с. 40;

Макаренко 1926, с. 165-168 тощо), інші трактували як місця поховання або рештки похоронного обряду — спалення (Штерн 1905, с. 55-60; Курінний 1926, с. 78-83; Козловська 1926, с. 51; Kozłowski 1930, s. 30; Сехак 1933, s. 229 та ін.). Лише наприкінці 1930-х років результати

масштабних розкопок, у першу чергу Трипільської експедиції під керівництвом Сільвестра Магури, дали змогу Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевському остаточно довести концепцію площадок як залишків жител (Пассек 1940; Кричевський 1940).

Після перерви в кілька років А. Кіркор провів ще два польових сезони в Придністер'ї. У 1881 р. він здійснив розвідки поблизу Городниці над Збручем (Кіркор 1882). На поселенні зібрав фрагменти мальованого керамічного посуду, кістки та кремені. Трипільську пам'ятку він трактував як спалений цвинтар, хоча у звіті наголошував, що достеменно невідомо, чи було це поселення чи цвинтар. Дослідник лише зазначив, що питання вимагає подальших досліджень (Кіркор 1882, с. 25).

Улітку 1882 р. А. Кіркор планував розкопувати кургани, проте дощова погода завадила йому, тому він вирішив провести додаткові розвідки вздовж Збруча, оглянувши пам'ятки, які вже відкрив у Личківцях (ур. Дівиче поле) та Городниці над Збручем, натрапив на нову трипільську пам'ятку в ур. Замчисько поблизу с. Личківці. Розмірковуючи над своїм відкриттям пунктів із трипільськими площадками та розписним посудом, дослідник зазначав: «... сьогодні ми не можемо дійти остаточних результатів щодо справжнього значення цих пам'яток» (Кіркор 1883, с. 54). Це була остання експедиція на Поділля — за кілька років, у 1886 р., його не стало. Матеріали, розкопані під час поїздок, А. Кіркор відвіз до м. Кракова, де вони зберігаються до сьогодні в Археологічному музеї (Trela 2001). Збірка, на жаль, не опублікована.

Зі звітів дослідника можна виокремити 13 пунктів із трипільськими матеріалами, які він відкрив: Личківці в урочищах Дівиче поле і Замчисько, Городниця над Збручем, Жабинці, Боришківці, Верхняківці (відкрито два пункти на відстані 2 км один від одного), Ланівці, Козаччина в ур. Васички, Більче-Золоте (Вертеба), Васильківці, Яблунів, Сухостав (рис. 2). На сьогодні важко чітко локалізувати пункти, які відкрив А. Кіркор. Не виключено, що деякі з них уже знищені багаторічною оранкою.

Археологічні дослідження на частині пам'яток пізніше продовжили. Так, печеру Вертебу поблизу Більче-Золотого розкопували впродовж багатьох років Г. Й. Оссовський (1890—1892), В. Й. Деметрикевич (1898—1904, 1907), Я. Чекановський (1914), працівники Музею

Наукового товариства імені Шевченка (Музей НТШ) (1928—1929), І. К. Свешніков (1956) та ін. Нині Вертебу досліджує експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. П. Сохацького (Ossowski 1891 s. 52-67; Demetrykiewicz 1900, s. 101-106; Свешников, Мацкевой 1974, с. 341-342; Сохацький 2000, с. 3-10). Поблизу Ланівців і Жабинців проводили розкопки працівники Музею НТШ у 1928—1929 рр. (Полянський 1928, с. 18; Кандиба 1937, с. 9). У Сухоставі пам'ятку кошиловецької групи етапу Трипілья С II досліджувала експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під загальним керівництвом Ю. М. Захарука й безпосереднім керівництвом В. Кравець у 1952 р. (Кравець 1953; Кравець 1955, с. 133-135). У Васильківцях археологічні роботи здійснював Г. Оссовський у 1890 р. (Ossowski 1891 s. 6) та експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. П. Сохацького у 2010 р. (Сохацький 2011, с. 315).

Атрибуцію кількох трипільських пам'яток, які відкрив А. Кіркор, здійснив Олег Кандиба у статті «Старша мальована кераміка в Галичині» (1938). Згадуючи такі поселення, як Васильківці, Городниця над Збручем, Личківці, Ланівці, дослідник відносить їх до заліщицької групи етапу Трипілья VI—VII (Кандиба 2007, с. 348). Відносно хронологію інших поселень не визначено.

Останню чверть XIX ст. у розвитку археологічної науки прийнято вважати епохою позитивізму, ознаки якої такі: перехід до інституціоналізації науки, поява професійного співтовариства, спеціальних професійних установ. У цей час визначилися основні напрями й методика археологічних студій (Булик 2020, с. 541). Експедиції А. Кіркора на Придністер'ї ознаменували перехід від археології доби романтизму до позитивістських досліджень у регіоні, від аматорського зацікавлення й збору красивих, дорогоцінних речей до систематичного й докладного опису розкопок та знахідок, що відображало загальні зміни в тогочасній археологічній науці. Дослідник ретельно документував свої роботи та публікував звіти. Йому вдалося виокремити пункти з мальованою керамікою й перепаленою глиняною обмазкою від пізніших пам'яток регіону, проте він ще не мав у розпорядженні достатньо матеріалів для остаточних висновків щодо призначення й хронології своїх знахідок. А. Кіркор хибно припустив фунеральний характер як скупчень обмаз-

ки, так і розписних посудин, форму яких, а також малюнок, техніку приготування глини й випалу пояснював впливом грецької стилістики. Проте саме зі студій А. Кіркора почалися активні дослідження в регіоні на пам'ятках із розписним посу-

дом, які в подальшому отримали назву «культура мальованої кераміки», а згодом і назву «Трипілья». А матеріали з його розкопок прислужились О. О. Кандибі в розробці хронологічної схеми для трипільських пам'яток Придністер'я.

Бандрівський, М. 1993. Вивчення скіфських старожитностей на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 3, с. 3-9.

Беляшевський, Н. Ф. 1904. В. Хвойка. «Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры» (рецензия). *Археологическая летопись Южной России*, 3, с. 116-120.

Булик, Н. 2014. *Львівська археологія XIX—початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї*. Львів: ТзОВ «Простір-М».

Булик, Н. 2020. *Поховальні пам'ятки заходу України в дослідженнях археологів (XIX—перша половина XX ст.)*. В: Булик, Н. (ред.) *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 534-579.

Возьнін, М. 2013. Археологічні дослідження Володимира Деметрикевича (1859—1937) на території Східної Галичини. *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 6, с. 19-41.

Гамченко, С. 1926. Спостереження над даними дослідів трипільської культури у 1909—1913 рр. *Трипільська культура на Україні*, 1, с. 31-42.

Кандиба, О. О. 1937. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928—1929. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 154, с. 1-14.

Кандиба, О. 2007. Старша мальована кераміка в Галичині. О. Ольжич. *Археологія*, с. 346-375. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Козловська, В. 1926. Точки трипільської культури біля с. Сушівки на Гуманщині, Трипільська культура на Україні, 1, с. 43-66.

Курінний, П. 1926. Монументальні пам'ятки трипільської культури. Трипільська культура на Україні, 1, с. 78-83.

Кравець, В. П. 1953. Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р. (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції). Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. № 5, од. зб. № 120.

Кравець, В. П. 1955. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. Краткие сообщения ИА АН УССР, 4, с. 133-135.

Кричевский, Е. Ю. 1940. Раскопки на поселении Коломийщина и проблема трипольских площадок. Трипільська культура, 1, с. 479-592.

Крушельницька, Л., Бандрівський, М. 1998. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Оссовського на Тернопільщині 70—90 рр. XIX ст. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 7, с. 73-75.

Макаренко, М. 1926. Етюди з обсягу трипільської культури. Трипільська культура на Україні, 1, с. 165-186.

Пассек, Т. С. 1940. Трипільське поселення Коломийщина. Трипільська культура, 1, с. 9-41.

Пастернак, Я. 1961. *Археологія України*. Торонто: Наукове товариство імені Шевченка.

Полянський, Ю. 1928. Нові археологічні знахідки з Галичини. Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка, 149, с. 9-30.

Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Москва: Наука.

Свешников, И., Мацкевой, Л. Исследования Среднеднестровской экспедиции. Археологические открытия 1973 года, с. 341-342. Москва: Наука.

Сохацький, М. 1992. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 1, с. 4-10.

Сохацький, М. 2000. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 роках. *Літопис Борщівщини*, 9, с. 3-10.

Сохацький, М. П., Дударь, О. В. 2011. Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 315. Київ-Полтава: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск».

Хвойко, В. В. 1901. Каменный век среднего Приднестровья. Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г., с. 805-807. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гепеля.

Черняков, И. Т. 1993. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи. *Археологія*, 3, с. 5-19.

Шнейдер, А. 1995. Борщівський повіт з його доісторичною та середньовічною старовиною. *Літопис Борщівщини*, 7, с. 84-99.

Штерн, Э. Р. Ф. 1908. Доисторическая греческая культура на юге России. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г., с. 55-60. Москва: Тов. Тип. А. И. Мамонтова.

Cehak, H. 1933. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit*, 14, s. 165-252.

Demetrykiewicz, W. 1900. Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 4, s. 101-106.

Diamandi, G. 1889. Station prehistorique de Cucuteni. *Bulletins de la Societe d'Antropologie de Paris*, 3, p. 282-299.

Janusz, B. 1912. Adam Honory Kirkor. Z powodu 25 rocznicy śmierci. *Kurjer Lwowski*, 53.

Kirkor, A. 1877. O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem (z 1 tablica). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, s. 17-36.

Kirkor, A. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, s. 3-18.

Kirkor, A. 1879. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, s. 12-46.

Kirkor, A. 1882. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 6, s. 21-28.

Kirkor, A. 1883. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 7, s. 51-66.

Kopernicki, I. 1878. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon., Kom., antrop. i arch. dokopane w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, s. 19-72.

Kopernicki, I., Przybysławski, W. 1884. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878—1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, s. 3-33.

Kozłowski, L. 1930. *Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów: drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Nosek, S. 1967. *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ossowski, G. 1890. Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, s. 19-22.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15, s. 1-89.

Ossowski, G. 1892. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 16, s. 63-96.

Ossowski, G. 1895. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 18, s. 1-29.

Passek, T. S. 1935. La ceramique tripolienne. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, 122, с. 1-165.

Przybysławski, W. 1879. Ustęp z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, s. 70-74.

Trela, E. 2001. kolekcje zabytków kultury trypolskiej w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, 32, s. 53-67.

Надійшла 24.03.2023

Yana M. Yakovyshyna

PhD, Research Fellow, the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology, ORCID: 0000-0001-7539-6706, jkovyshyna@ukr.net

ADAM KIRKOR: THE DISCOVERY AND FIRST RESEARCH OF TRYPILLIA SITES IN THE UKRAINIAN DNISTER REGION

It is well known that the Trypillia culture in Ukraine was singled out by Vincenc Chvojka (Vikentii Khvoika — in Ukrainian) based on his research in the Dnipro region at the end of the 19th century. However, a little earlier, the same sites were studied in Eastern Galicia, Dnister region, by Polish researchers: Adam Kirkor, Izidor Kopernicki, Władysław Przybysławski, and Gotfryd Ossowski. The territory, where Trypillian settlements were discovered, at that time, belonged to two empires — Russian and Austro-Hungarian, so the culture had different names in the Dnipro region and the Dnister region. In Galicia, they became known under the name of the Painted Pottery culture, whereas the sites in the Dnipro valley were called the Trypillia culture by V. Chvojka. Nowadays it is a cultural and historical community of Cucuteni-Trypilla culture.

The first reports of the Trypillian antiquities discovery are dated to the 1820s, but full-fledged research had began in 1876 by the Krakow archaeologist Adam Kirkor. For five seasons (1876—1878, 1881, 1882), the researcher had been studying rocky and cave sites of the Dnister region; he collected fossils and fossil remains of animals. Adam had excavated the burials of the Globular Amphora culture and initiated the excavations of the barrows of the Early Scythian period in the Middle Dnister region. During the exploration, he examined several Trypillian settlements (Vasylkivtsi, Verkhniakivtsi, Horodnytsia, Zhabyntsi, Kozachchyna, Lychkivtsi, Lanivtsi, Sukhostav, Yabluniv) and the Verteba cave near Bilche-Zolote village. The researcher managed to record the positioning of the Trypillian dwellings' remains in circles and straight lines. A. Kirkor interpreted these settlements as a burnt Pagan burial ground. The first Trypillia sites discovered in the Dnister region were associated with the periphery of ancient civilisation and the squares were interpreted as burnt cemeteries, which was a tribute to the scientific trends of that time. Such opinions are not surprising and are explained by the fact that the researchers encountered the Trypillian antiquities for the first time, and the ideas about their dating and purpose were quite conventional. The scholar had taken the materials he excavated during the trips, to Krakow. Today, these finds are kept in the Archaeological Museum of Krakow.

Key words: Trypillia, Podillia region, ceramic ware, history of archaeology, archaeological surveys.

References

- Bandrivskiy, M. 1993. Vyvchennia skifskykh starozhytnosti na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*, 3, p. 3-9.
- Beliashkevskii, N. F. 1904. V. Khvoika. "Raskopki 1901 g. v oblasti tripolskoi kultury" (retsensii). *Arkheologicheskaya letopis Iuzhnoi Rossii*, 3, p. 116-120.
- Bulyk, N. 2014. *Lvivska arkeolohiia XIX—pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*. Lviv: TzOV "Prostir-M".
- Bulyk, N. 2020. Pokhvalni pamiatky zachodu Ukrainy v doslidzhenniakh arkeolohiv (XIX—persha polovyna XX st.). In: Bulyk, N. (ed.) *Dukhovna kultura naselennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia*, Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy p. 534-579.
- Cihak, H. 1933. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit*, 14, s. 165-252.
- Cherniakov, I. T. 1993. The rank of tripolskaja culture among the eneolith of Europe. *Arheologia*, 3, p. 5-19.
- Hamchenko, S. 1926. Sposterezhennia nad danymi doslidiv trypilskoj kultury u 1909—1913 rr. *Trypilska kultura na Ukraini*, 1, p. 31-42.
- Kandyba, O. O. 1937. Doslydy na halytskomu Podilli v rr. 1928—1929. *Zapysky naukovohto tovarystva im. T. Shevchenka*, 154, p. 1-14.
- Kandyba, O. 2007. Starsha malovana keramika v Halychyni. *O. Olzhych. Arkheolohiia*, p. 346-375. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Teligy.
- Kozlovskaya, V. 1926. Tochky trypilskoj kultury bilia s. Sushivky na Humanshchyni. *Trypilska kultura na Ukraini*, 1, p. 43-66.
- Kurinyi, P. 1926. Monumentalni pamiatky trypilskoj kultury. *Trypilska kultura na Ukraini*, 1, p. 67-96.
- Kravets, V. P. (1953). Arkheolohichni doslidzhennia na Podilli v 1952 r. (zvit pro robotu trypilskooho zahonu Podilskoi arkeolohichnoi ekspedytzii). *Naukovi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Op. № 5, od. zb. № 120.

- Kravets, V. P. 1955. Izuchenie pozdnetripolskikh pamiatnikov v Verhnem Podnestrove. *Kratkie soobshheniia IA AN USSR*, 4, p. 133-135.
- Krichivskii, E. Iu. 1940. Raskopki na poselenii Kolomiishhina i problema tripolskikh ploshchadok. *Trypilska kultura*, 1, p. 479-592.
- Krushelnyska, L., Bandrivskyi, M. 1998. Arkheolohichni rozkopky A. Kirkora i G. Ossovskoho na Ternopilshchyni 70—90 rr. XIX st. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 7, p. 73-75.
- Makarenko, M. 1926. Etiudy z obsiahu trypilskoï kultury. *Trypilska kultura na Ukraini*, 1, p. 165-186.
- Passek, T. S. 1940. Trypilske poselennia Kolomyishchyna. *Trypilska kultura*, 1, p. 9-41.
- Pasternak, Ya. 1961. *Arkheolohiia Ukrainy*. Toronto: Naykove tivarystvo imeni Shevchenka.
- Polianskyi, Yu. 1928. Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky naukovoï tovarystva im. T. Shevchenka*, 149, p. 9-30.
- Sveshnikov, I. K. 1983. *Kultura sharovidnykh amfor*. Moskva: Nauka.
- Sveshnikov, I., Matskevoi, L. Issledovaniia Srednednestrovskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1973 goda*, p. 341-342. Moskva: Nauka.
- Sokhatskyi, M. 1992. Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny*, 1, p. 4-10.
- Sokhatskyi, M. 2000. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspeditsii Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu v pecheri Verbea u 1996—1998 rokakh. *Litopys Borshchivshchyny*, 9, p. 3-10.
- Sokhatskyi, M. P., Dudar, O. V. 2011. Doslidzhennia trypilskoho poselennia Vasylykivtsi na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, p. 315. Kyiv; Poltava: PP Vydavnytstvo "Drukarnia Grotesk".
- Khvoiko, V. V. 1901. Kamennyi vek srednego Pridneprov'ia. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda v Kieve v 1899 g.*, p. 805-807. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i A. Gepelia.
- Shneider, A. 1995. Borshchivskyi povit z yoho doistorychnoiu ta serednovichnoi starovynoiu. *Litopys Borshchivshchyny*, 7, p. 84-99.
- Shtern, Ie. R. F. 1908. Doistoricheskaia grecheskaia kultura na iuge Rossii. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave v 1905 g.*, p. 55-60. Moskva: Tov. Tip. A. I. Mamontova.
- Demetrykiewicz, W. 1900. Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejtnosci w Krakowie*, 4, s. 101-106.
- Diamandi, G. 1889. Station prehistorique de Cucuteni. *Bulletins de la Societe d'Antropologie de Paris*, 3, p. 282-299.
- Janusz, B. 1912. Adam Honory Kirkor. Z powodu 25 rocznicy smierci. *Kurjer Lwowski*, № 53.
- Kirkor, A. 1877. O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem (z 1 tablica). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, s. 17-36.
- Kirkor, A. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, s. 3-18.
- Kirkor, A. 1879. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, s. 12-46.
- Kirkor, A. 1882. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 6, s. 21-28.
- Kirkor, A. 1883. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 7, s. 51-66.
- Kopernicki, I. 1878. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z p. Władysławem Przybysławskim, Człon., Kom., antrop. i arch. dokopane w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, s. 19-72.
- Kopernicki, I., Przybysławski, W. 1884. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878—1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, s. 3-33.
- Kozłowski, L. 1930. *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów: drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nosek, S. 1967. *Zarys historii badan archeologicznych w Malopolsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ossowski, G. 1890. Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, s. 19-22.
- Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15, s. 1-89.
- Ossowski, G. 1892. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 16, s. 63-96.
- Ossowski, G. 1895. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 18, s. 1-29.
- Passek, T. S. 1935. La ceramique tripolienne. *ИГАИМК*, 122, c. 1-165.
- Przybysławski, W. 1879. Ustep z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, s. 70-74.
- Trela, E. 2001. kolekcje zabytkow kultury trypolskiej w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie. *Materialy archeologiczne*, 32, s. 53-67.
- Woźni, M. 2013. Archaeological studies of Volodymyr Demetrykevych (1859–1937) in the Eastern Galicia. *Naukovi studii / Istoryko-kraieznavchy muzei m. Vynnyky*, 6, p. 19-41.

ДО 70-РІЧЧЯ ЛЮБОМИРА ПАВЛОВИЧА МИХАЙЛИНИ

Цьогоріч свій ювілей святкує відомий український дослідник — археолог, історик, пам'яткознавець, краєзнавець Любомир Павлович Михайлина.

Народився Любомир Михайлина 17 червня 1953 р. у Чернівцях. Його батько Павло Васильович, відомий український історик, доктор історичних наук, заохочував сина до вивчення минувшини. Тому після закінчення школи в 1970 р. Л. П. Михайлина вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету (сьогодні Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича). Уже на першому курсі він захопився археологією та давньою історією України. Під керівництвом Б. О. Тимощука Л. П. Михайлина брав участь у численних археологічних експедиціях і розкопках пам'яток празько-корчацької та райковецької культур на Буковині, а також проводив самостійні розвідки.

Захоплення археологією визначило долю випускника і пов'язало його з науковою, викладацькою та педагогічною працею в університеті. Навчаючись у 1976—1979 рр. в аспірантурі, Л. П. Михайлина брав активну участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом Б. О. Тимощука та І. П. Русанової, що досліджували Горечу, Грозинці, Кодин, Ревне. Підсумком досліджень стала кандидатська дисертація «Слов'янські старожитності Верхнього Попруття VIII—X ст.» (1984), у якій за особливостями матеріальної культури Л. П. Михайлина виокремив «прикарпатський» локальний варіант райковецької культури і пов'язав його зі східнослов'янським племінним угрупованням хорватів «Повісті минулих літ».

Після закінчення аспірантури Л. П. Михайлина розпочинає науково-педагогічну діяльність спочатку як викладач, старший викладач, а пізніше — доцент і завідувач кафедри історії

стародавнього світу та середніх віків. Він читає нормативні курси, веде спецкурси й спецсемінари, керує археологічною експедицією університету і практикою чернівецьких студентів у м. Тиргу Фрумос, приймає студентів із Сучави в Ревному й Хотині. За роки роботи в університеті Л. Михайлина підготував сотні вчителів історії, для багатьох із них археологія і краєзнавство стали не тільки захопленням на все життя, а й визначили подальшу професійну долю.

Упродовж 1977—1996 рр. експедиція Чернівецького університету під керівництвом Любомира Павловича Михайлини проводить архео-

логічні розкопки на Ревнянському комплексі пам'яток VIII—X ст., який, на думку дослідника, був племінним центром східних хорватів і припинив своє існування після прилучення регіону до Київської Русі. Л. П. Михайлина бере участь у розкопках численних слов'янських поселень та давньоруських пам'яток. Результатом цих досліджень стала монографія «Населення Верхнього Понуття VIII—X ст.» (1997).

У 1996 р. Л. П. Михайлина ініціює створення при університеті Буковинського центру археологічних досліджень, який і очолює. Невдовзі на базі Центру створюється осередок Українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України. Буковинський центр також стає регіональною філією Національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології. Згодом Л. П. Михайлина очолив Чернівецьку філію державного підприємства НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Якийсь час Л. П. Михайлина працював у державних структурах і організаціях, проте ця робота не завадила науковим дослідженням. Він зосередився на вивченні райковецької культури VIII—X ст. на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, що дозволило довести автохтонність слов'янського населення краю, простежити його історію протягом століть.

Із такими науковими здобутками ювіляр у 2003 р. обійняв посаду старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Підсумком наукового доробку дослідника стала монографія «Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами», яка вийшла в світ 2007 р. і лягла в основу докторської дисертації, захищеної у 2008 р. Розробки Л. П. Михайлини щодо розвитку господарства та соціальної структури слов'янського суспільства у переддержавний період значно збагатили археологічну славістику.

З 2008 по 2010 рр. Любомир Павлович Михайлина очолював Польовий комітет Інституту археології НАН України. У цей же час він увійшов до складу Кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України та Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і видатних місць (ICOMOS).

У 2010 р. Л. П. Михайлину призначили директором Державного історико-архітектурного

заповідника «Хотинська фортеця». Перебуваючи на цій посаді, він перетворив пам'ятку на один із найкращих туристичних об'єктів України. Своєрідним підсумком дослідницької роботи у фортеці стала книга Л. П. Михайлини та С. В. Пивоварова «Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези» (2011). Успішна робота в заповіднику «Хотинська фортеця» та вагомі дослідницькі результати продемонстрували організаторський хист Любомира Павловича, тому невдовзі його було призначено генеральним директором «Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» (зараз Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»).

З 2012 по 2017 рр. Л. П. Михайлина очолював головний заповідник України — пам'ятку, що внесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. За роки його каденції заповідник набув чіткої структури, покращилась його виставкова діяльність та екскурсійна робота. Значним внеском у популяризацію заповідника стало ілюстроване колективне видання «Успенський собор» (2015), підготовлене під його керівництвом.

А головне, що в Києво-Печерській лаврі почав відроджуватися дух українства й поступово витіснявся «руський мир». У вересні 2014 р. спільно з фондом М. В. Томенка «Рідна країна» встановлено бронзовий пам'ятний знак Т. Г. Шевченку. Завдяки діяльності Л. П. Михайлини увінчався успіхом українсько-литовський проєкт із відтворення в Успенському соборі надгробного пам'ятника князю Костянтину Івановичу Острозькому, під чийм командуванням були розгромлені московити в битві під Оршею 1615 р., попри всі спроби РПЦвУ не допустити цього. Відкриття першої черги (ренесансної частини) відтвореного надгробного пам'ятника в Успенському соборі Києво-Печерської лаври відбулося 24 серпня 2021 р. Ще одним вагомим кроком, ініційованим директором, став проєкт створення в заповіднику музею гетьмана Івана Мазепи.

Л. П. Михайлина продовжує працювати в заповіднику на посаді провідного наукового співробітника та досліджує історію Києво-Печерської лаври, не полишаючи слов'янську археологію. Він є автором розділів у виданні «Історія цивілізації. Україна. Том І» (2020) та нарисів в колективній праці «Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси» (2022). Дослідник віддав шану своєму вчителю, видавши до 100-річ-

ча від дня народження Б. О. Тимошука книгу «Археолог, який став легендою» (2019).

Тривалий час Л. П. Михайлина був членом спеціалізованої ради із захисту дисертацій при Інституті археології НАН України, опонував на захистах 13 кандидатських та 3 докторських дисертацій. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації Б. Т. Рідуш, Ю. В. Мисько та М. О. Ягодинська.

Л. П. Михайлина є автором восьми одноосібних і колективних монографій, понад двох сотень наукових статей, тез конференцій, методичних рекомендацій, рецензій тощо. Сподіваємось, що ці дослідження й надалі триватимуть. Тож побажаємо Любомирові Павловичу Михайлині міцного здоров'я, нових наукових звершень і здійснення всіх задумів.

*С. В. Пивоваров, Н. С. Абашина,
О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко*